

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Prof. Dr. OSMAN TURAN

Selçuklular ve İslâmiyet

NAKIŞLAR YAYINEVİ

Babıâli Cad. No : 14 CAĞALOĞLU — İST.

Tel. : 26 82 01

Dizgi Kontrol :
CAHİT KARABAY

Kapak Kompozisyonu :
MUSTAFA KAR

*ANADOLU'DA
TÜRK VATANI (1071, MALAZGİRT)
VE
TÜRK DEVLETİ (1075, İZNİK) nin Kuruluşu
900. YIL DÖNÜMÜ
HÂTIRASINA ARMAĞAN NO : 4*

HER HAKKI MAHFUZDUR

FİHRİST

<i>Takdim</i>	7
<i>Bu Eser Münasebetiyle</i>	11
<i>Türkler ve İslâmiyet</i>	19
<i>Selçuklular Zamanında Türkiye</i>	69
<i>Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku</i>	125
<i>Selçuk Kervansarayları</i>	161
<i>Selçuklular Zamanında Sivas Şehri</i>	197
<i>Orta Çağlarda Türkiye Kıbrıs Münasebetleri</i> ...	217
<i>Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih</i>	245
<i>Reşid üd-din ve Türk Tarihi</i>	309
<i>Irak Türkleri Meselesi</i>	321

TAKDİM

Gönül isterdi ki bu ilmî eserin Önsözüne de «TÜRK CİHÂN HÂKİMİYETİ MEFKÜRESİ TARİHİ'ne Önsöz yazan sayın Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN gibi samimi bir dostu ve meslekdaşı tarafından: «Mazi'nin rahat döseği tarihtir.» «Rahmetli Prof. Dr. Osman Turan'ı mahşer gününe kadar hiç kimse bu şerefli ve rahat yatağından, yerinden rahatsız edemiyecektir» cümleleriyle başlayarak yazılsın. Fakat ne yazık ki O'nun yukarıda bahsi geçen şahaserini; sadece ilmî değil, her türlü noksanlıklarına rağmen tesadüfen sahip oldukları kürsülerinden talebelerine tavsiye etmemişlerdir. Bu eseri tavsiye eden gerçek ilim adamlarımızın sayısı da iki elin parmaklarından fazla olmamıştır.

Tavsiye etmediler de ne oldu? Sadece hasetlerinden çatlamaları yanlarına kâr kaldı. Çünkü onu da bir çok millî ve manevî değerlerimiz gibi unutturmak istiyorlardı.

Sarsılmaz bir manevî güce, yıkılmaz bir millî şura sahip olarak yetiştirdiği yüzbinlerce ALPARSLANLARIN, OSMANLARIN gayretleriyle bu eserin ikinci baskısı dört ayda tükendi. Üçüncü baskısı da tükenmek üzeredir. Neşrettiğim diğer eserleri gibi.

Öyle zannediyorum ki, bu eserlere karşı duyulan alâkanın sebebinde «İLİMSİZ DİN TOPALDIR, DİN-SİZ İLİM KÖRDÜR» hikmetinin gerçeği gizlidir.

Ayrıca; «ilim bir hazinedir. Sezişte akıllı bir adam da bu hazinenin bekçisidir.» diye bir cümle vardır.

Evet Osman Turan Bey de bu değerli hazinenin yalnız bekçisi olarak kalmamış, müslüman Türk milletin bu hazinesini meşrû ve aslî yollardan, dışarıya bağlı hocaların ve bilinen locaların tehditlerine bak-

madan, korkmadan, usanmadan, yılmadan tekrar Türk milletine sunmasını bilmiştir.

«Kötülüklerden kaçmayan bir âlim, ıstık tutan bir kör gibidir. Doğru yolu gösterir fakat kendisi görmez.» diye de bir cümle vardır.

Materyalist bir çok ilim (!) adamı gibi; kendisine yapılan en cazip teklifleri bile ayaklarının altında çiğnemesini bilmiş, Türk ve müslüman milletine bu yüzden gelecek her türlü kötülüklerden sakınmış, dünya durdukça sönmeyecek olan yaktığı meşale ile hem kendisini aydınlatmış ve hem de milyonlarcasına aydınlık olmuştur.

«İnsanlar bu dünyada ya örs olur, ya çekiç» diye de bir vecize vardır. Osman Bey ilmi hayatında da, siyasi hayatında da hiç bir zaman örs olmamış, daima altın bir çekiç olmuş, her türlü yıkıcı ve zararlı zihniyeti örs olarak kullanmış, ilmi ve tarihî bu tezgâhta bütün şahaserlerini her ne pahasına olursa olsun milî ahlâk ve yüce ALLAH sevgisi ile meydana getirmek hünerine sahip olmuştur.

Tarih mevzuunda sevdiğim bir cümle daha vardır. «Tarih kralların, diktacıların çiftliği değil, milletlerin tarlasıdır. Her millet mazide bu tarlaya ne ekmişse gelecekte onu biçer.» Evet şunu da rahatlıkla söyleyebilirim. Üç kıta üzerinde bulunan tarlalara müslüman büyük Türk milletinin ektiği tohumların harmanının neticesi Osman Turan beyin eserlerinde anbar edilebilmiştir. Bu dünyamız durdukça bu anbar dan manevi rızıklarını temin edenler milletimizi ilelebet ayakta tutabilirler.

Osman Turan Bey'e aid yüzlerce hatıralarımdan birisini birçok sebeplerden dolayı burada arzetmeye mecbur kaldığımı da ifade etmek isterim.

Bir sonbahar akşamıydı. Gece yarısı yaklaşmasına rağmen, hayatta bulunanlarla, bulunmayan meşhurlarımız (!) hakkındaki fikirlerini sormaya devam ediyordum.

Kendisinden başka hiç bir kimseyi beğenmeyen birisinin o günlerde gerçek imanlı ve büyük şair MEHMET AKİF'e yaptığı hücumları anlatarak AKİF hakkındaki kanaatlerini de öğrenmek istemiştım.

— *Sen ona bakma dedi. Geçenlerde bize gelmişlerdi. Kütüphanemi görmek istediler gezdirdim. Birkaç gün önce de davetleri üzerine ve iadei ziyaret için kendilerine gitmiştık. Kütüphanesi olmadığına hayıflandılar. Ben de teselli için kendisine dedim ki «Zararı yok beyefendi sizin kafanız kütüphanedir»*

Mehmet Akif'e gelince: O hayatı müddetince tam ihlâslı bir müslüman ve prensiplerinin sahibi olarak yaşamış, Vaazları ile, şiirleri ile Millî Mücadelemizde çok büyük hizmetler yapmış büyük bir şairdir. Çok erken oldu diye ölümüne hayıflanmamıza rağmen; O'nun insan olarak en çok sevdiği Peygamberimiz Hz. Muhammed'in ömrü kadar bir ömre sahip bulunuşu da çok manidardır.

Bu tarihi misali de şunun için veriyorum. Kendisi için de çok erken oldu diye hayıflanmamıza rağmen; onun da 63 yaşında bu dünyamızdan göçmüş bulunması düşündürücüdür...

İSLÂM aleminin asırlarca önderi olmuş, İslâm Halifesinin adına Endonezya'dan Viyana kapılarına kadar Cuma namazlarında hutbe okutmuş büyük Türk milletine eserleriyle büyük hizmetlerde bulunmuş rahmetli Osman Turan beyin bu dünyamızdan göçüşünden sonraki istikâmeti de öyle zannediyorum ki:

İman'da gizli her sesin
Anışı Allah'a doğru.
Gönümüzdeki ateşin
Yanışı Allah'a doğru.

**

Emanet olan bu canın
Sonu var şöretin, şanın
İhlâslı olan insanın
Tanışı Allah'a doğru.

**

Sallanan bir çok beşiğin
Mukaddes denen eşiğin
Hak yolundaki aşığın
Sanışı Allah'a doğru.

**

Doğru yolu seçenlerin
İmtihandan geçenlerin
Aşk şerbeti içenlerin
Kanıışı Allah'a doğru.

**

O şükreder duya duya
Alışmıştır güzel huya
Fakir ekmeğini suya
Banışı Allah'a doğru.

Çağlayandır hergün taşar
Önündeki bendi aşar
İmânlılar ölmez yaşar
Dönüşü Allah'a doğru.

**

Bu yoldan çekmişse çile
İster düşsün dilden dile
Ömrü bir mum olsa bile
Sönüşü Allah'a doğru.

**

Ne servet kurtarır ne şan
Ebedi değildir bu can
Ey! «Küllü men aleyhâ fân» (*)
Denışı Allah'a doğru.

**

Her ne gelse de başına
Razıdır helâl aşına
Kul'un musalla taşına
Binişi Allah'a doğru.

**

Ne yerde ne gökte ara
Şüphe yok her yerde Var'a
Mümin'in bir gün mezara
İnişi Allah'a doğru.

H. Cengiz Alpay
Nakışlar Yayınevi

(*) Râhman Süresi Âyet : 26

«Bu âlemden herşey gelip geçicidir.»

BU ESER MÜNASEBETİYLE

Eski birçok kavim, din ve kültürlere yurt olan ve ya bunların ülkelerarası mübâdelelerine köprü vazîfesi gören Anadolu, Selçuklu istilâsı ile, tarihinde ilk defa, ânî ve küllî bir inkılâba marûz kalmış; ırkî, dinî ve medenî sîmasını değiştirmiş; kadîm devirlerde görülmemiş bir millî ve manevî birliğe kavuşmuştur. Bu inkılâp Türk, İslâm ve dünya tarihleri bakımından ne kadar azîm bir ehemmiyet arzederse modern ilmin ihmâline uğraması ve karanlıktan kurtulup aydınlığa kavuşturulamamış bulunması da o derece hazîndir. Bütün iklim âlemini ilgilendirmekle beraber bu vazife ve mes'ûliyetin Türklere aid bulunduğu âşikârdır. Husûsiyle bu büyük ve şerefli hâdisenin 900. yıl-dönümü yaklaşırken Atalarımızın, derin bir mefkûre ve hamâsetle, kurdukları Türk vatanı ve devletinin tarihini aydınlatmak ve destânî hikâyesini yazmak gerekirdi. Bu uğurda çalışır ve birtakım eserler neşrederken bu kitabı çıkarmanın da gayeye uygun bulunduğundan eminiz.

Filhakika bu eser, Selçuklu devrinin sistemli bir tarihi olmamakla beraber, onunla alâkalı çeşitli mevzu ve meseleler üzerinde yapılmış birtakım araştırmaları bir arada toplamak sûretiyle devrin aydınlanması na yardım edecektir. Bu tedkîklerin ekserisi neşredilmiş olmakla beraber, okuyucusu mahdud dergilerde kal-

dıkları ve dağınık bir hâlde bulundukları için bunların toplanması bir ihtiyaca cevap teşkil eder. Eserin birinci bahsi olan «*Türkler ve İslâmiyet*» aynı zamanda bir giriş mâhiyetinde olup, adının da gösterdiği üzere, çok mühim bir meselenin umumî bir terkididir. Bu sebeple, bazı dostların ısrarı üzerine, bu konferans metni. 25 yıl önce, Fakülte dergisinde basılmış; bilâhara da daha geniş yayılması arzusu belirtilmiş ve bu eser onun tekrar neşrine vesile olmuştur. İkinci bahsi teşkil eden «*Selçuklular Zamanında Türkiye*» kısmı, Anadolu'nun fethinden Beylikler devrine kadar uzayan asırların tarihini, ana-hatları ile, meydana koymak için yazılmıştır. Esasen bu kısım Cambridge Üniversitesinin, neşrine giriştiği bir İslâm tarihine, yedi yıl önce vâki talep üzerine, yazılmış olup, eser henüz çıkmış ve kitap ile de Türk efkârına sunulmuştur.

Üçüncü bahsi vücûda getiren «*Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku*» 1948 yılında Paris'te toplanan Şarkiyat Kongresinde yapılmış bir tebliğ olup, orada *Revue des Etudes Islamiques*'de ve Türkçesi de *Belle-ten*'de neşredilmiştir. Bu araştırma, Selçuklu Türkiye-sinde bütün memleket arazisinin devlet mülkiyetine veya Mirî rejimine tâbi bulunduğunu ve Osmanlı devrinde, XIX. asır ortalarına kadar, dâhiyâne tatbik edilen bu sistemin Selçuklulardan geldiğini meydana koymuştur. Bu tedkik, aynı zamanda, Mirî toprak hukuk ve idâresinin Göçebe Oğuzlar ile birlikte Türkistan'dan Anadolu'ya geldiğini ve uzak menşei de izah eder. Filhakika Orta-Asya göçebelerinde ziraat edilen topraklar kabîlelerin müşterek mülkiyeti esasına göre boy beyleri tarafından ailelere taksim ediliyordu. Selçuklular Anadolu'ya gelince İslâmiyetin fetih hukuku ve göçebe Türk töresinin telifi sûretiyle pâdişahların temsil et-

tiği bir devlet mülkiyeti veya Mirî usûlû Türkiye’de ve Balkanlar’da sekiz asır hüküm sürmüştür. Dünyada başka millet ve ülkelerin meçhûlû bulunan Mirî rejimi sâyesinde Anadolu’nun iskânı ve Türkleşmesi meselelerinin halledildiğini, içtimâî nizâmın, askerî ve mülkî idârenin kurulduğunu söylemekle sâdece tarihte misli görülmemiş bir usûlün mevcûdiyetine işâret etmiş oluyoruz. Bu araştırma eski Türk siyâsî hukuku ve feodalizmi üzerinde hazırlamakta olduğumuz bir eserin ter-kibine de dâhil olacaktır.

Türk medeniyeti ve san’atının, din ve insanlık duygularının şaheser örneklerini teşkil eden «*Selçuk Kervansarayları*», bugünkü harap durumları ile dahi, hâlâ ziyâretçilerini hayran bırakan ihtişamlı âbidelerdir. Anadolu’nun bugün ıssız kalmış yollarında sanki varlığını ilân ve yalnız kaldığından şikâyet eden bu ecdâd yâdigârları, aynı zamanda, Selçuklu devrinde Türkiye’de iktisadî durumun ne kadar kudretli, ticârî faaliyetlerin ne derece kesif ve halkın da nasıl mes’ud olduğuna şahâdet etmektedirler. Gerçekten, o devirde, Anadolu yolları Şark-Garp, Şimâl-Cenup istikametlerinden gelip giden büyük ticâret kervanları ile dolup taşıyor; kervansaray (han) lar yolcuların her türlü ihtiyaçlarını meccânen karşıladığı gibi, bâzıları sûrları, burçları ve demir kapıları ile zengin ticârî emtiayı ve nakid meblâğları tehlikelere karşı emniyetle koruyan sığınak vazîfesini de görüyordu. Ortaçağ ticârî, iktisadî ve kültürel hayatında çok rol oynamış bulunan «*Kervanlar ve kervansaraylar*» adı ile geniş bir araştırma neşretmek niyetindeyiz. Fakat büyük kervansaraylara ve bilhassa Sultan hanlarına aid vakfiyelerden bir nüshanın ele geçmesi çok câzip olurdu. Medeniyet tarihimizin bu müstesna vesîkaları sâyesinde hem bu devir çok daha

iyi aydınlanacak, hem de bu vatanın tapu senetlerinden bir tanesi daha ele geçmiş olacaktır. Bu mühim vakfiyelerden yalnız Karatay kervansarayına aid bulunanı bize kadar gelmiş ve neşrettiğimiz bu vesîka sâyesinde kervansaraylar ve tarihimiz hakkında çok şey öğrenilmiştir.

«Selçuklular Zamanında Sivas Şehri» bizde henüz gelişmemiş bulunan şehir tarihçiliği hakkında küçük bir tecrübedir. Zira şimdiye kadar bu isim altında çıkmış gözükkenler bir bölge ile ilgili devlet ve hükümdarlara aid, yakın ve uzak, birtakım askerî ve siyasî hâdiselerin, geliş-güzel, sıralanmasından ibârettir. Bununla beraber, bunlar arasında mahallî kitâbe, vakfiye ve başka mühim vesîkalar ihtiva edenlerin devrin tarihine hizmetlerinin büyük olduğunu da belirtmeliyiz.

Anadolu'ya bağlı bir ada olduğu için «Ortaçağda Türkiye - Kıbrıs münâsebetleri»nin tedkikî zarûrî bir mevzu idi. Haçlı seferleri esnasında ve bilhassa adada kurulmuş bir Haçlı krallığı devrinde Anadolu ile Kıbrıs arasında ticârî ve askerî münasebetler çok gelişmiş; Türkiye ve Avrupa ticâretinin çok ileri olduğu bu zamanlarda ada bir vâsıta olmuştu. Kıbrıs meselesi Türkiye ve oradaki soydaşlarımız için hayatî bir mahiyet arzeditince bu adanın Türk tarihi bakımından ehemmiyeti hissedilmiş; resmî makamlar bu hususta bir eserin hazırlanmasını uygun görmüş ve bize de bu kısım ısmarlanmıştı. Fakat Türk siyâset, idâre ve üniversite mensuplarının tutulduğu bir hastalık, tersine bir medeniyet anlayışı, bu araştırmanın hazırlanan kitapta değil, Belleten'de çıkmasına sebep olmuştur, ki bu vesile ile, ilme ve milî anlayışa aykırı bu garip hâdiseye işaret lüzûmu belirmiştir. Filhakîka araştırmamızda, bir giriş mâhiyetinde, Kıbrıs'ın ilk İslâm devrine de kısaca

temas edilmişti. Fakat İslâm düşmanlığı veya tahripçi bir inkılâp taassubu ile bu başlangıç makalenin kitaba girmesine engel sayılmıştır. Kıbrıs'ın Türk devri İslâm ile başladığı ve Osmanlı fethi bu manevî mîrâsa dayandığı göz önüne getirilirse, bu kısmın yazılması millî olduğu kadar ilmî bakımdan zarurî idi. Filhakîka Kıbrıs'ta İslâmın mukaddes yerleri, Hazreti Peygamberin halası (*Hala Sultan*), Sahâbe mezar ve türbeleri, tabiatı ile, Türklerin başlıca ziyâretgâhları idi. Onlar ecdâdımız tarafından ihyâ ve muhâfaza edilmiştir. İslâmın vârisi olan Türklerin ve soydaşlarımızın vatan şuûrunun teşekkülünde de bu manevî unsurların mevkii büyüktür. Kıbrıs'ta kurulan Osmanlı idâresi de İslâmın ilk fetih hukukuna dayandığı için Kıbrıs Türklüğü tarihi ve vatan şuûru ilk İslâm devrine bağlıdır. Nitekim Yunanlılar ve diğer Avrupalılar da Yahûdi asıllı diye ilk Hristiyan Havvarîleri ve azizlerini dinî ve millî mevkilerinden indirmek gafletine düşmemişlerdir. Hattâ Yunanlılar Kıbrıs meselesini bir Haçlı taarruzu hâline getirir ve *Megalo-idea* hayalleri uğrunda kilise ve mekteplerini Türkiye aleyhinde seferber ederken Türk idarecileri millî ve dinî şuûr ve duyguları tahribe uğraşmış ve milletimizin manevî mukavemeti her an sarsılmıştır. Medeniyet ve inkılâp safsataları ile girilen bu milliyet ve İslamiyet aleyhdarı yobazlık, şüphesiz, yalnız Kıbrıs dâvâsını perişan bir duruma düşürmemiş; Türkiye'nin içinde kıvrandığı ağır buhranların da başlıca âmili olmuştur. Nitekim koca Türk devletini ve milletini küçük Yunanistan'ın ve husûsiyle bir mahalle papazının oyuncağı hâline ve soydaşlarımızı da onların zulmüne bırakanların 1960 dan sonra dâvâda samîmî olduklarını isbat etmek te zordur. Esâsen Kıbrıs faciasının utanç verici safhaları bir yana bırakılsa bile, Türk-Yunan dostluğunun

Ayasofya'nın müze hâlinde devamına bağlanması ve İstanbul fethinin millî arzuya göre kutlanmasından kaçınılması anlaşılmaz bir şaşkınlığa ve Yunan hayallerinin Türkiye aleyhinde bir mâcerâ olarak gelişmesine de sebebiyet vermiştir. Buna mukabil Yunanlılar kendi istiklâl günlerini Türkler aleyhinde bir taşkınlık vesilesi yapmışlardır. Makale ile ilgili bu garip hâdiseyi Türk nesillerine ibretli bir hâtıra olarak nakletmeyi de yerinde bulmak gerekir.

İranlılar millî tarih ve kültürlerine çok bağlı oldukları için tarihî şahsiyetlerini yaşatmak için hiç bir fırsatı kaçırmazlar. Büyük İlhanlı vezîri ve âlim Reşideddin'in 650. yıl dönümü için 1969 senesinde milletler arası bir ilmî toplantı ve merâsim yapmaları da takdire şâyân bir hâdisedir. Bu eserde «*Raşideddin ve Türk Tarihi*» adını alan bahis orada okunmuş bir tebliğin Türkçesidir. Bununla *Câmi'ut-tevarih*'in Türk kavimleri ve hususiyle *Oğuz-nâme*'nin ehemmiyeti üzerinde durulmuştur. Tebliğ, aynı zamanda, eski Moğol düşmanlığı ile yeni bir Moğol dostluğunun Reşideddin ve Câmi'ut-tevarih hakkında, hissî sebeplerle, hakikatlerin nasıl tagyire uğradığını, Türk tarih ve destânlarının, sanıldığı gibi aksine, vezîr tarafından Çingiz ailesine mal edilmiş bulunmadığını da göstermiştir. Irak Türkleri bahsi Türk Ocağında, birkaç ay önce verilmiş bir konferans olduğundan bu ülkede oturan soydaşlarımızın, bilhas-sa Kerkûk ve Erbil Türklerinin tarihi çok umumî hatları ile çizilmiş ve Türkiye hükûmetlerinin dış Türklüğe karşı ciddî bir ilgi ve siyâsete sâhip bulunmadıklarına işaret edilmiştir.

Eserde yer alan «*Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih*» bahsi, F. Grenard'ın eski bir araştırması olup, Karahanlıların menşei ve Satuk Buğra Han'ın İslâmi-

yeti kabûlü ile onun gâzâlarını destânî veya menkıbe-
vî bir şekilde anlatan Tezkire'nin tarihî kıymetini mey-
dana koymaktadır. Değerli Fransız âlimi bu makaleyi
1900 yılında *Journal Asiatique*'de çıkarmış olup, üniver-
site talebesi iken tarafımızdan Türkçeye çevirilerek Ül-
kü dergisinde tefrika halinde neşredilmiştir. Müellifin
Türk tarihi hakkında yazdığı eserlerden birisi de «*Gr-
andeur et decadence de l'Asie*» adlı güzel eserini de o
zaman aynı dergide yazdığımız bir makale ile Türk ef-
kârına tanıtmıştık. Eser isminden fazla bir Türk tarihi-
dir ve burada, tarihe uygun olarak bir Türk hayranlığı
ile kaleme alınmış umumî (*populaire*) mahiyette ve çok
güzel bir eserdir. Bunun daha önce olduğu gibi bugün
de «*Bin Temel Eser*» serisinde de Türkçeye tercüme e-
dilmiştir. Bu güzel vasıflarına rağmen eserin bu seri-
de çıkması Türkiye'de ilim ve kültürün ne derece temel-
lerini kaybettiğine de bir delildir. Maamafih koca Maa-
rif Vekâletinin bu seri ile bastıracağı eserlerin çoğundan
daha lâyık ve faydalı olduğunu da söylemek gerekir.

Turan Neşriyat Yurdu araştırmalardan mürekkep
bu eseri neşrederken Anadolu'nun Fethi ve Türkiye dev-
letinin kuruluşunun 900. yıldönümü şerefine çıkarmak-
ta olduğu eserler serisine bir tanesini daha eklemekle
ve yeni bir hizmet daha yaptığına inanmaktadır. Türk,
İslâm ve Hristiyan milletlerin tarihleri bakımından bu
kadar muazzam bir hâdise ile bu derece mühim bir dev-
rin kutlanması için yapılması gerekli ilk iş, şüphesiz,
bu vatan kuruluşu tarihini, ilmî neşriyatla, kanranlık-
tan aydınlığa kayuşturmaktır. Bu da, tabiatıyla millet-
lerin ilim, kültür ve millî şuûrları seviyesi ile ilgilidir.
Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçukluları tarihinin he-
nüz başlamış bulunması durumu belîğ bir şekilde gös-
termeğe kâfidir. Neşriyat Yurdu, çok mütevâzi imkân-

ları ile, bu yıldönümü için neşre girdiği ilmî neşriyatı, baskısına başlamak üzere bu-
kunduğu «*Selçuklular Zamanında Türkiye*» ve «*Şarkî Anadolu Türk Devletleri Tarihi*» adlı eserler ile, 26 Ağustos 1971 e kadar altı cilde çıkarmış olacak; Türkiye devletinin kuruluş sene-
si olan 1075 yılına değin de iktisadî, içtimaî, dinî ve kültürel tarihlerin cildleri ile bu neşriyat daha ileri bir safhaya erişecektir. Bunların, vatanımızın tersine zorlamaların mukadder bir neticesi olan sun'î buhranlardan kurtulmuş ve mes'ûd günlerinde neşri, milletimize, neş'eli zamanlarında, sunulmasını Allah'tan niyâz ederiz.

İstanbul
30.3.1971

Osman Turan

TÜRKLER VE İSLÂMİYET

Yeni bir din veya medeniyetin kabûlü, cemiyet içerisinde inanış, düşünüş ve yaşayış gibi türlü bakımlardan husule getirdiği derin değişiklik ve inkişaf lar dolayısıyla bir kavmin tarihinde en mühim bir hâdise olmak vasfını daima muhafaza eder. Böyle bir inkılâpla kavimlerin mevcudiyetlerini koruduğu veya yeni bir hızla ileri bir seviyeye erıştirdiği, yahut da bünyelerini sarsıtığı veya bir istihaleye maruz bıraktığı hakkında tarihî misaller gözönüne getirilecek olursa, böyle bir hâdisenin milletlerin mukadderatı bakımından ne kadar şümûllü bir mânâ taşıdığı kolaylıkla anlaşılır. Türkler, tarihleri boyunca, kısmen de olsa, değişik âmiller neticesinde birkaç defa din ve medeniyet değiştirmek veya, daha mühim olarak, bazan aynı çağda birbirinden farklı din ve medeniyetler çerçevesinde yaşamakla, başka kavimlere nazaran çok farklı bir tarihî oluşa ve daha hususî bir içtimaî bünyeye maliktirler. Bu keyfiyet, aşağıda işaret edeceğimiz, diğer daha bazı âmillerin iştirakiy-

¹ Bu mevzuun şümûl ve ehemmiyeti, makalemizin ancak en umumî esasları ve hususî görüşlerimizi belirtecek bir mahiyet almasını gerektirmiş ve bu münasebetle tafsilât ve tahlillere girilmemiş; bibliyografya gösterilmemiş; bu hususlar bu mevzu için hazırlayacağımız bir esere bırakılmıştır. Bir konferansın metni olan bu makale Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi dergisinde çıkmış (Ankara 1946, C. IV., Sayı 4) olup, mütevâzi hüviyetine rağmen, Avrupalı meslekdaşlarım tarafından eserlerinde kullanılmıştır.

le de, kültür tarihimizin, millî tarihin maddî azametine müvazî bir millî gelişme göstermesine engel olan ve onu kesinti ve sarsıntılara uğratan başlıca sebepleri teşkil eder. Bununla beraber Türklerin İslâm medeniyetine toptan girişleri, diğer din ve medeniyetlere intisaplarından farklı olarak, doğurduğu büyük ve müsbet neticeler itibariyle, yalnız Türk ve İslâm tarihinin bir dönüm noktasını teşkil etmekle kalmamış, dünya tarihinin de en büyük hâdiselerinden biri sayılacak bir ehemmiyet taşır. Bu büyük hâdisenin cereyan ettiği şartlarda oluş tarzı ve bunun millî bünye üzerinde husule getirdiği müsbet veya menfi neticenin tetkikinden hasıl olacak ilmî kanaatlerin, girmekte olduğumuz Avrupa medeniyeti karşısında alacağımız vaziyeti tâyin ve yürümekte olduğumuz yolu kontrol etmekte bize bazı tecrübî dersler vereceği, bazı hususlarda rehberlik edebileceği dolayısıyla, amelî bir gayesi de olacağına dikkatimizi çekmemiz icabeder. Türkler ve İslâmiyet mevzuu altında temas edilmesi gereken meseleleri, Türklerin İslâm medeniyeti ve İslâm medeniyetinin Türkler üzerinde icra ettiği tesirler gibi iki esasa icra ederken bu keyfiyet bizi, zarurî olarak, Türklerin İslâm'dan önce inanış, düşünüş ve yaşayış bakımından nasıl bir kavim olduğu, İslâm olduktan sonra ne gibi değişiklik ve inkişaf-lara uğradığı, aynı veçhile Türklerin İslâmlaşmasından önce ve sonra İslâm âleminin nasıl bir vaziyette bulunduğu ve ne gibi bir istikamet aldığı hakkında umumî ve sentetik bir görüş sâhibi olmağa sevkeder. Böyle bir görüşe sahip olmaksızın Türklerin İslâm dünyasındaki mevkileri ile İslâmiyeti ne suretle kabûl ettikleri, böylece İslâm tarihinin takip ettiği gelişme anlaşılamaz.

İslâmdan önceki dinî durum

İslâmiyet, X uncu, asırda, Türkler arasında umumî ve millî bir din haline gelmeden önce Türk halkları din bakımından bir parçalanma manzarası gösterir. Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar geniş bozkır sahası içerisinde yaşayan göçebeler millî *Şamanî* dini ve kültürü çerçevesinde bulunuyorlardı. Siyasî bakımdan ancak Hiung-nu ve Göktürkler idaresinde bir birlik teşkil eden bu geniş bölgeler halkı düşünüş ve yaşayış itibariyle, daha *Herodot*'tan başlayarak, İslâmiyetin yayılışına kadar kültü vahdetini muhafaza ediyordu. Fakat bu sahayı dünya ile bitiştiiren şarkî Türkistan, Mâverâünnehir, Hazarlar ülkesi gibi yerlerde yaşayan ve eskidenberi yerleşik bir hayat geçiren Türklerin çok eski zamandanberi yabancı din ve kültürlerin tesirine marûz kaldığı gözükmemektedir. Husûsiyle Şarkî Türkistan ve Mâverâünnehir'de Milâdın IV üncü ve VI ncı asırlarında *Buda*, *Zerduşt*, *Mani* ve *Hiristiyan* dinlerinin nüfuz etmiş ve yerleşmiş olduğuna dair çağdaş kaynaklarda hayli vesikalar mevcuttur. İslâmiyetin bu sahalara yayıldığı zamanlardır, ki henüz millî *Şamanî* dinini muhafaza eden ve yerleşik hayata geçen Uygur, Hazar ve Bulgar adlarını taşıyan Türk halkları bu âlemin doğu ve batı uçlarında ilk defa olarak yabancı din ve kültürlerle geçmeğe başlamışlardır. Dikkate şayandır, ki *Cüveyni*'nin, tarihî vak'ayı efsanevî bir tarzda nakleden rivayetine göre, Uygurlar arasında Manihaizm *kamları* yâni Şamanî dinindeki Türk râhiplerini tamamiyle ortadan kaldırmak, yenmek suretiyle yerleştiği halde, İslâm coğrafyacılarının sarîh ifadelerinden anlaşılacağı üzere, Şamanîlik, Hazarlar arasında X uncu asra kadar Musevî, Hiristiyan ve İslâm dinlerine kar-

şı dayanabilmıştır. Burada İslâmiyetin yayılmasıyla Şamaniliğin kaybolması arasında, aşağıda üzerine döneceğimiz üzere, diğer Şamanî sahalarda olduğu gibi, bir münasebet mevcuttur. Bu geniş sınır bölgeleriyle başka din ve kültürlere temas eden göçebelerin, yerleşik ırkdaşlarının yabancı dinleri kabûl etmiş olmalarına rağmen, uzun asırlar boyunca milli dinlerine, yâni Şamaniliğe, bağlı kalmaları, onların yaşama şartları ve düşünceleri ile yakından ilgilidir. Bu keyfiyet, İslâmlaşma oluşunu izah ederken üzerinde durulacak bir meseledir. Bunun için önce bu inanış ve yaşayışın umumî bir tavsifini yapmak zarureti vardır.

Şamaniliğin tarihî tekâmülünü takip etmek mümkün olmamakla beraber, bikiğimiz çağlara nazaran bu din, başlangıçta daha basit inanışlar ve bu inanışlar üzerine kurulmuş birtakım dinî merasimlerin heyeti mecmuası idi. Şu kadar var ki *Herodot*'un *Massagetler*'e ait tasvir ettiğı itikatlarla VI — X uncu asırlar arasında bu dinin inanışlarına dair elimizde bulunan çeşitli kaynaklardan gelmiş bilgilerin birbirine benzerliğı bize *Şamaniliğın* Milâttan önce IV üncü asırdaki durumu hakkında bir fikir vermeğe ve onu o tarihe kadar çıkarmağa imkân vermektedir. Gök-türk Kitabeleri ve daha sonra türlü Türk kavimlerine ve Moğollara dair İslâm kaynaklarında verilen haberler İslâmiyetin intişarı sıralarında Şamanî Türklerin bir tek *Tanrı*'ya inandıklarını ve buna binaen bu dinin, din tarihçilerinin ileri bir inanç merhalesi olarak kabûl ettikleri, *monoteist* (vahdaniyetçi) bir seviyeye eriştiğini açık olarak göstermektedir. Bu cihet Şamaniliğın *monoteist* olmayan komşu dinlerden, hiç olmazsa başkca inanışlarda, müteessir olduğunu meydana koymak bakımından da ehemmiyetli

dir. Gök, yer ve mahlûkların yaratıcısı olarak telâkki edilen bu *Tanrı*'nın bir hususiyeti varsa o da vahdaniyetçi olan Musa dinindeki Yahudilerin *Yahova*'sı gibi, Türkleri başka kavimlerden üstün tutmasıdır. Orhon kitabalarına göre bu *Tanrı* güçlük zamanlarda Türklerin imdadına yetişir, üzerlerinde semavî bir menşeden gelen bir kahraman tayin ederek onları yok olmaktan korur (*Türk bodun yok bolmasun tiyin Türk Tanrı...*) ve nihayet kendi necip kavmine dünyadaki kişileri idare etmek hakkını bağışlar. Bizim bugünkü bilgilerimize göre peygamberi, muayyen bir mukaddes kitabı ve, galip bir ihtimalle de, tapınağı olmayan bu din *kamları*, yani rahipleri tarafından idare edilirdi. Mukaddes günlerde, ölüm, gömme ve bayram âyinlerini, her türlü dua merasimlerini idare eden, halkın müşkülllerini hal eden, dertlere deva bulan bu kamların Tanrı ile münasebetlerde bulunduklarına dair bir inanış mevcut idi. Bu inanışa daha VI ncı asır *Bizans* kaynaklarında, İslâm eserleriyle son etnoğrafik tetkiklerde de rastlamaktayız. *Çingiz Han*'ın pek büyük ehemmiyet verdiği Gökçe adlı kamının Tanrıdan zafer müjdeleri getirdiğine ve bütün yeryüzü hükümdarlığını Tanrının *Çingiz Han*'a verdiğine ve bütün Moğollar arasında onun daima Tanrı ile münasebette bulunduğuna dair kayıtlar kamların mahiyet ve nüfuzlarını ifade etmek kâfidir. Göğün üst katındaki cennete giden iyi ruhların orada, Tanrının nezdinde, dünyadaki yakınları için şefaatte bulunduklarına dair inanış, Türklerde ecdadı takdis etmek akidesiyle ilgilidir. Ölenlerin ruhlarının bir kuş gibi oraya uçtuğuna (*uça bardı*) inanılır. Türkler İslâm olduktan sonra yeni dine ait birçok istilâhları *Şamanî* dinin-

dekilerle karşıladıkları zaman, hiçbir güçlüğü uğramadan, Şamanî kültürü hazinesinden aldıkları *uçmak* kelimesini, pek isabetli bir şekilde, *cennet* istilâhı yerinde kullanmışlardır.

Türkler savaşçı bir kavim olmak hasebiyle, bu dinin bir akidesi olarak, öldürdükleri düşmanlardan dolayı Âhirette bir mücazat değil, bilâkis ölen düşmanın ehemmiyet ve sayısına göre bir mükâfat göreceklerine inanırlar ki, bu, Türk mezarları etrafına dikilen ve *balbal* adını taşıyan taş (*heykel*)lerin menşe ve mahiyetini izah eder. Savaş icabı ve mukaddes sayılan bu inanış ve teamülü basit bir *kan dökme* hâdisesiyle karıştırmamalıdır. Kaatili cezalandırmayı bir âmme hakkı telâkki ederek ferde bırakmayıp devlete mal eden, en gergin düşmanlıklar zamanında bile elçiye zeval vermiyecek kadar milletlerarası bir hukukî tekâmüle erişen bir cemiyette, meselâ Göktürklerde, câri olan bir âdeti ancak İslâmiyetin cihad fikriyle mukayese ettiğimiz zaman anlayabiliriz. Öte yandan Göktürk kitabelerinde *Türk kağanı* kendi kavminin su gibi akan kanından bahsettiği halde, kazandığı zaferler dolayısıyla, hiçbir zaman *Aşûrî* hükümdarları gibi, öldürdüğü düşmanlarından ötürü bir gurur ve iftihar duyduğunu ihsas etmemiştir. Yerleşik Türkler, zamanla, yabancı dinlere geçtikleri halde, geleneğe daha bağlı kalan göçebeler, millî dinlerini muhafaza etmek ve yabancı dinlere karşı direnmekle varlıklarını koruyabileceklerine inanıyorlardı. Birinci Göktürk devletinin yıkılışından sonra, kuvvetli Çin kültür tesirine karşı millî kültürü korumak ve millî duyguların gelişmesini göstermek bakımından başka milletlerin tarihinde örneğine

rastlanamıyan, Orhon kitabelerinde belir-
diğini gördüğümüz millî tepki, gö-
çebe kitlenin asırlarca Şamanizmi nasıl muhafaza e-
debildiğini gösterir. Bu devre ait diğer bir misal gö-
çebelerin millî din ve kültüre bağlılıklarının sebeple-
rini anlayabilmek için çok daha dikkate şayandır.
VIIIinci asırda *Buda* dini Yüksek-Asya'da yeniden
yayılma imkânlarını bulduğu zaman, herhangi bir te-
sirle, Göktürk hükümdarı *Bilge Kağan* (ölümü 734 M.)
büyük veziri *Tonyukuk*'dan payitahtında bu din adı-
na bir tapınak yapmak isteği zaman, akıllı vezir ona,
içtimaî ve coğrafi şartları pek iyi bilerek: «*Savaşı ve
hayvan kesmeği yasaklayan ve miskinlik telkin eden
bir dini kabûlün Türkler için bir felâket olacağını*»
söylemekle göçebe bir kavmin inanış ve düşünüşleri-
ne hakkiyle tercüman olmuştu. Nitekim 762 de Uygur
hakanının *Mani* dinini kabûkü münasebetiyle IXuncu
asrın ilk yarısına ait *Karabalgasun kitabesi* bu vaziyeti
açıkça ifade etmiştir. Kitabe «*Evvelce et yiyeen kavim,
şimdi pirinç yiyecek, evvelce adam öldürülmesi şâyî o-
lan memlekette bundan sonra hayır hüküm sürecektir*»
demektedir. Bu esasları emreden *Manihaizm*'in bu ba-
kımdan Uygurlar üzerinde tesir ettiğini İslâm müellif-
leri de kaydetmişlerdir. Aynı asrın Arap mütefekkeri
Câhiz evvelce Uygurların az olmalarına rağmen Kar-
luklara galip geldikleri halde *Mani* dininin kabûlün-
den sonra onlara yenilmelerini bu dinin esaslarından
doğan bir netice olarak izah eder. Bununla beraber
dinlerin kavimleri kendi esaslarına uydurmak kadar
kavimlerin dinleri kendi bünyelerine göre tadil ettikle-
rine dair mevcut içtimaîyat kaidesini unutmamalıdır.
Filhakika Uygurlar bu dine girdikten sonra Çin'deki
dindaşlarını himâye edecek bir kudret gösterebildikleri

gibi Moğolistan'dan Şarkî-Türkistan'a göçtükleri zamanlarda, daha zayıf bir durumda bulunmalarına rağmen, *Mes'udî* ve *İbn ün-Nedim*'in ifadelerine göre, Mâverâünnehir'de Müslüman Sâ mânîler idaresinde bulunan din daşlarına karşı yapılan tecavüzlere karışabilecek bir tavır da takınabiliyorlardı. Müslüman Karahanlılarla Budist Uygurlar arasında mücâdeleler ve bunları aksettiren *Divânü lûgat it-Türk'teki* şiirler *Manihaizm* veya *Budizmin* Uygurların askerî kabiliyetleri üzerinde pek fazla bir tesir yapamadığını açıkça gösterir. Hattâ *Kâşgarlı Mahmud*'un Uygurları en iyi ok kullanan bir kavim olarak vasıflandırması da dikkate şâyândır. Bu kayıtlar savaşçı bir kavmin uyuşturu cu bir dini kendi bünyesine uydurmakta gösterdiği kabiliyete güzel bir misal teşkil eder. Nitekim Hazreti İsâ'nın getirdiği esaslara rağmen Hristiyanlık da Avrupalıların savaşçı ruhları üzerinde hiç bir de ğişiklik yapmamıştır. Bununla beraber göçebelerin bu dinlere karşı aldıkları vaziyet onların bahsettiğimiz mahiyet ve esaslariyle ilgilidir.

Yabancı Dinler

Türklerin Şamanîlikten gayri bir dine girmeleri hâdisesi ilk defa şüphesiz Şarkî-Türkistan ve Mâverâünnehir'de vukubulmuştur. Bu sahalarda *Zerdüş*, *Buda*, *Mani* ve *Nasturî* hristiyanlığı gibi dinlerden en çok tesir edeni her halde Budizm olmuştur. Budizm'in Mâverâünnehir'de yerleşmesi, burasının Zerdüş İran'dan ayrıkmasına ve farslaşmasını önleme ğe sebep olduğundan Türk tarihî bakımından hususî bir ehemmiyet taşımamasını mucip olduğu gibi, bu dinin İslâm medeniyeti üzerindeki tesirinin burada vukubulması da bu sahanın tarihî rolünü arttırmaktadır. Gerçekten Budizm'in İslâm mezhep ve tasavvuf cereyanları üzerindeki tesiri

ve ilk defa İslâm âleminde kurulan medrese (üniversite)'lerin Budist *vihara* (manastır)larını takliden kurulması Mâverâünnehir ile ilgilidir. O şekilde ki Buhara şehrinin adı bile Budist Viharalarından gelmektedir. İslâm medeniyetinde pek büyük mevkiî olan Mâverâünnehir'de cereyan eden medenî faaliyetlerin göçebelerin İslâmlaşması üzerinde nasıl büyük bir tesir icra ettiğine ileride temas edeceğiz.

İslâmiyetin Mâverâünnehir'de, Buda, Mani, Zerdüş ve Hiristiyanlık bakiyelerini kaldırarak, yerleştiği bir zamandadır, ki doğuda Uygurlar Mani, Buda ve Hiristiyan dinlerine girmekle millî Şamanî dininden ayrılmakta idiler. Bir zamanlar Akdeniz sahillerinden Çin'e kadar cihanşumûl bir din olmak istidadını gösteren ve Yakın-Şark, Balkanlar ve Avrupa'da *Pavlakiler'i*, *Bogomiller'i* ve *Albigensis* hareketlerini doğuran Manihaizm (meşhur Hiristiyan ilâhiyatçısı St. *Augustin*'in evveke bu dine mensup olduğu malûmdur) İslâmiyet ve Hiristiyanlık gibi iki büyük din karşısında dayanamıyarak sönmek üzere iken Uygurlar sâyesinde birdenbire yeni bir hayat kazandı. Öyle ki, son zamanlara kadar bu din hakkındaki bilgilerimizin kaynağı yalnız ona düşman olan Hiristiyan ve İslâm müelliflerinin eserlerine inhisar ederken, Uygurlar vasıtasıyla bizzat kendi eserlerini ele geçirmekle bu hususta daha sağlam malûmata sahip olduk. Manihaizm Uygurlar arasında, tarihin Türklere mahsus olarak kaydettiği maruf dinî müsamaha sâyesinde, Şamanîlik, Budizm ve Hiristiyanlıkla yan-yana yaşayabildi. Uygurların bu dinler etrafında vücuda getirdikleri kültürün Türk-İslâm dünyası üzerindeki tesiri ancak Karahanlı ve Moğol devletlerinin kurulmasıyle mümkün olmuştur. Fakat Müslüman Karahankılar ile putperest

telâkki edilen Uygurlar arasındaki düşmanlık bu tesiri çok tahdit ettiği halde devletlerinin medenî teşkilât ve müesseselerini tamamen kabûl ettikleri Uygur kültürü üzerinde kuran Moğollar sâyesinde bu kültür imparatorluklarının hâkim olduğu bütün ülkelere yayılmak imkânlarını bulmuştur. O şekilde ki Uygurca bu vasıta ile İslâmî Türk edebî dilinin inkişafında bir âmil olduğu gibi İlhaniler zamanından itibaren Fars dili üzerinde de tesirini gösterdi. Bundan dolayı Moğol imparatorluğunun teşkilâtını anlıyabilmek için Uygur kültürünü bilmek lüzum vardır; veya Moğol devri kaynakları sâyesinde daha müşkül bir durumda bulunduğumuz Uygur devrini öğrenmek mümkün olabilecektir. Bu metod, tarihî tekâmülü ve zamanın şartlarını gözden uzak tutmamak şartıyla, Moğol devri kaynaklarının, kültür ve teşkilâtını Uygurlara miras bırakan, Göktürkler hakkında da kullanılabileceğini mümkün kılmaktadır. Halbuki İslâm dünyası dışında kalan göçebe Türkler üzerinde Uygurların bu nisbette böyle bir tesirleri henüz tesbit edilmemiştir.

Türk âleminin Şark uçlarında bulunan Uygurlar böyle bir dinî istihale geçirirken bu âlemin Garp uçlarında bulunan ve Uygurlar gibi yerleşik hayata geçmiş olan Hazarlar da *Hristiyan*, *Yahudi* ve *İslâm* dinlerine, İtil (Volga) Bulgarları İslâmiyete, Tuna Bulgarları *Ortodoksluğa* girmeye başlamıştı. Hattâ bir rivâyete göre İslavların havvarisi sayılan ve İncil'i eski İslav (Bulgar) diline tercüme eden *Cyrille* ve *Méthode* onu Hazar Türkçesine de tecrüme etmişlerdi. Bugün dinleri musevî, dilleri Türkçe olan Karayimler'in menşei de Hazarlara bağlanmaktadır. Dikkate şâyandır ki, X uncu asır Arap kaynaklarının verdiği

haberler, yabancı dinlerin yayılmasına rağmen, devam eden Şamanî inanış ve âdetleri Hazarlar'la Göktürkler arasında bu bakımdan bir aynılık göstermekte ve iki devre ait bilgiler birbirini ikmal etmektedir.

Görülüyor ki, Mâveraünnehir Türkleri Şamanilikten sonra adı geçen dinleri bırakıp İslâm dinine geçerken Türk dünyasının doğusunda Uygurlar, batısında Hazarlar ve Tuna Bulgarları da milî dinden başka dinlere giriyordu. Türklerin Xuncu asırdan itibaren İslâmlığı umumî ve millî bir din haline getirdikleri zamana değin din bakımından bu kadar dağınık bir manzara arz etmelerinin başlıca sebepleri Göktürkler'den sonra bir daha bütün Türkleri bir siyasî birlik halinde birleştiren devletin kurulamamış olması; sahanın genişliği ve türlü din ve kültürlerle ayrı ayrı temaslarda bulunmaları ve nihayet Türklerin bütün dinlere karşı gösterdiği müsamaha ile izah edilebilir. Göktürk devletinin yıkılışından sonra Türk dünyasının şark ve garp uçlarında ancak Uygurlar ve Hazarlar küçük bir siyasî varlık olarak mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar uzanan geniş bozkırlarda yaşıyan göçebeler, Selçuk İmparatorluğunun kuruluşuna kadar, istikrarlı ve geniş bir siyasî birlik kuramamışlardır. Bu büyük göçebe kitlesi devam eden coğrafi ve içtimai şartlarla birlikte eski din ve kültür geleneklerine bağlılığı muhafaza etmişlerdir. Yukarıda andığımız dinlerin Türk tarihinin seyrinde büyük bir tesir göstermediklerini anlayabilmek için fazla araştırmaya değil, hattâ düşünmeğe bile lüzum yoktur. Bunun başlıca sebebinin şüphesiz bu dinlerin göçebe kitleleri arasında yayılmak imkânlarını bulamadığı meselesi üzerine dikkatimizi çekmemiz gerekiyor. Nitekim Türklerle-

rin İslâm tarihinde büyük bir âmil olmaları ve yeni bir devir açmaları da bu unsurun İslâmlaşmasının tabii bir neticesi olarak tezahür eder. Türk tarihinin büyük hamlelerini yaratmak, büyük imparatorluklar kurmak gibi başlıca hâdiselerde sakin ve itaatli olan yerleşik halkın değil, hayat şartlarının icabı olarak, faal, savaşçı ve teşkilâtçı bir unsur olan göçebelerin rolü belirgin bir şekilde göze çarpar. Türk tarihinde devletleri kuran, idare ve orduları teşkil edenlerin esasını göçebelerin teşkil etmesi çağdaş kaynaklarda Türklerin hep göçebe bir kavim olarak tasvir edilmesini gerektirmiş ve yerleşik Türkleri gözönüne getirmeksizin zamanımız müelliflerini de böyle bir kanaata sürüklemiştir.

Bununla beraber göçebeliğin bugünkü mânâsiyle geri ve iptidaî bir cemiyet olarak telâkki edilmemesi gerektiğini unutmamalıyız. Aksine, ilk defa atı kullanmayı bilerek zamanın en süratli vasıtalarına mâlik olan bu göçebeler, türlü kültür sahalarıyla temas ettiklerinden, dış âlemle mahdut münasebetlerde bulunan bazı yerleşik kavimlere nazaran daha ileri bir medeniyet seviyesinde idiler. Bu hayatın gerektirdiği teşkilâtçılık ve devletçilik kabiliyetleri ve netice olarak âmme hukukunda gösterilen gelişme göçebe Türk unsurun üstünkünü teşkil eder. Kendilerine lâzım olan âletleri yapabilen ve bu münasebetle çok eski zamanlardanberi Altaylar'da demir işleriyle uğraşan, kısmen de ziraat yapan bu insanlar yazının keşfi olmasa bile onun kullanılmasını, mevsuk bilgilerimize göre, VI ncı asırdanberi biliyorlardı. Göktürk hükümdarının bütün Türk halkını Orhon yazılarını okumağa çağırması, biraz mübalâgalı gözükse de herhakde yazının oldukça

yaygın olduğunda şüphe bırakmaz. Daha Sasaniler zamanında *Oğuz-nâme*'nin Türkçeden Farsçaya ve o vasıta ile de Arapçaya tercüme edildiğine dair Mısırlı Türk müellifi *Aybeg*'in ifadesi bu bakımdan ehemmiyetlidir. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların devlet muhaberatında yazıyı kullandıklarına dair kaydı herhalde Oğuzların Göktürkler'den beri yazıyı devam ettirdiklerine bir delildir. Bundan başka Kâşgarlı Mahmud'un göçebelerin dil hazinesinden bahsederken verdiği kültür kelimeleri de medenî hayatlarını anlamak için ehemmiyetlidir.

İslâmiyetin zuhuru

Bu göçebe unsurun ne gibi şartlar içinde ve nasıl müslüman olduğunu izaha girişmeden önce Türklerin Xuncu asra kadar islâmlarla vukubulan münasebetlerine temas etmek, bu mevzuu kavrayabilmek için, zaruridir. Bu keyfiyet bizi Türklerin İslâm dünyasındaki tesirlerini Xuncu asırdan önce ve sonra olmak üzere iki kısma ayırmağa sevkeder.

Orta çağlar tarihi İslâmlık ve Hıristiyanlık gibi iki cihanşumûl dinin zuhur ve inkişaf-lariyle dünya tarihinde hususî bir mahiyet arzeder. Hıristiyanlık *politeist* Roma, Yunan ve Yakın Şarkın kargaşalık halinde bulunan akidelerini yıkarak kendi inanışları etrafında ruhî birlik ve sükûn yaratmağa çalışırken ikinci büyük bir din, İslâmiyet, onun bu birleştirme ameliyesini ikmâle muvaffak olmasından önce, ânî ve mucizevî bir hamle ve daha cihanşumûl bir iddia ile ortaya atılıp yalnız bu dinin gelişmesi-

ne sed çekmekle kalmadı; tutunduğu ve kendi çerçevesi içine birtakım memleketlerde bile onun aleyhinde genişlemek ve yayılmak kudretini de göstermeğe muvaffak oldu. Dikkate şayandır ki İslâm medeniyetinin inhitat içinde bulunduğu son asırlarda bile Hristiyan kavimlerinin üstünlüğüne ve misyonerlik teşkilâtının faaliyetlerine rağmen Afrika ve şarkî Hint adalarında yayılma kudreti Hristiyanlığa değil İslâm dinine aittir. İslâm ideolojisinin verdiği büyük hamle Abbasi'lerin iktidar mevkiine gelmesine kadar fütuhatçı bir istikamet takip ederek İslâm dünyasına geniş ülkeler kazandırdıktan sonra, bu yeni devlet ve tâbiler zamanında yalnız Arapların değil, bu dine giren, İranlı ve Türk gibi yeni unsurların da gayretleriyle, fikrî ve medenî faaliyetlere yöneldi. Bu suretle İslâmiyet eski Yunan, Roma. Yakın Şark ve kısmen de Hint ve Çinin kültür mahsullerini kendi potasında eriterek yeni bir sentez, yani İslâm medeniyeti vücuda getirdi. Gariptir ki Hristiyanlık, kurulduğu ve yayıldığı sahalarda dolayısıyla, daha imtiyazlı bir durumda bulunmasına ve İslâmlığın aksine olarak zuhurundan beri ruhanî ve cismanî hâkimiyeti birleştirmek imkânına malik olmamış bulunmasına rağmen Antik medeniyeti geliştirmeğe değil yaşatmağa bile muvaffak olamamıştır. Bunda Hristiyanlığın Yunan ve Roma medeniyeti mahsullerine düşman gözüyle bakmış olmasının büyük bir tesiri olmuştur. Bunun için en tipik bir misal olarak Antik medeniyetin fikrî mahsullerini toplayan İskenderiye kütüphanesinin yakılması, mühim âlimlerin öldürülmesi ve VI ncı asırda *Justinien*'in eski Yunan tefekkürünün son ananesini yaşatan *Atina felsefe mektebini* Hristi-

yanlık için zararlı bir ocak telâkki edip kapatması zikredilebilir. Halbuki Abbasîler zamanında müşkûmanlar eski Yunan'ın her türlü fikir mahsullerini serbest bir kafa ile münakaşa edebiliyorlar; onlardan faydalanabiliyorlardı. İslâmiyet her türlü fikir ceryanlarına Hristiyanlıktan daha müsait davranmakla beraber, İslâm Orta çağının medenî inkişafını ve Hristiyan Orta çağının da medenî sukutunu münhasıran her iki dinin birbirine zıd bir görüş tarzına atfetmek istemiyoruz. Esasen dinlerin mahiyetleri ne olursa olsun milletlerin ilerleme ve gerilemelerinde hiçbir zaman bunun başlıca âmil olmadığını tarih açık misalleriyle göstermektedir. Fakat her ne şekilde olursa olsun şurası muhakkaktır ki Eski zamanlar medeniyetini Yeni zamanlar medeniyetine, mutavassıt yeni bir medeniyet sentezile, nakletmek şerefi Hristiyanlığa değil İslâmlığa aittir. Bu, şimdiye kadar pek az anlaşılan veya hiç de lâıyk olduğu ehemmiyet derecesinde üzerinde durulmayan ve Yeni zamanlar medeniyetinin başlangıcı olan, *Renaissance* ve *Réforme* hareketlerinin doğuşunda İslâm medeniyetinin Avrupalılara icra ettiği tesir sayesinde mümkün olabilmıştır. Eski zamanlar medeniyetini Yeni zamanlara birleştiren bu halkanın ehemmiyeti şüphesiz ki Avrupa medeniyetinin gelişmesini anlayabilmek için biz yalnız klâsik izah tarzına saptanmaktan kurtaracaktır. İslâm dininin cihanşumûl bir mahiyet almasında fütuhâtçı ve fikrî hamlelerden sonuncunun daha büyük bir ehemmiyet taşıdığı aşîkârdır. Bu cihet Türklerin islâmlaşmasını neticelendiren âmillerden biri olarak zikredilecektir.

Türkler ve İslâmlar

Arapların Türkleri daha *Câhiliyye* devrinde tanıdıklarını A'sa ve *Nâbiga*'nın eserleri göstermektedir.

Esasen Göktürklerin Sâsânîler'le münasebetleri ve Yakın-Şark işlerinde faal bir rol oynamaları gözönüne getirilirse bu tanınmanın sebepleri de pek tabii olduğu anlaşılır. Bu münasebetlerdir ki Hz. Peygamberin Türklerden bahsetmesi mümkün olabilmiş ve bazı hadislerin sıhhati bir tereddüde sebebiyet vermemiştir. Bununla beraber hadislerin doğruları Peygamberin, uydurmaları da İslâm dünyasının Türklere karşı duygularını göstermek itibarile. her iki cinsi de tarihî bir kıymet taşır. Buna rağmen Arapların Türklerle münasebetleri hakkında bu kayıtlar bir şey ifade etmez. Türklerle Araplar arasındaki asıl münasebetler şüphesiz E m e v î l e r zamanında başlar. Emevîler idaresindeki İslâm ordularının Mâverâünnehir'e girmeleri Göktürk devletinin şarkta ikinci defa kurulduğu zamanlara raslar. Fakat bu devlet önce kendini garpte feodal bir vaziyette bulunan prenslerine tanıtmak, sonra da ilerlemekte olan Arap kuvvetleriyle çarpışmak ve nihayet ağırlık merkezini daima Moğolistanda bulundurmak gibi mecburiyetlerle Arapların Semerkand, Baykend, Buhara şehirlerine girmelerine engel olamadı. İslâm kuvvetleri *Kuteybe* idaresinde Türkistan'a yerleştikten sonra Emevî devletinin ezici ve gayri mu-savatçı bir tarzda devam eden siyaseti Türklerin İslâmiyete yanaşmamalarının en mühim sebebinin teşkil eder. Bu hususta müslümanların Buhara'da camie silâhla gitmelerinde bile. karşılaştıkları güçlülere dair haberler güzel bir misal olarak zikredilebilir. Halkın islâmlara karşı ruhî durum ve hallerini belirtmek maksadiyle Semerkand Türk hükümdarının bu esnada Çin imparatoruna yazdığı mektupta «A r a p h â k i m i y e t i n i n 718 d e z e v a l b u l a c a ğ ı n a» da-

ir halk arasında mevcut olan bir itikat da, Türklerin Emevî idaresi zamanında İslâmiyete karşı tavırları, islâmlaşmaktan uzak kalmaları sebepleri için, kayda değer.

İkinci Göktürk devletinin yıkılışı sıralarında Türkler İranlılar'la birlikte Emevî devletini yıkan ceryanlara karışarak, daha âdil ve müsavatçı bir siyaset güden, Abbasî devletini kurmağa muvaffak olduktan sonra, İslâmiyete karşı yakın bir ilgi duymağa başladılar. Bunun başka bir sebebi de garpta bu ümit verici hâdiseler vukubukurken şarktan Orta Asya'ya doğru ilerleyen Çin istilâsının Türkler için tazyikkâr bir mahiyet almasıdır. Bundan dolayı müstakbel mukadderatları üzerinde büyük bir tesir yapan T a l a s s u y u m e y d a n m u h a r e b e s i n d e (751) Türkler Abbasîler tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil tarihlerinin istikametini de değiştirdiler. Artık Türklerin yüzü İslâm dünyasına dönmüştü. Abbasî halifeleri, başlangıçta, İranlılara ehemmiyet verdikleri halde, yavaş yavaş imparatorluğun müdafaasında daha kabiliyetli bir unsur olan Türkleri kullanmağa başladılar, ki bununla müvazi olarak Mâverâünnehir'de islâmlaşma faaliyeti genişlemeğe başladı. Bu ülkenin islâmlaşması ve İslâm tarihi bakımından haiz olduğu ehemmiyet, İslâm medeniyetinin inkişaf edebilmek için burada iyi bir zemin bulabilmesi ve bu medeniyete mensup birçok büyük ilim ve fikir adamlarını yetiştirmiş olması, İslâm imparatorluğunu teşkil eden orduların esasını buradan sağlaması ve nihayet Türk kitlelerini yeni din ve medeniyete sokmak için bir mutavassıt rolünü ifa etmiş olması tarzında hülâsa edilebilir. Bu da burada hüküm süren S â m â n î devleti zamanında vuku bulmuştur. Bu devletin

başında bulunan hanedan İranlı olmakla beraber halkın ekseriyeti ve gittikçe artan bir nisbette, ordu ve idare unsurlarının menşei dolayısıyla bir Türk devleti karakterini arzeder. Bunlar zamanında Mâverâünnehir'de (Türkistan'da) ilmî, iktisadî ve ticarî faaliyetlerin görüldüğü gelişme bu ülkenin, İslâm medeniyetinin beşiği mesabesinde bulunna Mezopotamya ile muvaffakiyetle rekabet edecek bir seviyeye erişmesine sebep oldu. O şekilde ki İslâm âleminde otoritesi tanınan bir çok âlimlerin vatanı bu memleket olmuştur. Mâverâünnehir'in İslâm tarihindeki bu kadar büyük ehemmiyetine rağmen buradaki yerleşik Türklerin rolü hiç bir zaman göçebe kitlelerinin islâmlaşması kadar büyük bir netice yaratmadığını meydana koyacağız.

İslâmiyetin Orta Asya bozkırlarında yayılmasıyla Mâverâünnehir'de cereyan eden ilmî ve ticarî faaliyetler arasında sıkı ilişiklik mevcuttur. Bu memleket'te bir taraftan büyük göçebe kitleleri, öte yandan Volga Bulgarları arasında vukubulan ticarî ve medenî münasebetler yavaş yavaş bu âleme İslâm medeniyetinin üstünlüğünü göstermiş ve ona karşı bir ilgi uyandırmıştı. Buradaki medreselerde yetişen ilim ve tasavvuf erbabı, dervişler bu ticâret kervanlarına karışarak göçebelere İslâmiyetin esaslarını öğretiyorlardı. Bilhassa İslâmlığı dar şeriat kaideleri içinde değil, geniş ve yumuşak bir ruh ve mânâ ile anlayarak göçebelere telkin eden mu tasavvıf Türk dervişleri bu islâmlaştırma faaliyetlerinde büyük bir rol oynadılar. Türklerin *ata* veya *baba* adını verdiği bu dervişlerin faaliyetleri ne-

ticesinde X uncu asırda Türkler artık İslâmiyete ısınmağa ve kitle halinde ona girmeye başladılar. *İbn Fadlan* seyahatinin gösterdiği üzere 921 de Volga Bulgarları İslâm dinine girmişlerdi. Bu suretle Hıristiyan dinine giren Tuna Bulgarlarından bir asır sonra İdil Bulgarları da Şamaniliği terk ettiler. Bundan bir müddet sonra 930 larda, Karahanlı devletini kuranlar da İslâm dinini kabul ettiler. Bu hâdiseyi menkıbe şeklinde nakl eden *Satuk Buğra Han tezkeresi*'nde, yukarıda temas ettiğimiz, medenî ve ticârî tesirlerin islâmlaşmadaki ehemmiyetini ve Sâ mânî devletinin rolünü açıkça görmek mümkündür. *İbn Fadlan Bağdat'tan Bulgar iline giderken yolda Oğuz Yabgularına uğramıştı, ki bu zamanda bunlar henüz Şamanî dininde bulunuyorlardı. 960 yılında 200.000 çadır halkının müslüman olduğuna dair İbnül-Esir'in verdiği haber bu Oğuzlara ait olmalıdır. Karahanlıların İslâm dinini kabul etmesiyle ilk defa olarak Türk ülkelerine hâkim bir Türk-İslâm devleti meydana çıktı. Bu devletin yeni dini ırkdaşlarına kabul ettirmek hususundaki faaliyetleri daha ziyade budist Uygurlara karşı yapılan seferlerde göze çarpar. Bunlarla vukubulan savaşların müslüman Türkler üzerindeki tesirlerini ve müslüman Türklerin putperest Türklerle karşı duygularını anlamak için Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği halk şiirleri dikkate lâyiktir.*

İslâmlığın yayılması sebepleri

Göçebe kitlelerinin hiç bir baskı altında bulunmadan toptan ve kendi istekleriyle müslüman olmalarını iki esaslı amille izah etmek mümkündür. Bunlardan biri o zamanda İslâm medeniyetinin üstünlüğü ve

câzipliğidir. Fakat medeniyet üstünlüğü din değiştirmek için kâfi bir sebep teşkil etse idi bugün bütün dünyanın veya hiç olmazsa dinî hislerin kuvvetle yaşadığı sahaların hristiyan olması gerekirdi. Halbuki, yukarıda temas ettiğimiz üzere, tamamen aksi şartlara rağmen İslâmlık Hristiyanlığa nazaran daha fazla yayılma kudretini elan muhafaza etmektedir. Bundan dolayı bütün yabancı dinlere karşı uzak kalarak Şamanî inanışlarını devam ettirmeğe muvaffak olan göçebe kitlelerinin süratli bir şekilde İslâm olmalarında müessir başka bir sebep aramak icabeder. Bu sebep, İslâmlıkla Şâmâniliğin birbirine yakın esaslara malik bulunması ve yeni dinin Türklerin inanç ve mizaçlarına uygun gelmesidir. Filhakika Türkler müslüman olurken kendi Tanrıları ile İslâmiyetin Allah'ı arasında bir fark görmemişlerdir. Allahın zat ve sıfatları ile Tanrının zat ve sıfatları arasında esaslı benzerlikler vardır². Bundan dolayı müslüman Türkler uzun zaman Allah adı yerine Tanrı adını kullanmakta hiç bir mahzur görmemişlerdir. Şâmâniliğin *Muhammed*'le mücadele edecek bir peygamberi olmadığından ve bu hususta mukaddesatlarını incitecek bir vaziyet mevcut bulunmadığından Türkler Peygamberi kabul ederken bir şey kaybetmiş olmuyorlardı. Esasen doğruluğundan şüphe edilmeyen birtakım hadislerde Hz. Peygamber Türklerle karşı sempati göstermiştir, ki onlar arasında İs-

² XII. asrın meşhur Süryanî tarihçisi Mihael de Türklerin dini ile İslâmiyet arasındaki bu yakınlığı onların kolaylıkla Müslüman olmalarına sebep olduğunu yazarak bu görüşü ilk defa meydana koymuştur. Daha sonra tedkik ettiğimiz bu mühim kaynağa aid bu fikirler muahhar araştırmalarımızda kaydedilmiş ve işlenmiştir.

İslâmiyetin yayılmasında bu hâdislerden faydalanıldığı ve bunların Türklerin temayüllerini okşadığı tahmin edilebilir. Bu sempatinin bir sebebi de herhalde Gök-türklerin müslümanlar için başlıca düşman sayılan Sâ-sânîler'e karşı kazandığı zaferler olmalıdır. Nitekim müslümanlar siyasî bakımdan olduğu gibi *Ehli kitap* olmak dolayısıyla Bizanslı'ları da ateşperest İranlı'lara tercih ediyorlardı. Bu, Kur'anda «*Rumlar bizim memleketimize yakın bir yerde mağlûp oldular; yakında galip geleceklerdir*» ifadesiyle *Rum sûresinde* tezahür eder, ki hakikaten bu âyetin tebliğinden birkaç yıl sonra *Heraklîus* Sâsânî'lere galip gelmiştir. Es-ki ozan ve kamlarla İslâm evliyalrı, mutasavvıf der-vişleri mahiyet itibariyle birbirine yakın şahsiyetler idi. Esasen müslüman Türk *ata* ve *babalarının* yaydı-ğı İslâmiyet şeriatın dar kaidelerinden uzak, göçebe-lerin inanış ve mizaçlarına uygun bir uysallık şekli altında nüfûz ediyordu. Keramet sahibi olan ve kayıp-tan haber veren *kamlar* ile İslâm *evliya* ve mürsidleri birbiri yerine geçerken veya daha doğrusu birbirleriyle kaynaşırken husule gelen değişiklik pek duyulmu-yordu. Esaslardaki bu yakınlığın en kuvvetli bir ta-rafı şüphesiz İslâmiyetin emrettiği *c i h a d m e f- k û r e s i* ile Türklerin *s a v a ş ç ı l l ı k t e m a y ü l- l e r i* arasında bir münasebetin mevcut bulunmasıdır. İslâmiyet Türklere cihadın faziletleri, Ahirette sağla-yacağı mükâfatı bildirirken onlar bu yeni dine ken-di ideallerini de bulmuş oluyorlardı. Esasen Şâmânîlik-te öldürülen düşman nisbetinde öteki dünyada bir mü-kâfatın vâdedilmiş olması yeni dine girmek için teşvik edici bir âmil olmuştur. Bundan ötürü Türklerin ken-di inanış ve ideallerine uygun gelen ve zamanın en üstün ve yaygın bir din ve medeniyetine neden ve na-

sıl toptan ve süratle girmiş oldukları daha kolay anlaşılabilir. Halbuki yukarıda işaret ettiğimiz üzere göçebeler inanış ve yaşayışlarına aykırı olan Buda ve Mani gibi yabancı dinleri, haklı olarak, kendilerine uygun bulmuyor ve tehlikeli sayıyorlardı.

Türklerin İslâmlaşması ve İslâm dünyası

Türklerin İslâm medeniyetine girişleri ve bunun sebepleri hakkında bu umumî esasları belirttiğinden sonra bu büyük tarihî hâdisenin neticeleri üzerinde durabiliriz. Lâkin bu neticeleri anlayabilmek için X uncu asırla XI nci asrın başlarında, yani Selçukluların İslâm dünyasını idareleri altına almadan önce, İslâm âleminin umumî durumunu gözönüne getirmek zarureti vardır. Göçebe Türkler arasında İslâmlaşma faaliyeti cereyan ederken olgunluk devresine erişmiş bulunan İslâm medeniyeti, bugünkü Avrupa medeniyetinin geçirmekte olduğu buhranlara benzer bir buhran içinde meş'um bir âkibete doğru sürükleniyordu. Siyasî bakımdan birçok devletlere parçalanmış bulunan İslâm dünyası fikir ve mezhep mücadeleleri ile de dayandığı esasları kemiriyordu. Bilhassa daha Abbasî halifeliğinin kuruluşundanberi varlıklarını duyuran ve zaman zaman İslâm dünyası ve medeniyeti için büyük tehlikeler teşkil eden ve bugün Avrupa medeniyetine karşı doğmatik ve müfrit akidelerle her türlü metod ve vasıtaları kullanarak saldıran komünist zümreler gibi aynı metod ve vasıtaları maharetle işleyen eski *Zerdüş*t ve *Mezdek* taraftarlarının *Bâtınî* veya *Gulât-i Şia* (âşırı Şii) adı altında İslâm medeniyetini baltalama hareketleri çok şiddetli ve tehlikeli bir mahiyet almıştı. İslâm âleminin sarsılmasından faydalanan *İsmailî* ve *Karmatî* fırkaları İslâm dini ve hâkimiyeti ye-

rine İran'ın eski düalist ve komünist dinlerini koymağa çalışıyorlardı. Karmatiler bizzat Halifelik merkezine yakın sahaları, Suriye'yi ele geçirdikten sonra İslâmiyetin mukaddes şehri *Mekke*'de müslümanları heycana düşüren hareketlerde bulundular. Horasan tarafları da müfrit *Şia'lar* tarafından M. 920 de alt-üst ediliyordu. *Gulat-i Şia* fırkaları İslâmiyeti yıkarak kendi gayelerini gerçekleştirecek hayalî bir *Sahib-i Zaman*'ın pek yakında çıkacağına inanıyorlar ve bunu bekliyorlardı. İslâm dünyasının siyasî ve fikrî kargaşalığından faydalanan Bizans İmparatorluğu, Makedonya sülâlesine mensup kuvvetli hükümdarlar idaresinde, artık müdafaa siyasetini bırakıp taarruza geçmiş bulunuyor ve ordularını Hakifelik merkezine doğru ilerletiyordu. Yalnız İslâmlığın karşısında duran bu büyük imparatorluk değil, *İbn ün-Nedim* ve *Mes'udi*'nin ifadelerine göre, Uygurlar da Manihaistleri himâye maksadiyle Sâ mânîleri tehdit eder bir vaziyet almışlardı; şimdiki Hazarlar da bir yahudi havrasının yıkılmasına karşı memleketlerindeki müslümanları sıkıştırmağa başlamışlardı.

İslâm dünyası için içte ve dışta bu gibi korkunç hâdiseler cereyan ederken Türkler arasında İslâmiyetin yayılmakta olduğuna dair gelen haberler yegâne teselli teşkil ediyor ve islâmların ümitlerini ve gözlerini şarka doğru çeviriyordu. *Gulât-i Şia*'dan olmayan ve İslâm medeniyetinin kurulmasında büyük hizmetler gören İranlılar da ırkdaşları tarafından güdülen bu yıkıcı hareketlere şüphesiz taraftar değildiler. Fakat ne Arapların, ne de İranlıların bu tehlikeyi önleyecek kudret ve enerjileri kalmamıştı. Türkler hakkında gelen ilk ümit verici haberler dolayısıyledir ki Halife *el-Muktedir*, 921 de, İbn Fadlan idaresindeki meşhur elçilik

heyetini, Oğuzlara uğramak suretiyle, Bulgarlara göndermişti. Bu haberler münasebetiyle X uncu asırda Bağdat'ta şarktan gelecek fâtih Türklerin İslâmiyeti kurtaracağına ve burada hüküm süren şii Büveyh oğullarının hâkimiyetine son vereceğine dair bir inanış yerleşmişti. İlk defa Kâşgarlı Mahmud tarafından kaydedilerek Türkler hakkında türkî kaynaklarda kullanılan ve sonraları da Moğol hükümdarları ve nihayet Timür tarafından benimsenerek gönderdikleri mektuplara dercolunan «*Benim doğuda Türk adını verdiğim bir askerim vardır; hangi kavme gazab edersem anları o kavim üzerine saldırtırım*» hadîs-i-kudsî'sinin meydana çıkışı bu temayül ve inanışları göstermek ve İslâm dünyasının Türklere nasıl bir kurtarıcı gözle baktıklarını meydana koymak bakımından dikkate şayandır.

Selçuk istilâsının ehemmiyeti

İşte İslâm dünyası böyle bir buhran ve âkibete doğru sürüklendiği zamanlardadır ki göçebe kitlelerinin süratle islâmlaşması ve İslâm ülkelerine göçmeleri vukubulmuştur. İslâm medeniyetinin karşılaştığı buhranları yatıştırarak bu medeniyete yeni bir hız ve istikamet verip onun XVI ncı asra kadar dünyanın üstün bir medeniyeti olarak yaşayabilmesi bu göçebe Oğuzların islâmlaşması ve bunun neticesi olarak da Büyük-Selçuk İmparatorluğunun kurulması eseridir. Bu suretle İslâm âlemine giren bu taze ve enerjik unsur sayesinde İslâm ideolojisi tekrar ilk zamanlardaki ruh ve hamlesini kazanarak dört asırlık bir ömürden sonra inhilâle yüz tutan bir medeniyet, bir âlem, daha asırlar boyunca yaşayacak ve ilerliyebilecek bir hayatiyet kazandı. Artık bundan sonraki İslâm

medeniyeti yeni bir safhaya girmiş, İslâm tarihi de Selçukluların ve Osmanlıların bir eseri olarak zamanımıza kadar devam eden istikameti almıştır. Oğuzların Selçuk sultanları idaresinde kurdukları bu büyük imparatorluk İslâm âlemini siyasî ve içtimâî anarşiden kurtarmakla kalmadı; başlıca düşman olan Bizanslıları ezmek gibi İslâm idealini de gerçekleştirdi. Bu, Yakın Şarkın ve hususiyle Anadolu'nun Türkleşmesi gibi neticeleri itibariyle daha büyük bir tarihî oluşa imkân verdi. Bu hâdisenin mahiyeti hiç de haiz olduğu ehemmiyet nispetinde kavranılamamıştı. Filhakika Büyük Selçuk sultanları için Anadolu'da girilen fetihler, İslâmın hâmileleri olmaları sıfatıyla, onun en mühim dış düşmanını yenmek, ve Orta-Asya'dan göçen kesif Türk kitlelerini yerleştirecek bir yer bulmak gayesini güdüyordu. Bundan dolayı başlangıçta Büyük Selçuk sultanları nazarında Anadolu bir uç beyliği, âsi bey ve boy-ların bir sürgün yatağı olarak telâkki ediliyordu. Halbuki tarih istilânın en mühim neticesi olarak bu uç beyliğinin bir Türk vatanı haline gelmiş olduğunu göstermiş; burada hazırlanan kuvvetler Türk ve İslâm tarihinin en büyük hamlesi olan cihanşumûl Osmanlı İmparatorluğu ve dünya nizâmının vücut bulmasını doğurmuştur. O şekilde ki bu yeni vatan yalnız Türk milleti için değil bütün İslâm kavimleri bakımından da bir kale vazifesini görmüştür.

Selçuk istilâsından sonra Türkten başka kavimler için artık siyasî bir hayat kalmamıştır. Arap ve İranlı unsurların istilâya takaddüm eden zamanlarda tamamiyle enerjilerini kaybetmiş olmaları, tabiatıyla, bu hususta Selçuklular için herhangi bir mesuliyetin bahis mevzuu olamayacağını gösterir. O şekilde ki ka-

sırğa gibi İslâm âlemini ve husûsiyle Türk ülkelerini sarsan ve uzun zaman da baskısı altında tutan Moğol istilâsı maddî tesirlerini kaybettikten sonra bile siyasî kuvvetler diğer unsurlara değil tamamiyle Türklere inhisar etmiştir. Bu keyfiyet Selçuk istilâsının tarihî ehemmiyetini ve sürekliliğini ve Türkten gayri unsurların zaaflarını göstermek için kâfi bir delildir. Nitekim müslümanlar fâtih Türkler sâyesinde kararlarda müdafaadan taarruza geçerek ilerledikleri zamanlarda, hiç bir zaman denizci bir devlet vaziyetine geçemeyen, Selçuk İmparatorluğu idaresi dışında kalan ve Akdenize hâkim bulunan İslâmlar bu denizde süratle gerikeyerek hâkimiyeti hristiyan kavimlere terk ettiler. Öyle ki denizden giden Haçlı kuvvetlerini durduracak ve onlarla karşılaşacak bir müslüman donanması kalmamış gibi idi. Bundan başka, sebepleri ne olursa olsun, Selçuk İmparatorluğunun parçalanmasına rağmen İslâm dünyasını Haçlıların taarruzundan ve bu münasebetle diğer bir inhilâlden kurtaran tek unsuru da Türkler teşkil ediyordu. Öte yanda İslâm âlemine, Moğollar ve, onlar idaresinde bulunarak saldıran, gayri müslim Türklere karşı İslâm medeniyetinin müdafaası da yine müslüman Türkler sayesinde mümkün olabilmektedir. Memlûklerle İlhaniler arasında vukubukan «*Ayn-i Câlût* muharebesinden bahseden ve Moğolları Türk sayan İslâm müellifleri «*Ne gariptir ki Türklere karşı İslâmiyeti kurtaran yine aynı cinsten olan Türkler olmuştur*» diyerek bu hakikati belirtmişlerdir. Araplar daha Abbâsî devletinin kuruluşunu müteakip askerî kuvvet ve hamleleri kaybetmişlerdi. Onların zaafı ile başlayan

İran'ın siyasî rolü ise Sasaniler devrinde olduğu gibi hiç bir zaman hayatiyet gösterememiştir. Kültür bakımından İslâm medeniyeti üzerinde büyük bir rolü olan İranlıların siyasî bakımdan tesirleri Türklere ve Araplara nazaran yok denecek bir mahiyette, bazan da menfî bir şekilde belirmektedir. Bu iki kavmin Selçuk istilâsından sonra devam eden kültür faaliyetleri her bakımdan Türkler sâyesinde mümkün olabilmıştır. Daha Abbasî halifesi *Mu'tasım* zamanından itibaren İslâm imparatorluğunda Türk askerî kuvvetlerinin baş gösteren üstünlükleri dolayısıyla Türklerin Arapları tekrar çöle süreceğini ifade eden İbn Sa'd'ın *Tabakat*'ındaki hadis de burada zikre şayandır.

İstilâ, İslâmiyet için daima yıkıcı vasfını muhafaza eden fikir ve hareketlerin ezilmesine ve İslâm âleminde *Sünnîlik*'in muzaffer olmasına, İslâm dünyasında maddî kuvveti temsil eden Selçuk sultanlığı ve manevî kuvveti temsil eden Abbasî halifeliği olmak ve ikincisi birincisine bağlı kalmak üzere iki kuvvetin meydana çıkmasına sebep oldu. Selçuk sultanları devletlerinin menfaati kadar inançları icabı olarak da Sünnîliği İslâm dünyasına hâkim kıldılar. Bu münasebetle, halifeliğin Moğolkar tarafından kaldırılmasına kadar, maddî sulta'larını korumak şartıyla, bazı halifelerin menfî hareketlerine rağmen, onların manevî nüfuzlarına saygı gösterdiler ve bütün müskümanları İslâm ideolojisine bağlamayı ihmal etmediler. Bundan başka onlar İslâmiyeti kemiren hastalıkların yalnız silâh kuvvetiyle tedâvi olunamayacağını pek iyi kavradıklarından İslâm medeniyetini ilmi ve medenî müesseseleriyle ve Sünnîlik esasları üzerinde

yeniden kurarak kendi hâkimiyetlerinin temellerini de sağlamlaştırdılar. Cami, medrese, zâviyelerin kurulması ve kökleşmesi için sarfedilen gayretlerle, kılıç tutan askerî kuvvetler yanında, zamanın, ihmali caiz olmıyan ilim ve tasavvuf erbabından müteşekkil irfan ordusunu da müşterek gaye etrafında toplamışlardı. Bu suretle İslâm âleminde Abbasî devrinin parlaklığına rağmen hiçbir zaman kurulamıyan maddî ve manevî huzuru temine muvaffak oldular. Nitekim yalnız Sünniliği değil kökten İslâmiyeti yıhmağa çalışan hareketler bir daha büyük bir tehlike mahiyetini almak imkânını bulamadı. XVI ncı asırda Türk kabilelerine dayanarak kurulan ve Şiîliği İranın resmî mezhebi haline sokan safevî hareketini yıkıcı müfrit şiî hareketleriyle pek karıştırmamalıdır.

Selçuklular idaresinde Türklerin İslâm âlemine yaptıkları hizmetler zamanında pek iyi takdir edilmiş ve bunlara karşı duyulan minnet ve şükran duyguları devrin müellifleri vasıtasıyla bize kadar nakledilmiştir. Bu hususta çok karakteristik olan bir parça bize İslâm âleminin Selçuk hâkimiyetine karşı bakışını göstermek bakımından burada zikredilmeğe lâyıktır. *Râvendî* Selçuk tarihi hakkında yazdığı *Râhat us-Sudûr* adlı eserinde der ki: «İmam-ı Âzam vedâ haccını yaparak Mekke'de Allaha karşı niyazda bulunurken *«Ey Tanrım, benim içtihadım doğru ve mezhebim hak ise yardım et; çünkü ben senin için Muhammed'in şeriatini tahrir ettim»* demiş; hâtiften gelen bir ses ona *«Sen doğruyu söyledin, kılıç Türklerin elinde bulundukça senin mezhebine zeval yoktur»* cevabını verir. Bunun nakl ve senetlerini kayıt eden *Râvendî* şöyle devam eder: *«Tanrıya hamdolsun ki İslâmın arkası*

kuvvetli, Hanefî mezhebi mensupları mesutturlar; Arap, Acem, Rûm ve Rus diyarında kılıç Türklerin elindedir. Selçuk sultanları Ebu Hanîfe âlimlerini o kadar korumuşlardır ki onların sevgisi ihtiyar ve gençlerin kalbinde bakidir». Halbuki Selçuk devrine yetişmeyen *el-Birûnî* ve *Abdülkadir Bağdadî* gibi mütefekkirler Karahanlılarla Bulgarların İslâm olmasını İslâmiyeti yıkmaya çalışan İran'ın *Gulât-i şîa* hareketlerine karşı bir zafer telâkki etmişler ve bununla İslâm medeniyeti için bir tehlike kalmadığını sanmışlardı.

Türkler, bağlandıkları İslâm ideolojisi uğrunda, İslâmiyetin yükselmesine çalışırlarken kendi temayül ve gayeleri olan *cihân hâkimiyeti* fikrini daha kuvvetli bir şekilde canlandırdılar. Onlar arasında bütün Orta zamanlar boyunca Tanrı tarafından dünya hâkimiyetine memur bir millet olduklarına dair bir inanış mevcuttur. Orhon kitabelerinde belirttiği üzere onlar, Tanrı'nın sevgili bir kavmi, ilâhî menşeden gelen Türk hakanlarının insanları idare için gönderilmiş bulunduğu akidesini İslâm dininde Peygamberin «Türklerin, Tanrının askeri» (*Cund Allah*) olduğu gibi hadislerde bu inanış ve temayüllerini bulmakla ve bunun gerçekleşmesini mümkün kılan muvaffakiyetleri görmekle cihan hâkimiyeti mefkûrelerini kamçıladılar. İslâm müllifleri gibi kendilerini Türklük camiası içinde hisseden Moğollar da bu telâkkiyi benimsiyerek cihan hâkimiyetinin kendilerine Tanrı tarafından verilmiş olduğunu, İslâm hükümdarlarına ve papalara yazdıkları mektuplarda, (İslâm hükümdarlarına buna müteallik hadisleri) gururlu bir ifade ile bildirmeyi unutmamışlar ve bu münasebetle başka kavimlerin boyun eğmekten başka çareleri olmadığına samimiyetle inanarak bunda isrardan

çekinmemişlerdir. İslâm ideolojisinin Araplara verdiği büyük hamle bir asır sonra bütün hızını kaybettiği halde Türkler için on asır süren bir hayatîyet gösterek İslâmiyetin şerefini yüceltten parlak bir tarih yaratmağa imkân verdi. Bundan dolayı Türkler, başlangıçta, Arap ve Farsların bu yeni medeniyette kendilerine üstün olduklarına kani olmakla beraber onlara enerjilerini kaybetmiş; gevşemiş, ahlâkça bozulmuş, hilekâr bir unsur nazariyle bakmışlardır. Bu münasebetle yalnız bunları değil medeniyetin gevşetici tesirleri içinde yaşayan Türk zümrelerini de tezyîfkâr manasiyle *Tacik* adı altında zikrediyorlardı. Gariptir ki aynı tesirlere maruz kalan göçebeler tam islâmî bir cemiyetin unsurları olduktan sonra göçebe hayatını sürmeğe devam eden ırkdaşlarını, vaktiyle şeref ifade eden «*Türk*» ke limesiyle fakat tezyîfkâr bir mânâda adlamışlardır. Halbuki bunlar dahi bu ismin geniş mânâsının şümülüne girdiklerini unutmuş değillerdi.

Türk hâkimiyetinin karakteri

Selçuklular ile başlayan Türk hegemonyasının en belirgin vasfı şüphesiz İslâm dünyasının geniş ve sıkı bir devletçilik esasları üzerinde teşkilâtlandırılmasıdır. Halbuki IX uncu asrın Arap mütefekkeri *Câhiz* Türklerin meziyetleri hakkında yazdığı *Fazâil ül-Etrâk* adlı risalede onların askerî kabiliyetlerini, zekâ ve karakterlerini överken sanatın Çinlilere, felsefenin Yunanlılara, teşkilât ve devlet idareciliğinin İranlılara mahsus bir hüner olduğunu söylemişti. O bunda mâzurdu; çünkü *Câhiz* Türkleri ancak halifelik merkezindeki mevcudiyetleriyle tanıyor ve onlar hakkında o münasebetle malûmat sahibi bulunuyordu. Esasen onun zamanında Türkler, Hazar ve Uy-

gurlar istisna edilecek olursa, başlıca bir siyasi mevcudiyet de göstermiyorlardı. Binaenaleyh İslâmdan önce kurulan Türk devletlerini bilmediği gibi iki asır sonra İslâm âlemi için yeni bir nizam kuracaklarını da keşfedemezdi. Gerçekten Selçukluların, Orta çağın şartları içinde kurduğu devletçilik, işleme tarzı ve doğurduğu sağlam neticeler itibariyle hayrete şayan bir mahiyet arzeder. Bundan dolayı Selçukluların İslâm âleminde yaptıkları inkilâbın iç cephesi yeni bir içtimai nizam yaratan devletçilik siyasetidir. Bu, menşeyini eski Türk devlet telâkkisinden ve zamanın buna lüzum gösteren şartlarından alır. İlmî, içtimai, iktisadî ve ticarî bütün işler ve müesseseler devlet tarafından ya idare, ya müdahale veya bir himaye mevzu teşkil ediyordu. İlk defa ilim müesseseleri umumileştirildi ve amme meselesi haline geldi. Meselâ ilk *medrese* (üniversite)lerin bir ilim ocağı halinde İslâm âleminde yayılması ve herkese açılması Selçuk devletinin eseridir. Bunların, Sünnilik esasları üzerinde, yetiştirdiği insanlar yıkıcı cereyanlara karşı İslâm-Türk imparatorluğunun tabii müdafileri idi. Medreselerin müderrislerine ve talebelerine maaşlar bağlanmıştı. *Zâviye ve imâretler* de devletin verdiği istikamette ve murakabesi altında bulunuyor; bu suretle içtimai yardım ve imar bakımından olduğu kadar, memleketin her tarafına yayılmış kültür yuvaları olmak itibariyle de umumî gayeye hizmet ediyorlardı. Bu müesseseler sultanlar, devlet adamları veya hususî şahısların vakıflariyle geçiniyor ve vâkıfların şartlarına uymak mecburiyetinde bulunuyorlardı. Buna rağmen devlet her sahada olduğu gibi burada da müesseselerin başlarındaki adamları tayin ve işleyişlerini kontrol etmek suretiyle nüfuzunu icra ediyordu. Halbuki Selçuklulardan önce ilim ve kültür müesseseleri ne am-

me müessesesi telâkki edilmiş ve ne de bu kadar yaygın bir mahiyet almıştı. Binaenaleyh İslâmiyet Selçuk orduları ve devletin teşkilâtlandığı kültür müesseseleri ve bunların faaliyetleri sayesinde *Gulât-i Şîa* adı altında başgösteren fikir ve zümrelerin yıkıcı ve bozguna hareketlerinden kurtulmuş oldu. Fakat bununla Selçukluların kurduğu yeni nizamın yalnız askeri ve fikrî kuvvetlere dayandığını ve bunların kâfi geldiğini sanmak tabiatıyla bugünkü tarih anlayışına uygun gelmez. Nitekim *Gulât-i Şîa* hareketlerini de münhasıran dinî bir menşee bağlamak da doğru olmaz. Şüphesiz müfrit Şîi hareketlerinin başında bulunanlar zaman zaman asilzade ve dıhkan sınıfının ellerinde ezilen sefil, çıplak halktan ve serserilerden faydalanmasını iyi bilen insanlardı. Binaenaleyh Selçuklulardan önce bu türlü zümrelerin *Bâtınî* hareketlerine iştirakleri ve bu sahada bir talih aramaları pek tabî idi. Bu münasebetle Bâtınî reislerinin dinî ve siyasî gayeleri esas olmakla beraber hareketlere iştirak edenleri sevkeden iktisadî âmilleri gözden uzak tutmak doğru değildir.

Selçukluların kurduğu nizamın sağlam esaslarından biri de şüphesiz içtimai tezadları kaldırmak veya teşekkülüne engel olmak idi. Devlet, feodal bir sistemde olduğu gibi, reayayı imtiyazlı sınıf veya şahıslara bırakmayıp bütün velâyeti üzerine almıştır. Bu zamanda bir sınıftan bahsetmek icap ederse ancak halk ve sultan adına idare eden memurlar sınıfıdır. Fakat bu ikinci sınıfın yine devletçilik icabı hiç bir zaman bir sınıf halinde teşekkülüne müsade edilmemiştir. Topraksız köylüye toprak tevzii veya boş arazinin imâr edilerek bunlar tarafından şenlendirilmesi devletin başlıca vazifelerinden biri olmuştur. Bu eski Türk devletçiliğinin bir devamı olsa gerek: Göktürk kitabelerinde hakan

kendisini aç halkı doyurmak, çıplak halkı giydirmek, nüfusu çoğaltmak gibi hususlarda idaresinde bulunanlara karşı bir velâyetle mukellef saymaktadır. Hükümdarların, *toy*, veya *Hân-i yağma* adı altında, halka sarayında yemek ve ziyafet vermesi herhalde menşei kadîm devirlerin dinî inanışlarına kadar çıkan bir teâmül olup sonraki çağlarda müşahade ettiğimiz bir devletçilik zihniyetiyle yakından ilgilidir. Göktürk hükümdarı *Kapağan* vaktiyle Çin'de yerleştirilmiş olan birkaç bin çadır halkını kendi topraklarına yerleştirince onları müstahsil vaziyete getirebilmek için Çin'den üç milyon kiloluk tohum, üç bin ziraat âleti celbetmesi hakkında Çin kaynaklarının verdiği kayıt, göçebe esasına dayanan bir devletin ziraat işleri ve tebaasıyla münasebetleri dolayısıyla olduğu gibi devletçilik bakımından da dikkate şayan bir vesikadır. Selçuk devletinin toprak idaresinde tatbik ettiği yenilikler de her halde, maziden gelen ve bugün vesikaların yokluğu dolayısıyla bizce aydınlatılması pek kolay olmayan, bir millî geleneğin âmik olduğunu düşünmek yerinde olur. Şüphesiz bu hususta Selçuklulara hâkim oldukları memleketlerin tâbi bulunduğu içtimâî şart ve zaruretlerin tesirini de ihmal etmemek icabeder. Herhalde Selçuklular Mâverâünnehir'de, Horasan'da zengin arazi sahipleri ile topraksız, sefil halk yığınları arasında mevcut olan tezatları, içtimâî ve iktisadî buhranları görmüşler; Bizans idaresinde bulunan Anadolu'nun toprak aristokrasisi elinde bir içtimâî ahenksizlik, bir feodalleşmenin doğurduğu hareketleri öğrenmişlerdir. Bundan dolayı bu yeni fethedilen toprakları, *öşri* veya *harâcî* olsun, şahıslar elinde hususî mülk halinde bırakmayıp tamamiyle mirî topraklar haline getirmişler; yâ-

ni toprak üzerinde bugünkü mânâda, bir mülkiyeti kabûl etmemişlerdir. Bu suretle, mahdut menşelerden gelen bâzı mülk topraklar müstesna, bütün devlet tarafından halka kiralanmış ve bu sayede içtimâî bünyede aristokratlaşma ve feodallaşma şeklinde belirecek tezadlara imkân vermemişlerdir. Selçuk devleçiliğinin en karakteristik bir örneğini teşkil eden toprak sisteminin Tanzimata kadar Osmanlı İmparatorluğu tarafından dâhiyâne devam ettirilebilmesi bunun ne kadar sağlam esaslara dayandığını anlayabilmek için bize bir fikir verebilir. Ticarî ve iktisadî diğer sahalarda da takip edilen devletçilik siyâseti ve buna dair vak'aların zikri de, bu yazının umumî çerçevesine sığmaz. İslâm dünyasını bu kadar geniş bir devletçilik siyasetiyle idare etmenin İslâm medeniyetinin gelişmesindeki müsbet veya menfî neticeleri üzerinde herhangi bir hüküm vermek ancak bu hususta yapılacak geniş araştırmaların neticelerini beklemekle mümkün olacaktır. Bu, herhalde bugünkü *devletçilik* ve *liberalisme* cereyanları arasında vukubulan münakaşalar gibi bu hususta da birtakım müsbet veya menfî görüşlere yer verebilir. Meselâ denebilir ki Selçuk devletinin Sünnîliğe dayanan fikir cereyanlarını himâye etmesi ve teşkilâtlandırması fikir hürriyeti ve bundan ötürü de medenî ilerleme için bir engel teşkil etmemiş midir? Fakat, şurasını hatırlamak lâzımdır ki Selçukluların Sünnîlik siyasetleri ancak açıktan açığa İslâm medeniyetini baltalamak, her türlü fikir hürriyetini boğarak ve kendilerinden olmıyanları yok ederek hüküm sürmek gayesini güden ve vaktiyle Sâsânî imparatorluğunu yıkan hareketleri doğuran *Mezdekçiliğin* yeni mümessillerine karşı alınmış bir tedbir olarak göze çarpar. Bu

bakımdan bunu bugün Avrupa medeniyetini ve bu arada başlıca fikir hürriyetini yıkarak bütün dünyada tek bir görüşü hâkim ve başka türlü düşünen insanlara hayat hakkı vermek istemeyen totaliter cereyanlara karşı demokrasinin aldığı müdafaa tedbirlerine benzetmek mümkündür. Bu münasebetle Selçukluların bu siyasetine o zamana göre hürriyeti koruyucu gözüyle bakılabilir. Selçuk devrinde, Abbâsî devrindeki serbest ve ileri fikirleri temsil eden *Mûtezile* vesair kuvvetli ilim, felsefe cereyanlarına raslamış olmamız bu siyasetin eseri olmayıp bu, çok daha evvel *Eş'ariler* ile başlayan ve *Akliyecileri* zayıflatarak *Nakliyecileri* kuvvetlendiren karşı bir cereyanın neticesidir. Bundan dolayı Selçukluların Sünnilik siyasetleri akliyecileri değil hürriyete düşman olan ve İslâmiyet ve Selçuk devleti için siyasî bir tehlike teşkil eden müfrit şiîleri hedef tutmuştur. Esasen Selçuk sultanları da, umumiyetle, eski Türk hakanları gibi din ve fikre karşı müsamaha gösteren geleneğe sadık kalmışlardır. Nitekim bazı Türkiye Selçuk sultanları bu bakımdan, yani dinî ve fikrî müsamaha dolayısıyla, birtakım ithamlara bile mâruz kalmışlardır. Bunun açık bir delili de Rum, Ermeni gibi hristiyanların din ve mezhepleri hususunda Selçuklulardan gördükleri hürriyet ve himayedir ki bu keyfiyet bu devrin bu kavimlere mensup tarihçileri tarafından Türk sultanları hakkında yazılan methedici yazılarda göze çarpar. Hususiyle İslâmiyetin ilk zuhurunda Bizans'ın dinî tazyiklerine karşı Mısır ve Suriye gibi memleketlerde yaşıyor *Monofizit*'lerin İslâm idaresini tercih etmelerine ve bu sahaların kolaylık Bizans'ın elinden çıkmasını sebep olan temayüller aynen Anadolu'da Süryanîler, Ermeniler ve diğer yerliler tarafından Selçuklular hakkında da görülmüş ve bu vaziyet istilâyı ko-

laylaştırıcı âmillerden biri olmuştur. Nitekim aynı âmil Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlara yayılmasında da kendini gösterir.

Millî harsın ihmali

Bu umumî taslak Selçuklularla başlayan Türk hâkimiyetinin İslâm medeniyetini nasıl yenileştirdiğini ve bu taze unsur sayesinde daha uzun asırlar boyunca İslâm âleminin ne kadar büyük bir hayatîyet kazandığını gösterir. İlk büyük Selçuk sultanları ve onların kollarını teşkil eden birtakım vârisleri, bazı Atabegler, yalnız irade ve siyasetleri bakımından değil, ahlâk ve İslâm ideali dolayısıyla da halife Ebu Bekir ve Ömer'in vasıflarını andıran büyük şahsiyetler idiler. İlk Türkiye Selçuk sultanları ve birkaç asır hiç bir zaaf göstermiyen dâhi Osmanlı padişahları bu yeni unsurun haiz olduğu kudret ve hayatîyetin tam mümessilleridir. Bununla beraber burada Türk sultanlarının ve Türk kültürünü taşıyıcı olan yüksek tabakanın İslâm ideolojisi uğrunda sarfettikleri gayret ve fedakârlıkların Türk kültürü zaraflarına olarak bazı tecellerini de hattırlatmak ve bunu itiraf etmek icabeder. Onların İslâmdan önceki tarih ve geleneklerine karşı bir ilgisizlik şeklinde tezahür eden bu hareketleri İslâmiyete aykırı ve putperestlik devrinin hatıralarını canlandırmak gibi bir endişenin neticesi olmalıdır. Esasen bütün Türk-İslâm devletlerinde İslâm dininin koyduğu İslâmî beynelmilelciliği Türklerin samimiyetle kabul ettikleri ve yeni dinin icabı saydıkları görülmektedir. Türklerin İslâmiyeti kabulleri hakkında ve onların lehine olarak *Fahreddin Mübarekşah*ın verdiği malûmatın bir misâl olarak zikri bu bakım-

dan ehemmiyetlidir. Ona göre: «*Başka kavimlerin müslüman iken de ana, baba ve yakınlarıyla ilişkilerini kesmedikleri çok defa görüldüğü ve samimî bir müslüman olmak için uzun bir zamana ihtiyaç hasıl olduğu halde Türkler müslüman olduktan sonra müslümanlığa öyle sarılırlar, ki bir daha adlarını, yerlerini ve yakınlarını hatırlamazlar; hiç bir Türkün irtidat ettiği de görülmemiştir.*» Bu keyfiyet Arapların *Hulafa-i Râşidin*'in sonuna kadar *Câhiliyye* devri hatıralarını terk etmelerine benzer. Bununla beraber Peygamber zamanından uzaklaştıkça eski hatıraları canlandırma temayülü kuvvetlenmişti. O şekilde ki yalnız Araplar değil İranlılar ve Türkler bile çöllerde yaşayan kabileler arasına girerek dil, tarih, edebiyat ve etnografya bakımından çok zengin bir makzeme topladılar ve araştırmalar yaptılar. Gerçi bunda Kur'an dilini öğrenmek gibi dinî bir gaye mevcut idi. Fakat bunun asıl neticesi *Câhiliyye* devrini ve Arap harsının menşeyini aydınlatmak ve yaşatmak olmuştur. Halbuki İranlılar da bir iki asırlık istilâdan sonra millî dilleriyle ananelerini yeniden canlandırmaya çalıştılar. Bundan dolayı meselâ millî ananeye daha sadık olan göçebe kitleleri arasında vücut bulan *Oğuz-nâme* ve *Dede Korkut kitabesi* istisna edilecek olursa aydın Türklerden, *Firdevsî* gibi İran tarihi destanını ebedileştiren bir kimse değil, *Oğuz* destanını bize nakleden bir Türk râvisi bile çıkmamıştır. Nitekim Mısırlı Türk tarihçisi A y b e g *Oğuz-nâme*'den bahsederken bunun birtakım parçalarını *mahz-i küfr* telâkki ederek nakil etmekten sakınmıştır. Vakıa *Firdevsî* de uzun zaman hakikî müslüman muhitlerde putperest devrin ananelerini diriltmekle itham edilmişti. Bununla beraber bu telâkki zamanla gevşeyerek *Firdevsî*'ye yalnız milliyetçi İranlılar arasında değil, Türkler arasında da büyük bir

mevki verildi. İlk Selçuk sultanları ve aydın tabakanın devletin kuruluşundan önceki devirlere ait bir tarihi eser yazmayı veya yazdırmayı düşündüklerine ait bir kayıt henüz görülmemiştir; bilâkis Tuğrul beyin doğuşuna dair Bundarî tarafından zikredilen şifahî rivâyet böyle bir eserin yazılmamış okduğunu gösteriyor. Sultan Sancar'ın yazdırdığı *Mefâhir ul-Etrâk* adlı eser kaybolduğu ve muhtevası malûm bulunmadığı için bu hususta açık bir şey söylenemez. Halbuki küçük bir kitle halinde İslâm memleketlerine gelen ve kültür yakınlığı ve üstünlüğü ve nihayet muhitlerindeki ekseriyet dolayısıyla kolaylıkla Türkleşen Moğallar eski tarihlerini *Câmi üt-Tevârih*'i yazdırmak suretiyle istikbale nakletmeğe muvaffak oldular, ki *Oğuz-nâme*'nin İslâm kaynaklarına geçişi de bu vasıta ile oldu. İlk Osmanlıların millî tarih görüşüne sahip olmaları denebilir, ki istisnâî ve dikkate şayan bir hadisedir. İlk tarihçiler, Osmanlı tarihini Türkiye Selçukluları, Büyük Selçuklular, Karahanlılar devrelerini destânî *Oğuz hana* çıkarmak suretiyle yazarlarken **T ü r k t a r i h i n i** bir bütün halinde mütalaa etmenin lüzûmuna kana'ni olmuşlardı. Onların ilk islâmî Türk devleti Karahanlılardan önce doğrudan doğruya *Oğuz hana* çıkmaları daha evvelki Türk devletleri hakkında hiç bir bilgileri olmadığını gösterir ki, bu da Selçuklulardan veya diğer Türklerden böyle bir eser kalmaması dolayısıyla gayet tabiidir. Osmanlıları Selçuklulardan farklı olarak böyle bir millî tarih görüşüne sevkeden âmillerden biri herhalde Osmanlı tarihini yazanların bizzat bu hanedan etrafındaki Türk müellifler olması idi. Bundan başka bu müelliflerin henüz canlılığını yaşatan Osmanlı aşiretinin ananelerine vakıf olmaları ve galip bir ihtimalle de *Câmi üt-Tevârih*'ten istifade etmiş ve bizzat onun tesirinde kal-

maş bulunmaları bu hareketin sebeplerini teşkil etmelidir.

Selçuk sultanları ve münevver sınıfın Türk kültürüne karşı gösterdiği kayıtsızlığın en menfî neticesi Türk dili yalnız İran gibi Farsçanın kuvvetli bir edebiyat dili haline geldiği bir sahada değil, Anadolu gibi İslâm medeniyetine yeni giren ve başlıca Türklerle meskûn olan bir memlekette bile uzun zaman Farsçanın baskısı altında edebî ve resmî bir dil olmamak ânını bulamadı. Halbuki, Selçuk İmparatorluğunun kurulduğu zamanlarda, Karahanlıların idare ettiği yerlerde, Uygur kültürü tesiriyle, Türk dilinde mühim eserler vücuda getiriliyordu. Fakat bu sahaların çok sürmeden maruz kaldığı siyasî buhranlar gelişmekte olan Türk kültürü için bir darbe teşkil etti. Şartlar ne olursa olsun Selçuk devletini idare edenler arasında Türk kültürünün ehemmiyetini Kâşgarlı Mahmut gibi duyan ve anlıyan âlimler yetişse idi, milli dilin İslâm dünyasındaki rolü pek ehemmiyetli olurdu. Mahmud, Türk dilinin öğrenilmesi ve yayılması için meşhur eserini yazarken bu maksadı terviç eden bir hadîs de nakletmektedir. Hadîs diyor ki; «*Türk dilini öğreniniz; çünkü onların hakimiyetleri uzun sürecektir*». Mahmud'a göre bu hadîs doğru ise Türkçeyi öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse aklen öğrenilmesi gerekir; çünkü zamanımızın sultanları ve hâkim kavmi Türklerdir. Mahmud'un, zamanında şartların müsaadesizliği yüzünden semeresiz kalan çalışmalarına karşı Timürlüler devrinde daha iyi bir zemin bulan *Ali Şir Nevâî*'nin gayretleri Türk dilinin ilerlemesinde büyük bir hamle yarattı. Buna karşı İran edebiyatı ve kültürü bakımından Selçuk devri Türklerin teşvik ve himayeleriyle par-

lak bir devir olarak tarihe geçmiştir. Selçuk devrinin Türk dili ve tarihi bakımından böyle bir manzara göstermesi şüphesiz sadece yüksek tabakanın kayıtsızlığı eseri değildir. Vakıa Türkler İslâm medeniyetini tamamiyle benimsemiş bir millet olarak millî kültürün, İslâm kültürü çevresinde gelişmesini dünya hâkimiyeti temayülleri için lüzumlu görmemişlerdir. Onlar imparatorluklarını kurdukları sahalarda içtimâî ve ilmî müesseseleriyle kurulmuş üstün bir medeniyete rasladılar. Yeni gelen unsurun buralardaki kültür düzenini kolaylıkla değiştirmesi imkânsızdı. Zaten bu yeni unsurun esası ve bizzat imparatorluğu idare eden tabakanın menşei göçebe idi. Bu münasebetle ister istemez kurulu medeniyetin diline de, edebiyatına da uzak kalamazlardı. Bundan başka bu devlet kurulurken ne doğrudan doğruya ne de dolayısıyla millî vasfile gelişen Uygur-Karahanlı kültürüne dayanmak imkânına da malik değildi. Hatta Selçuk devletinin ağırlık merkezi Mâverâünnehir olsa idi tarihî ve içtimâî şartlar böyle bir şuura malik olmaksızın dahi ister istemez millî temelden beslenerek millî kültür daha kolay gelişme imkânlarına sahip olacaktı. Nitekim tamamiyle Uygur kültürünü benimseyen ve ancak müslüman ülkelerde birkaç nesil sonra müsküman olan Moğollar sayesinde ki Uygurların medenî tesirleri geniş sahalara kadaryayılmave İslâm medeniyetiyle imtizaç etme imkânını bulabilirdi. Selçukluların İslâm kültürü içerisine girerken millî kültüre karşı kayıtsız kalmalarının bir âmili de şüphesiz İslâm dinini kendi arzularıyla kabul etmeleri ve bizzat İslâm dünyasına hâkim bulunmaları idi. Bundan dolayı onların yeni din ve yeni medeniyete karşı bir aksülamel duymalarına sebep kalmamış idi. Esasen Türklerin İslâm ideolojisini tamamiyle benimsemeleri de an-

cak bu sayede mümkün olabilmiştir. Türkler cihanşümûl hâkimiyet ve kudretlerini muhafaza ettikleri asırlar boyunca millî üstünlüklerini müdrik bulunmakla beraber dar ve titiz bir milliyetçilik şuuruna sahip olmalarını böyle bir siyasî kudret ve hâkimiyete atfetmek icabeder. Nitekim Orhon yazılarında beliren kuvvetli milliyetçilik hareketini de acı gelen Çin istilâsiyle izah etmek mümkündür. Bunun gibi XIXuncu asırda Osmanlı imparatorluğunda başlayan Türk milliyetçiliği cereyanında, Fransız ihtilâlinden ziyade iç ve dış tehlikeler karşısında zaafa uğrayan millî mevcudiyeti koruma ve kurtarma duygusunun tesirini aramak daha doğru olur. Bu ruhî âmil gözönünde tutulmaksızın bu mesele tamamiyle kavranılamaz. Fakat bununla İslâmiyetin, bilhas-sa Xuncu asırda, Türkler arasında süratle yayılmış olmasına rağmen bu islâmlaşmanın bazı iç mücadelelere ve buhranlara sebep olmadığını iddia etmiyoruz. Esasen bu içtimaiyat ilmi bakımdan da imkânsızdır. Nitekim bu hususa dair bazı vesikalar da mevcuttur.

Milli harstan kalan unsurlar

Bütün bu vak'a ve izahlara rağmen toptan müslüman olan bir kavmin tamamiyle kendi harsından sıyrıldığını ve binaenaleyh İslâm medeniyeti üzerinde bu bakımdan da bir tesirde bulunmadığını söylemek imkânsızdır. Esasen bu sosyoloji kaidelerine aykırı bir iddia olur. Bir kavim, nasıl bir medeniyet seviyesinde olursa olsun, asırlardanberi devam eden yaşayış, düşünüş ve inanışlarını, şuurlu veya şuursuz, ister istemez, birdenbire feda edemez. Selçuk sultanları ve idare sınıfı birçok eski Türk devlet telâkki ve müesseselerini, İslâmî bir imparatorluk kurarken de muhafaza etmişlerdir. Başlangıçta eski Türk sistemine göre teşkilâtlandırır-

lan imparatorluk, zamanla islâmî şekle uymak zorunda kalarak bir kısım hususiyetlerini kaybetti ise de bazı T ü r k müesseseleri imparatorluk ç e r ç e v e s i n i a ş a r a k İslâm medeniyetinin de malı oldu. İslâm akideleriyle açıktan açığa çarpışmayan âdetler, merâsimler, teşkilât ve devlet mansıb ve vazifeleri İslâm dünyasının her tarafında kabul edildi. Selçuklularla birlikte İslâm medeniyetinde başlayan Türk kültür tesiri henüz ciddi bir tetkike tâbi olmamış olmakla beraber bugün umumî olarak bildiklerimizi bile burada sıralamak bu yazının hudutlarını aşar. Yalnız Selçukluların eski Türklere aid idarî askerî ve içtimai teşkilâtları, Atabeglik teşkilâtını devam ettirmeleri ve inşa divânını *tuğra* divânı haline çevirmeleri onların en fazla ihmal ettikleri bir hususta dahi Türk tesirinin ehemmiyetini göstermek için kayda değer. Bu, Kâşgarlı Mahmud'un O ğ u z l a r arasında yazının mevcut olduğuna dair ifadesini teyit edeceği gibi, O ğ u z y a b g u l a r ı idaresindeki siyasî teşekküllerin, büyük bir devlet haline gelmemiş olsa da, bir divân teşkilâtına malik olduklarını meydana kor.

Yüksek tabaka İslâm medeniyeti içerisinde daha fazla İran kültürü tesirine maruz kalıp onun inkişafında başlıca âmil olurken, İslâmiyeti sathî bir şekilde kabul eden ve İslâm kültür merkezlerinden uzak sahalarda yaşayan ve hususiyle göçebeliliği devam ettiren Türkler, uzun zaman Şâmanî inanış ve düşüncelerini İslâmiyetle uzlaştırmak suretiyle muhafaza etmişlerdir. Milli destanın bir parçası olan ve İslâmî bir cemiyet kadar şâmanî bir cemiyetini yaşayış ve inanışları nı aksettiren *Dede Korkut* kitabı bu göçebeler arasında vücut bulmuş; *Oğuz-nâme*'nin *Câmi üt-tevârik*'e geçmesi bunlar arasında yaşayan rivayetle-

rin toplanması sayesinde mümkün olmuştur. *Battal-Gazi* destanı ile *Dede Korkut* kitabındaki kahramanlar aynı İslâm ideolojisi uğrunda savaşan insanlar olmakla beraber, birbirlerinden farklı hususiyetler arzederler. Birinciler tamamiyle islâmlaşan ve eski Türk hayat ve telâkkilerini yaşatan göçebelerin eseridir. Dede Korkutta geçen kahramanlar İslâmiyet uğrunda Trabzon Rumları ve Gürcülerle savaşan, şarap içen, kadınlı meclisler kuran insanlar olup İslâm g a z i l e r i n'den ziyade Türklerin a l p l e r i'dirler; Bu hikâyeler bize müslüman göçebelerin ne derece islâmlaştıklarını, yaşayış ve düşünüşlerinin eski Türk karakterini nasıl devam ettirdiğini gösterir. Bu münasebetle Türkler tarafından kurulan bazı tarikatlar üzerinde Türk tesirini bulabiliyor ve şâmânî unsurlara raslayabiliyoruz. Bundan dolayı İslâmiyeti birbirinden farklı bir şekilde anlıyan ve kabul eden şehirli unsurlarla bu göçebeler arasında yaşayış bakımından olduğu gibi inanış bakımından da bazı te-zadlar vücuda gekmiş ve bu, birtakım mücadelelere sebep olmuştur. Bununla beraber, şüphesiz, göçebeler de bu yaşayış ve inanışları dolayısıyla İslâmiyete aykırı davrandıklarına dair bir kanaat hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Fakat münevver kitlenin takip ettiği yol karşısında millî temele dayanan bu islâmî Türk kültürü galebe çalmak imkânını bulamamış; bilâkis beslenemediği ve zamanla eski Türk hayatından uzaklaştığı için gittikçe kuvvetini kaybetmiştir. Eğer islâmî Türk kültürü bu esas üzerinde kurulsa ve yürüse idi, şüphesiz bugün çok daha ileri ve daha sağlam bir millî kültür temeline sahip olacak idik. Bundan dolayı Türklerin İslâm âlemine hâkim olmaları Türk kültüründen ziyade Arap ve bilhassa Fars kültürünün inkişafına yardım etti. Arapçadan sonra İslâm dünyasının ikinci kültür

dili olan Farsça, Türk ilim ve edebiyat adamlarının da kültür dili haline geldi.

Garp Türkçesinin edebî bir dil haline gelmesi Selçukluların son zamanlarında başlar ve Beylikler devrinde gelişir. Bu da İslâmiyeti, tasavvuf ve tarikat mensuplarının fikirlerini halk arasında yaymak gayesiyle başlamıştır. Bu suretle yavaş yavaş halk dili üzerinde bir edebiyat dili kuruldu. Ekserisi göçebe ve aşiret aslından gelen ve Arap dilinde yazılı eserlerden anlamayan Anadolu beylerinin bu cereyanı teşvik etmeleri edebî Garp Türkçesinin inkişafında çok tesirli oldu. Türkiye'de gelişen yazı dilinin tamamıyla halk dili üzerinde kurulup Orta-Asya yazı dili geleniyle hiçbir ilgisi olmadığı hakkında en kuvvetli delil şüphesiz burada Arap harflerinin Türkçeye tatbik şeklidir. Filhakika Orta-Asya'da Arap harfleri Türkçeye tatbik edildiği zaman, herhalde Uygurcanın tesiriyle, Arap harflerinden bazı sesli harfler yaratıldığı halde Garp Türkçesinin ilk metinlerinde bu sesli harfler kullanılmamış; sesler çok defa hareketle gösterilmeğe çalışılmıştır. Bu suretle kurulmağa başlayan yazı dili ve edebiyat cereyanı Anadolu beyliklerinden biri olan Osmanlı devletinin yükselmesi nisbetinde gelişti. Bu sayede ilk defa bütün kültür faaliyetlerini kendi dilinde yapan ilk müslüman Türk devleti Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Bundan dolayı Türklerin vücuda getirdiği en büyük siyasî teşekkül olan ve dünya tarihinde Roma ve Hali-felik imparatorlukları ölçüsünde bir tarihî role sâhip bulunan Osmanlı cihânşumûl imparatorluğunun, millî kültür tarihimiz bakımından da hususî bir ehemmiyeti vardır. Filhakika Osmanlı imparatorluğu her bakımdan

Selçuk Türkiyesinin bir inkişafından ve üç kıt'aya ve iç denizlere hâkim olarak Türk ve İslâm tarihinin en son ve cihân nizâmı (*Nizâm-ı âlem*) hâlinde yükselişinden başka bir şey değildir. Anadolu Bizans idaresinde, Selçuk istilâsına takaddüm eden asırlarda, türlü sebeplerin tesiriyle, medeniyet bakımından çok geride bulunuyordu. İslâm - Bizans mücadeleleri ve bu esnada dünya ticaretinin aldığı istikamet Anadolu'nun medenî ve iktisadî durumu için tam bir darbe şeklinde belirdi. Şehirler yıkıldı ve küçüldü. Selçuk istilâsı da başlangıçta inhitatı ikmal etti. İstilâdan sonra Anadolu İslâm dünyasının geniş iktisadî ve medenî faaliyetleri içine girmekle ve bu ülkenin tarihinde yeni ve mesut, bir devir açılmakla beraber bu memleketin medenî seviye itibariyle diğer İslâm memleketleri vaziyetine gelebilmesi için bir asırdan fazla bir yerleşme ve çalışma zamanına ihtiyaç vardı. Haçlıların ve Bizansın taarruza geçmeleri ve iç mücadeleler de medenî faaliyetlerin inkişafına engel çıkarmakta büyük bir âmil oldu. Zaten Türkler Anadolu'da mâmur bir ülkeye konmak, hazır bir medeniyete vâris olmak talihine mazhar olamadılar. Bu, Selçukluların Anadolu'da islâmî bir medeniyet kurabilmeleri için fethi kadar güç bir durumla karşılaşmalarına sebep oldu. Bunun açık bir delili de İslâmiyetin ilk fethettiği Bizans ve Sâsânî devleti idaresindeki memleketlerde Hristiyan unsurlar İslâmlar üzerinde bâriz bir medenî tesir ve üstünlük gösterdikleri halde, Anadolu'da Hristiyan unsurların böyle bir tesir ve üstünlüklerine dair bir misâle raslanmamış olmasıdır. Hattâ bu devirde Hristiyan kavimlerin, şüphesiz İslâm medeniyetine nazaran pek geri olmakla beraber, medenî ve fikrî faaliyetleri Türkiye'de değil, daha ziyade eski İslâm hudutları içerisinde vuku-

bulmuştur. Bundan dolayı, mevkiine rağmen İslâm hudutları içerisine girmiş olan bu yeni ülkede başlayan medenî faaliyet Bizans medeniyetiyle karışarak yeni bir sentez halini alamayıp İslâm medeniyetinin bir *istitalesi* mahiyetini arzeder. Bu sebeple güç şartlar içinde Türkiye'de inkişaf etmeğe başlayan Selçuk medeniyetinin İslâm dünyasından uzun zaman daha beslenmesi, onun kuvvetlenmesi için zarurî idi. Filhakika bu beslenme devam etti ise de Moğol istilâsı bütün İslâm dünyasıyla birlikte Türkiye'yi de sarstı. Beyliklerin kurulduğu zamanda ise ne dahilî inkişaf, ne de İslâm dünyasının vaziyeti sağlam bir zemin hazırlamağa kâfi geldi. Bundan dolayı Osmanlı Türklerinin siyasî hamesi ilim ve fikir bakımından beslenecek bir kaynak bulamadı; hukukî, siyâsî, içtimâî, idarî en yüksek nizâmı, çeşitli san'atlarda ve hususiyle mimarîde imparatorluk azameti ile müvazi ihtişamlı eserler verdi ise de gittikçe kuvvetlenen Avrupa karşısında da bu zayıflık daha kuvvetle hissedildi. Nihayet Avrupa medeniyetinin ağır basan üstünlüğü İslâm kavimlerini ve başta Türkleri artık yeni medeniyeti kabûle icbar etti. Halbuki XVI ncı ve hattâ XVII nci asırlarda Türkiye'ye gelmiş olan Avrupalı seyyahlar imparatorluğun azametini yaratan müesseselerin sağlamlığına, Türklerin ahlâkî meziyetlerine, memleketin medenî ve içtimâî tekâmül ve teşkilâtına karşı müttefikân hayranlıklarını ifade etmişlerdi. Esasen bu asırlarda Türkler her bakımdan Avrupalılara üstün olduklarına inanıyorlardı.

Bu mevzua dair yazdıklarımızı bir iki cümle ile hü-lâsa edersek:

1) Türklerin İslâm dünyasının mukadderatı üzerinde büyük bir âmil olmaları göçebe unsurun islâmlaş-

masının ve binaenaleyh Selçuk istilâsının bir neticesidir.

2) Bu islâmlaşma İslâm medeniyetinin üstünlüğü ile İslâm dini esaslarının Türklerin inanış ve mizaçlarına uygun gelmesi gibi iki başlıca âmikin tesirinde vukubulmuştur.

3) İslâmiyeti kurmak şerefi Araplara ait ise de onu yaşatmak ve Araplar nisbetinde yaymak şerefi Türklerle aittir. Türkler olmasa idi İslâmiyetin XI inci asırdan sonra iç ve dış tehlikeler dolayısıyla, âkıbeti meşkûk, Haçlı taarruzlarıyla yıkılmağa mahkûm olurdu.

4) Türkler, İslâm medeniyetinin kuruluşunda Araplar ve İranlılarla birlikte çalıştılsa da, türlü âmil-lerin tesiriyle, bu medeniyet çerçevesi içerisinde Araplara ve İranlılara nazaran islâmî Türk kültürü ihmale uğradı ve onlar nisbetinde gelişemedi.

5) Türk tarihinin en mühim devresi İslâm medeniyeti içerisinde yaratılmış ve Osmanlılar en son ve büyük azameti temsil etmiştir.

Bu tarihî görüş bizi haklı olarak bugün girdiğimiz veya, daha doğrusu, girmekte olduğumuz bize göre yeni bir sentez yapmak zorunda bulunduğumuz Avrupa medeniyeti karşısında meydana çıkan bir takım meseleler hakkında derin düşüncelere sevkeder. Gerçekten on asır önce olduğu gibi bugün de millî tarihin bir dönüm noktası üzerinde bulunuyoruz. Bu dönüşü ne kadar millî şuura ve ilmî esaslara sahip olarak idare edersek milletin mukadderatı o kadar teminat altına alınmış olacak; aksi takdirde o nisbette millî bünyemiz

sarsıntılara, tehlikelere maruz kalacaktır. Bugün daha fazla millî endişelerle hareket edersek ilmi esaslara dayanmamızı gerektiren en nazik nokta da İslâm medeniyetine girmekten farklı olarak hâkim ve büyük bir millet mevkiinde bulunmak gibi bir imtiyazla değil küçük ve tâbi bir millet menzilesinde cihânşumûl bir medeniyeti kabul etmek zorunda olmamızdır. Diğer mühim bir fark da yeni medeniyete girerken din değiştirmenin bahis mevzuu olamayacağıdır. Burada, her iki medeniyete mensup cemiyetlerde, dinin Orta çağdaki kudret ve tesirini muhafaza edememiş olması ileri sürülebilirse de; onun içtimâî mahiyeti dolayısıyla hayatî ehemmiyetinin bir vakıa olarak mevcut olduğu ve ne şekil ve nisbette okursa olsun daima mevcut olacağı aşîkârdır. Birinci fark millî bünyemiz için ne kadar sarsıcı bir tesire sebep olursa ikincisi de, asrımızın hâkim bir cereyanı olan milliyetçilikle birlikte, bu sarsıntıyı tâdil edici bir role sahiptir. Bundan dolayı yeni medeniyet bize kendini ne kadar ezici bir kuvvetle kabûl ettirirse ettirsin ve buna karşı biz ne kadar tâbi bir durumda bulunursak bulunalım İslâm dini ve medeniyetinin bin yıllık bir tarih potası içerisinde millî kaynaktan gelen unsurlarla yoğurduğu bir içtimâî bünyenin, şuurlu veya şuursuz, birtakım müdafaa kuvvetlerine malik olarak, ister istemez, bünyesine uygun bir şekilde bir alış yapacak ve yeni medeniyeti millî, islâmî ve avrupalı unsurların dozuna göre yeni bir hamur haline sokacaktır. Tarihin bu dönüş ve akışında içtimâî âmillerin ehemmiyeti ne olursa olsun millî şuurlu ve ilim sahipleri olan yüksek tabakanın bu hususta oynadığı ve oynayacağı rol çok büyük olacaktır. Aksi halde millî mukadderatımız için tedavisi imkânsız hastalıklar doğurabilir. Bundan başka üzerinde durulması gereken bir

mesele de İslâm medeniyetine girerken bu medeniyetin içinde bulunduğu buhranın yeni medeniyete girerken onda da buna benzer bir mahiyette bir buhranın mevcut olmasıdır. Avrupa medeniyetinden faydalanmamız Avrupalıların İslâm medeniyetinden faydalanarak yeni medeniyeti vücuda getiren *Renaissance* ve *Réforme* hareketlerine benzer bir mahiyette mi olacak; yoksa bugünkü medeniyetin bütün dünya milletlerini içerisine alması dolayısıyla müşterek medeniyeti yaratan ve içinde yaşayan Avrupa kavimlerini birbirinden ayıran farklara yakın bir farkla yeni bir içtimaî ve millî bünye mi arzedecektir? Bu meseleler ve bugün görmemiz ve çekinmeden söylememiz gereken hars buhranımız giriş mahiyetinde olan bu makalenin bir devamı olarak başka bir yazımızda tetkik mevzuu olacaktır.³

³ Türkiye'nin bugün karşılaştığı medeniyet dâvası Medeniyet tarihine göre ele alınması gerekirken, Türklerin İslâm dinî ve medeniyetine girişlerine dair bir umumî görüş bu makale ile meydana konmuştur. Avrupa medeniyeti karşısında girilen sathî taklidlerin zararlı ve hattâ tehlikeli taraflarına dair yazdığımız çeşitli yazılara rağmen, bu makalenin giriş teşkil ettiği Medeniyet dâvamız henüz yazılmamıştır. Bunun Avrupa'nın İslâm medeniyetinden asırlarca yaptığı ilim, fikir ve teknik iktibaslar şeklinde olacağı tabiidir.

SELÇUKLULAR ZAMANINDA TÜRKİYE

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulması ve Türklerin İslâm dünyasına hâkim olmaları İslâm medeniyeti ve müslüman kavimleri tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. İslâm dünyası iç ve dış buhranlara düşer ve Selçuklular tâze bir kuvvetle bu âlemi siyâsî birliğe kavuştururken İslâm medeniyetine de, getirdikleri yeni unsur ve müesseseler sâyesinde, bir hayatiyet bahsettiler ve onu yeni bir safhaya erıştirdiler. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşu ile husule gelen inkılâblardan biri de, hiç şüphesiz, Yakın Şarkın ve hususiyle Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesidir. Eski birçok kavimlere yurd ve medeniyetlere sahne olan ve ya bunların üç kıt'a arasında mübadelesinde bir köprü vazifesi gören Anadolu, yerli unsurların tesirlerine rağmen, tarihinde ilk defa olarak, ırk, din, dil, kültür ve sanat bakımlarından küllî bir inkılâba uğramış ve çehresini değiştirmiştir. Selçuk İmparatorluğunun kuruluşu, İslâm medeniyeti ve Türk tarihi bakımından nasıl bir ehemmiyet arzederse, bu imparatorluk ile devamlarının yıkılışından sonra, İslâm Medeniyeti ve kavimlerinin mevcudiyetlerini muhafazada, bazı Müsülman ve Hristiyan kavimlerinin kaderlerini tâyinde de, Anadolu'nun Türkleşmesi o derece bir ehemmiyet taşır. Bu husus için sadece Osmanlı İmparatorluğunun menşe'lerini ve tarihî rolünü hatırlamak kâfidir. Bu derece ehemmiyetine rağmen Selçuklular tarihi karanlıklar

içinde kalmış ve hattâ tarihî mâna ve şumûlû daha yeni kavranmağa başlanmıştır¹.

I. Türk muhacereti ve İlk Anadolu Akınları

Türkiye Selçukluları devleti İran'da 1040 yılında kurulan Selçuklu İmparatorluğundan otuz beş yıl sonra, 1075 de, teşekkül etmiştir. Bu hâdisе, 1071 Malazgird zaferini müteakib, büyük bir Türk nüfusunun Anadolu'ya göçmesiyle mümkün olmuştur. Anadolu'ya Çağrı Beyle, 1018 de, başlayan ve 1040 yılına kadar devam eden Oğuz akınları bir keşif hareketinden ileri bir tarihî ehemmiyet arzetmez. Lâkin imparatorluğun kuruluşundan Malazgird muharebesine kadar süren otuz yıllık gazâ ve savaşlar, Anadolu'da Bizans mukavemetini kırmak ve burada yerleşme imkânlarını hazırlamak bakımından büyük bir mâna taşır. Selçuk İmparatorluğunu, kuruluşundan beri, uğraştıran meselelerden biri de yurd bulmak ve beslenmek zorunda kalan kesif Türkmen göçebelerini bu ülkede yerleştirmek idi. Fîlhakika Sultan Tuğrul-beg (1040-1063), Alparslan (1063-1072) ve Melik-şah (1072-1092) gibi büyük sultanlar, Selçuk devleti için, bir emniyetsizlik ve âsayişsizlik âmil-i de olan, Türkmen kütlelerini Anadolu gazâlarına sevk etmekle hem İslâm ülkelerini akınlardan kurtarıyor; hem Bizans'a karşı büyük bir kuvvet kazanıyor ve hem de bu uruğdaşlarına yurt ve geçim sağlıyorlardı. İşte

¹ Bu yeni görüş için bir derece bak. F. Köprülü, *Türkiye tarihi*, İstanbul 1923, s. 149-159; J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, Paris 1943, p. 140; Osman Turan, Bu kitabın birinci bölümü. Bu fasıl bizim «*Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*» adlı eserimizden (Ankara 1965) önce yazılmış olup burada yeni görüş ve tafsîlât vardır.

Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi bu siyâset ve zarûretlerin bir neticesi olarak tecelli etmiştir. Türk devlet telâkkilerine ve göçebe feodalizmine vâkıf olmayan İslâm hükümdarları, Türkmenlerin akın ve yağmalarından dolayı, Türk ve İslâm sultanı sıfatıyla, başlangıçta, hep Sultan Tuğrul-begi mes'ûl tanımışlar ve bu sebeple ona şikâyetle bulunmuşlardı. Nitekim Diyarbekir'in Mervâni emiri Nasr ud-devle (ölümü 1061) nin böyle bir şikâyeti münasebetile Tuğrul-beg: «Kullarımın memleketine geldiğini haber aldım; sen bir hudud (*sugûr*) emirîsin, onlara mal verip kendilerinden kâfirlere (*Bizanslılara*) karşı faydalanmalısın. Zirâ onların maksatları Ermeni beldeleridir»² cevabıle Selçukluların siyâsetine ve Anadolu'nun fethi sebeplerine dair güzel bir fikir verir. Türkmen istilâ ve yağmalarının İslâm memleketlerinde buhranlar doğurması ile Halifenin, meşhûr âlim Mâverdi ile gönderdiği mektup ve elçinin sultanla görüşmeleri çok dikkate şâyandır. Gerçekten, bu vasıta ile yapılan şikâyetler karşısında, Tuğruk-beg: «Benim askerlerim (kavmim) pek çoktur ve bu memleket onlara kifâyet etmemektedir» demiş, elçi de: *Bütün dünyayı alsanız yine de size ve askerlerinize* (göçebe Oğuzlara) *kâfi gelmeyecektir»* mukabelesinde bulunmuş ve sultan da tekrar: «Eğer adamlarımdan (Türkmenlerden) aç kalanlar kötülük yapıyorlarsa, buna karşı ben ne edebilirim?»³ ifâdesile durumu

² İbn ül-Esir, *Târih*, Kahire 1308, IX, s. 136; Baybars el-Manşûrî, *Zubdet ül-Fikret*, Feyzullah Ef. No: 1459, 69 b.

³ Bar Hebraeus, *Chronograph*, transl. W. Budge, London 1932, *Cevzi, el-Muntazam, Haydarâbâd* 1359, VIII, s. 113, 116, 233;

aydınlatan bir vesika bırakmıştır. 1047 yılında, Türkistan'dan Nîşâpûr'a gelen kalabalık bir Oğuz kütlesi İbrahim Yınal-beg'e yurtsuzluktan ve geçim sıkıntısından şikâyet edince Selçuklu beyi onlara: «Memleketim sizin oturmanıza kifayet edecek kadar geniş değildir. Bu sebeple doğrusu şudur, ki Rum (Anadolu) gazâsına gidiniz, Tanrı yolunda cihâd yapınız ve ganimet alınız; ben de arkanızdan gelip size yardım edeceğim»⁴ tavsiyesinde bulunmuş ve gerçekten de böyle olmuş; meşhûr Hasan-kale (*Kaputru*) zaferi kazanılmıştır, ki bu da Anadolu fethi, Türkleşme sebepleri ve Selçukluların siyâsetleri hakkında mühim vesikalardan birini teşkil eder

Selçuklu İmparatorluğunun kurulması Türkistan'dan İslâm ülkelerine ve Anadolu'ya doğru muhaceretin bir sel hâlini almasına sebep oldu. Nitekim bu münasebetle «*Ceyhun nehri bendleri her yandan açıldı ve Horasan'ı istilâ maksadıyla Maverâünnehir'den halk gelmeğe başladı*»⁵ tarzında verilen bir tasvir kayda şâyandır. Bir Arab kroniği: «*Türkler her ülkeye girdiler; her beldeyi aldılar ve hiçbir engel ile karşılaşmadan her bölgeye yayıldılar. Öyle ki almadıkları memleket, içmedikleri su ve ateşlemedikleri ocak kalmadı. Hükümdarlar gelişlerinden ürküüp kaçtılar; verdikleri şehirleri doldurdular; hâkimlerini koğup kendi*

Sibt b. el-Cevzi, *Mir'at ül-zaman*, Topkapı 2907 «XII», a; İbn ül-Esîr IX, 180.

⁴ İbn ül-Esîr, IX, 188; İbn ül-Cevzi, VIII, 137; Sibt, Köprülü 115, s. İbn Şeddâd, *A'lâk hatıra*, British museum Add. 2334, 81 b.

⁵ Bayhakî, *Târih-i Mes'ûdî*, S. Nafisi, Tahran 1326, s. 723.

*valilerini tâyin ettiler*⁶ ifâdeleriyle Selçuk istilâsının şumûlünü belirtir. Nüfus kesafeti ve coğrafi saha bakımından Cerman istilâsından da daha geniş bir mahiyet arzeden Türk istilâsı çağdaş bir Süryanî müellifi tarafından da şumûlüyle kavranmıştır. «*Türk kavmi çıkınca yeryüzünü kapladı. Daha önce çıkan Türkler, onlar tarafından tenkil edildi. Zira dünya onları taşımağa kâfi değildi. Bunlar onları püskürttüler...*»⁷ cümleleriyle başlayarak İslâm ülkelerine ve Anadolu'ya vâki bu Müslüman Oğuzların muhacereti yanında birbirini sıkıştırıp Hazar ve Karadeniz şimâlinde Balkanlara kadar ilerleyen Şâmânî Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kuman (Kıpçak) göçleri de kastedilmiştir. Filhakika aynı muhaceretin şimâl kolu olarak, İmparator Konstantin Dukas (1059-1067) zamanında, Tuna'yı geçen sadece Oğuz (Uz) lar 600 000 kişi miktarında olup Türkler, birbirinden habersiz bir durumda, Bizans'ı Anadolu'dan ve Balkanlar'dan bir kısaç içine almışlardı.

Selçuklu sultanlarının Türkmen muhacirlerini Anadolu'ya sevk siyâsetlerinin neticesi olarak bu ülke otuz sene Türk nüfusu baskısına ve akınlarına uğramıştır. Bazen Selçuk ordularının himâyesinde, fakat çok defa kendi beylerinin idaresinde Anadolu'ya gazâ yapan Türkmenler, her yıl, biraz daha ilerleyerek Azerbaycan'dan Anadolu'nun şark, orta ve garb vilâyetlerine kadar nüfûz etmişlerdir. Bu uzun ve sürekli akın ve savaşlar neticesinde Türkler, ova ve yaylalardan sonra da, 1048 de Erzen (Erzurum), 1054 de Kars vi-

⁶ İmâd'ud-din - Bundârî, *Zubdat ül-nusrat*, nşr. T. Houstma Leiden 1889, s. 9.

⁷ Michel le Syrien, *Chronique*, trad. Chabot, Paris 1905, III, p. 155.

lâyeti, 1057 de Malatya, 1059 da Sivas, 1067 de Kayseri, 1068 de Niksar, Konya ve Amuriye (*Amorion*) ve 1069 da da Honas (*Khonde*) şehirlerini işgal etmişlerdi.⁸ Malazgird savaşına kadar devam eden bu yayılışa ve fetihlere rağmen Anadolu henüz Türkler için emniyetle oturulacak bir ülke haline gelmiş değildi. Zira pek çok müstahkem şehir ve kale arkada kalıyor; Bizans garnizon ve orduları da, sık-sık, Türkmenleri takib ediyordu. Bu sebeple Türkmenler fetih ve istilâlarını yadıktan sonra sıkışınca Azerbaycan'a ve İran'a dönüyorlardı.

II. Türklerin Anadolu'ya Yerleşmesi

Tarihin en büyük dönüm noktalarından biri olan 26 Ağustos 1071 Malazgird zaferi ile, Bizansın mukavemeti kırılınca ve artık Türkler karşısında bir ordu kalmayınca, Türkmenler Anadolu'da yayılmaya ve yurd kurmağa başlar. İlk Selçuklu sultanları, İslâmın hâmesi ve Türk cihân hâkimiyeti şuuru ile, Bizans'a karşı üstünlük iddialarını gerçekleştirirken Türk muhacereti meselesini de hallediyorlardı⁹. Romanos Diogenis'in, mağlûbiyeti müteakip, tahtını kaybetmesi üzerine Selçuklu-Bizans sulhu bozulunca, Alparslan bu imparatora verdiği cevabında bizzat Anadolu'ya gelip intikam alacağını bildirmiş; fakat, Türkistan seferin-

⁸ Bu fetihler için bak. J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides*, Nancy 1913; M. H. Yınanç, *Anadolunun Fethi*, İstanbul 1944; Gl. Gahen, *Première penetration turque en Asie-Mineure*, Byzantion XVIII.

⁹ Osman Turan, *The Ideal of World domination among the Mediaval Turks*, studia Islamica, IV, p. 77-90; Bu hususta daha mufassal araştırmalar şimdi *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi* tarihi, İstanbul 1969 (iki cild). 1978-1979: 2nci ve 3ncü baskıları

de, 1072 de, ölümü buna fırsat vermemişti¹⁰. Bununla beraber Selçuk sultanı, sefere çıkmadan önce, kumandanlarına Bizansla yapılan sulhun sona erdiğini bildiriyor ve bütün Hristiyan ülkelerin (Anadolunun) fethini emrediyordu. Bunun üzerine Türkler süratle fethlere giriştiler ve «şimdiye kadar ulaşmamış oldukları yerleri aldılar; kimse kendilerine mukavemet edemedi»¹¹. Kaynaklar, Horasan'da Selçuk devletinin kuruluşuyla başlayan muhacereti nasıl sel gibi tasvir etmişlerse, Malazgird zaferini müteakip, Anadolu'ya akan insan dalgalarını da aynı şekilde aksettirmişlerdir. Anonim bir Bizans kroniği: «Kara ve deniz sanki bütün dünya kâfir barbarlar (Türkler) tarafından işgal edildi ve ıssılaştırıldı. Onlar şarkın, bütün köylerini, evleri ve kiliselerile birlikte, yağma ve tahrib ettiler»¹² ifadesile istilâ karşısında görüş ve duyuslarını belirtir. Başka bir müellif. eski akınlardan farklı olarak, Türklerin Anadolu'ya artık bir yağmacı değil, işgal ettikleri bölgelerin hakikî sahibi sıfatıyla girdiklerini beyan ederken daha isabetli ve objektif bir görüş meydana kor¹³ Türk istilâsından kaçan Rumlardan başka bir Bizans imparatorunun Anadolu'dan Balkanlar'a nüfus naklettiğine dair bir haber çok dikkate şâyandır. Gerçekten bir Süryâni müellifine göre «Türklerle yeni len Rumlara bir daha onlara karşı du-

¹⁰ Bar Hebraeus, p. 223; Aristakes, *Histoire de l'Armenie*, trad. Prud' homme, Paris 1864, p. 147.

¹¹ J. Zonaras, *Chronique*, trad. St. Amour, Paris 1560, 108a; Urfalı Mathieu, *Chronique*, trad. E. Dulaurier, Paris 1858, p. 170.

¹² Sathas, *Bibliotheca Graeca*, VII (1894), p. 169; A. Vasilief, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris 1932, I, 468.

¹³ J. Skylitzes, *Historia* (Bonn), p. 708.

ramadılar. İmparator Mihael'i korku almıştı. Korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine bakarak sarayını bırakıp Türklere karşı çıkmadı Hristiyanlara acıyarak adamlar gönderdi ve Pont'da kalmış halkın bakiyelerini topladı; eşyalarını atlara ve arabalara yükletip denizin ötesine (Balkanlara) nakletti. Böylece ahâlisiz kalan bu yerlerde Türklerin yerleşmesine yardım etti ve bu sebeple de herkesin tenkidine uğradı»¹⁴.

Azerbaycan Anadolu'ya akan bu nüfus hareketine bir oluk vazifesini görmüş ve bu husûs kaynaklara aksetmiştir. Emîr Sav-tekîn, 468 (1076) yılında, Kafkasya'ya girince «Türkler Errân (Karabağ) beldelelerinin ovalarında ve dağlarında, bütün bölge ve kalelerine yerleştiler»¹⁵ Bir Gürcü kaynağı, Anadolu'ya vâki, bu Türkmen akınlarından birini daha canlı ve tafsîlâtlı bir şekilde tasvir eder: «Türklerin kudreti dolayısıyla Rumlar Şarktaki bütün şehir ve kalelerini bırakıp gidiyor; bu bölgeleri Türklerle terk ediyor ve onların buralarda yerleşmelerine imkân veriyorlar. Hudutlarda komşumuz bulunan Türkler her tarafı istilâ ve yağma ediyorlar. Kudretli emîr Ahmed kumandasında bir ordu Kars'ı işgalden sonra âni bir saldırıyla Kırâl Giurge'yı kaçırtıp çok esir ve ganimet aldılar. Bunlar dönüşlerinde,

¹⁴ Michel, III. p. 160, 172.

¹⁵ M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, traduit du Géorgien, St. Petersburg 1849, I, p. 346-349.

Rum ülkelerine Türk kütleleri sevkeden *Iasi* (Âyaz) ve *Bujgob* (Mengüçik) adlı iki büyük emire raslayınca ganimetleri gösterdiler ve «Neden Rum ülkesine gidiyorsunuz? İşte Gürcistan insandan hâli ve servetle dolu» dediler Bunun üzerine onlar yollarını değiştirip, çekirge gibi, memlekete yayıldılar. Böylece, 1080 yılı Haziran'ında, Acara, Şavşat, Kartli ve denize kadar bütün bölgeler Türklerle doldu... Rumların devleti çöküntü halinde idi Zira denizin ötesinde kalan bu memleketlerini (Anadolu'yu) Türkler işgal etmişti»¹⁶. Bu metin Türk muhacereti ve Anadolu'nun iskânı hakkında en mühim vesikalardan birini teşkil eder.

Ortodoks Bizanslılar şarktan ve orta Anadolu'dan garba ve Balkanlara çekilirken Ermeniler de Toroslara'nın dağlık bölgelerine ve Kilikya'ya doğru göçmekte ve evvelce Bizanslılar tarafından o taraflara nakledilen nüfuslarını kesifleştirmekte idiler. Bir Ermeni müellifi: «1080 yılı Martına doğru Okyanus denizi berisinde (Anadolu'da) bulunan Hıristiyan memleketleri Türklerin istilâ ve tahribine uğramış; hiçbir vilâyet bundan kurtulamamış idi... Bir çok vilâyetler boşaldı; artık Şark milleti mevcûd değildi» cümleleri ile Türk muhaceretinin şumûlünü belirttikten sonra Ermeni nüfus hareketine de temasla «Tarsus'a, Maraş'a ve Delûk'e kadar ve civar bölgelerde kargaşalıklar hüküm sürüyordu. Zira bu bölgelerde insanlar kütleler halinde birbiri üzerine atılıyor; binlerce kişiler birbirlerinin

¹⁶ Müneccim-başı, Saddadîler tarihi, nşr. V. Minorshy, London 1933, *Studiés in Caucasten history*, s. 18.

yolunu tikiyor; çekirgeler gibi yeryüzünü kaplıyor ve her taraf insan dalgaları ile doluyordu¹⁷». beyaniyle Ermenilerin garbi cenubî istikametinde göçlerini de canlı bir şekilde tasvir eder, ki birinci Haçlı seferinden sonra Fırat boylarında ve Kilikya'da Ermeni prenslik ve kiralılığının meydana çıkması bu sâyede mümkün olmuştur.

Malazgird zaferini müteakip Anadolu'nun etnik si-mâsında öyle sür'atli bir değişiklik vukubuldu, ki büyük Türk muhacereti ve iskân hareketi tetkik edilmediği ve anlaşılmadığı için Türkleşme hâdisesi bir muamma hâlinde kalmış ve yerli halkların toptan ihtidâ veya imhalarına atfedilmiştir. İhtidalar ve karşılıklı nüfûs zayıyatı bahis mevzuu olmakla beraber muhacereti ve etnik değişimleri itibara almayan bu tahminî görüşlerin isâbetsizliğini bu çizilen umumî tablo bile teyid eder¹⁸. Bunun gibi Türklerin Boğazlara varışından yedi yıl sonra, 1080 de, henüz Anadolu'da yerleşmemiş ve bir devlet kuramamış olduklarına ve bu sebeple de buradan atılmaları mümkün bulunduğuna dair ileri sürülen ve bazı âlimlerce de benimsenen bir fikrin de hatalı olduğunu, bunun Türk tarihine ve Şark kaynaklarına vukufsuzluktan doğduğunu belirtmeğe de ihtiyaç vardır¹⁹. Selçuklular'ın Anadolu'ya fetih ve iskân siyâsetleri tedkik edilmediği için de, Alp-arslan'ın Su-

¹⁷ Mathieu, p. 1-0, 172.

¹⁸ Bu hususta bak. Osman Turan, *L'İslamisation dans la Turquie du Moyen Age*, Sdudia İslâmica, X (1959), p. 137-152.

¹⁹ Laurent, p. 97. A. Vasilief (I, 470) de bu fikre iştirak etmiştir. Bu fikrin isabetsizliği için burada sâdece B. Selçuklu İmparatorluğunun mevcut olduğunu,, göçebe bir kavmin yerleşik hayata geçmesinin zarurî bulunmadığını ve bu büyük Türkmen kavmi için dönecek bir yer ve yurt kalmadığını hatırlatmak kâfidir.

riye seferi münasebetiyle ve münferid bir hâdiseye dayanılarak, Selçuk sultanlarının böyle bir fetih niyetinde bulunmadıklarına dair bir fikrin de düzeltilmesi ihtiza eder²⁰. Malazgird zaferini müteakip Anadolu'ya büyük nüfûs göçmekle beraber bu ülkenin tamamıyla Türkleşmesi daha bir kaç asır devam eder. Moğol istilâsı önünde Orta-Asya ve İran'dan kaçan Türkler ikinci büyük muhacereti teşkil edip Türkleşme hâdisesi XIII ve XIV üncü asırlarda Orta-Anadolu'dan sâhillerre intikal ederek tamamlanır. Bu nüfûs hareketinin esasını göçebe unsur teşkil etmekle beraber, Türkiye Selçuk devletinin kuruluşuyla çiftçi, tüccar, sanatkâr ve din adamları da, muhacerete dâhil olarak, Anadolu'ya gelir. Bu büyük mesele ayrı bir eserin mevzuu olup burada sâdece Türkiye devletinin kuruluşu ve tarihini anlayabilmek için bu umumî tabloyu çizmeğe zaruret vardı²¹.

III. Türkiye Selçukluları Devletinin Kuruluşu

Türkiye Selçukluları Devleti bu kesif Türkmen kütlelerinin Anadolu'ya intikalinden sonra ve o sâyede kurulmuştur. Fakat bu devletin kurucusu Kutalmış (Selçuk'un torunu, Arslan Yabgu'nun oğlu)ın oğlu Süleyman Malazgird zaferinden sonra Alp-arслан'ın Anadolu'nun fethine gönderdiği beyler ve ordular arasında mevcut değildi. Gerçekten, muahhar kaynakların dev-

²⁰ Cl. Cahen, *La Campagne de Mantzikert*, Byzantion IX, 2 (1934), p. 621-623; P. Wittek, *Deux Chapîtres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion*, XI (1936), p. 292. Şimdi bizim *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (Ankara 1965, s. 198) adlı eserimize de bak.

²¹ Bu mesele «*Anadolu'nun Türkleşmesi*» adlı neşredeceğimiz eserde tafsilâtı ile tedkik edilmiştir.

let kurucusu olarak zikrettikleri fâtihler arasında yalnız Artuk Beg bulunmaktadır. Nitekim o 1072 senesinde İsak Konnenos kumandasında bulunan bir Bizans ordusunu mağlup ve esir ettikten sonra Orta Anadolu'dan Sakarya boylarına varmış; Yuannis Dukas'ın isyanı daha tehlikeli bir durum yaratınca da imparator Artuk ile anlaşmağa ve yardımına başvurmağa mecbûr kalmış; bu sâyede Türkler İzmit körfezine kadar ilerlemiştir²². Alp-arслан'ın ölümüyle başlayan saltanat mücâdelesi Artuk Begin merkeze çağırılmasına (1073 Nisan'ında) Melik-şâh'ın amcasına karşı zaferine hizmet görmesine sebep oldu²³.

Türkiye Selçuklularının ilk sultanı Süleyman'ın Anadolu'ya gelişi ile Alp-arслан'ın ölümü, Artuk'un dönüşi ve saltanat mücâdelesi arasında sıkı bir münasebet vardır. Filhakika Kutalmış Alp-arслан'a karşı giriştiği saltanat mücâdelesinde, 1064 başında mağlup ve maktul düşünce oğulları Bizans hudutlarına sürgün edildi. Urfa havalisinde kuvvetsiz ve sönük bir hayat geçiren bu şehzâdeler Artuk Begin ayrılışından sonra Anadolu Türkmenlerini etraflarında toplamağa başladılar. Esasen bu Türkmenlerin bir kısmı da Tuğrulbeg'e ve Alp-arslana karşı ayaklanmış ve bu sebeple Anadolu'ya kaçmış boyları yâni Y a b g u l u l a r ı (Yâv-kıyye, Yâvgyân) teşkil ediyor ve başlarına geçecek bir

²² N. Byrennios. trad. Cousin (*Hist. Constantinople*) Paris, 1672, II, 724, 736; Zonaras, p. 1086; Anne Comnène, *Alexiade*, trad. B. Leibe, Paris 1937, p. 12-15, Attaliates, p. 183, 189; F. Chalandon, *Alexis Comnène*, p. 29-31; Laurent, p. 93, 96; M. H. Yinanç, s. 82-86; Cl. Cahen, *Penetration*, p. 33.

²³ Anonim *Selçuk-nâme*, Ankara 1952, A. 15. M. H. Yinanç'ın Artuk'a 1076 tarihine kadar Anadolu'da fetihler yaptırması yanlış bir tahmin idi.

Selçuk begine muhtaç bulunuyorlardı²⁴. Kutalmış oğullarının tarih sahnesine çıkışları, mevsûk olarak, 467 (İ74) de, Suriye'de Melik-şâhın tâbiiyetini kabûl eden Türkmen (Yâvkiyye) begi Atsız'a karşı bir müdâhale ile ve Şiî Mısır halifesi ile münasebete girişmekle başlar. Bu müdâhalede muvaffak olamayan ve aynı yılda Halep ve Antakya'yı kuşatan Süleyman, Anadolu'ya girmiş; Konya ve havâlisini mahallî Rum hâkimlerinden alarak, yoluna devamla, hiçbir mukavemetle karşılaşmadan, 1075 te, İznik şehrini fetih ve kendisine payitaht yapmıştır.²⁵ Artuk'un dönüşünden sonra 100 000 kişi ile Bitinya'ya kadar ilerlemiş bulunan Tutak'ın da Süleyman'a iltihakını sanıyoruz.

Bu sırada Bizans İmparatorluğu o kadar perişan bir durumda ve Anadolu ile münâsebetlerini öyle kesmiş bir haldedir, ki Hristiyanlık tarihinde mühim bir mevkii olan ve İstanbul'un yakınında bulunan İznik şehrinin bu fethi Rum kaynaklarında hiçbir akis bırakmamış ve ancak 1078 de Botaniates tahta çıkarken bu şehrin Süleyman'ın elinde bulunduğu kaydedilmiştir. Bu, fethin daha önce vuku bulduğuna delâlet eder²⁶. Nitekim, uzaklığa rağmen, bazı İslâm müellifleri Süleyman'ın İznik'i 467 (1075) de fethettiğini bildirmekle bu hususu teyid ederler²⁷. Böylece bu fetihle Türkiye

²⁴ Aslen Yabgu'ya mensup ve isyan eden Türkmen ifâde eden bu isim Yıva boyu sanılmıştı. Bu mesele şimdi *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* adlı eserimizde meydana konmuştur (120-123).

²⁵ Sıbt, 26b; Anonim, s. 36-37.

²⁶ Byrnnios, p. 760, 761; Zonaras, 109 a.

²⁷ Azîmî, nşr. Cl. Cahen (JA 1938), s. 361; İbn Şeddâd, 34 b; Michel, p. 127.

Selçuklu devletinin kuruluşu için verilen diğer yılların yanlışlığını belirtmeliyiz²⁸. Selçuk'un torunu bu yeni fethedilen ülkede bir devlet kurunca Anadolu Türkmenleri onun hâkimiyetine girdiği gibi bunu duyan göçebeler de daha büyük küteller halinde bu memlekete göç etti. 1080 yılına ait büyük muhaceret ile bu kuruluş arasında sıkı bir münasebet mevcuttur.

İmparator Mihael, 1074 Şubat'ında, Papa VII. Gregoire'a başvurarak yardım istemiş ve buna mukabil Ortodoks kilisesinin Katolik kilisesile birleşeceğini vaad etmişti. Bu müracaatı memnuniyetle kabûl eden Papa, bazı Avrupa kıralkarına ve bütün Hristiyanlığa hitabederek, Türklerin İstanbul surlarına kadar Şark imparatorluğunun bütün beldelerini istilâ eylediklerini beyanla onları bir Haçlı seferine çağırması; fakat Papalık-İmparatorluk mücadelesi Haçlı seferinin ancak yirmi sene sonra teşekkülüne imkân vermiştir²⁹. Avrupa yardımından ümidi kesen imparator, 1074 te bir hazine değerinde hediyeleri Melik-şah'a göndermiş; lâkin bu teşebbüslerin fiilî bir neticesi olmamıştır³⁰.

Süleyman-şah Bizansta başlayan taht kavgalarına karışmak ve Botaniates'in imparator olmasına rol oynamak suretiyle devletini kuvvetlendirdi; hâkimiyetini genişletti ve bu sâye de Türk ordusu 1078 de Üsküdar (*Chrysopolis*)e kadar varıp karargâh kurdu. Daha sonra imparatorluk isteyen N. Melissenos'u da destekle-

²⁸ Bugüne kadar 1077, 1078 ve 1080 yılları gösterilmiştir; meselâ bak: J. Laurent, *Byzance et les origines du sultanat de Roum*, Melanges Ch. Dieble I, p. 180-181; M. H. Yınanç, s. 109.

²⁹ Migne. *Patrologie Latine*, CXLVIII, p. 329.

³⁰ Sibt, (XIII), 17 a; Sadr ud-din el-Hüseynî, *Akhbâr ud-davlat is-saljuqiyya*, Lahore 1933, s. 63-64.

mek suretiyle Frikyâ ve Garbî Anadolu'da henüz ele geçmeyen yerleri fethetti. Bu münasebetle 1080 senesinde, Süleyman'a karşı İznik üzerine gönderilen bir Bizans ordusunu bozguna uğratan Selçuklular, İstanbul boğazının Anadolu sahillerini işgal ile, orada gümrük daireleri kurdular ve gemileri kontrole başladılar. Donanma olmadığı için deniz İstanbulun fethine engel oldu. Alexis Komnenos, 1081 de, imparator olunca, ilk iş olarak, Süleyman ile bir anlaşma yaparak, Balkanlarda Şâmânî Türklerin istilâlarına karşı serbest kaldı; Selçuk sultanı da bundan faydalanarak hâkimiyetini Şarkta genişletmek imkânını buldu³¹.

Anadolu'da Bizans hâkimiyeti çökünce Fırat boylarında ve Kilikya'da bir takım Ermeni reisleri meydana çıktı. Bunlar arasında Filaretos, Malatya hâkimi Gabriel'i de tâbiyetine alarak, Türkiye'nin şark ve cenub İslâm ülkeleri ile münasebetlerini kesiyordu. Süleymanşah 1082 de şarka yürümüş; ve 1083 (476) te Adana, Tarsus, Mesisa ve Anazarba şehirlerini fethederek bütün Kilikya'yı idaresine almıştır³². Hâkimiyetini kurtarmak maksadıyla Melikşah'a gidip İslâm olan Filaretos'un zulmünden kurtulmak için Antakya Hristiyanları, Süleymanşah'ı gizlice dâvet edip şehri 1084 birinci kânununda (15 Şaban 477) ona teslim ettiler³³. Süleymanşah bu fetih dolayısıyla Arap emiri Şerefüd-devle ile ih-

³¹ Bryannios, p. 770-774, 794-796; Zonaras, p. 109 a; Anne Comnène, I, p. 18-21, 69, 71, 131, 137, 138, Attalâtes, p. 226, 267, 277; Chalandon p. 66, 2.

³² Sibt, 62 b, 70 b; Azîmî, s. 364; Michel, p. 179; Bar Hebraeus, p. 229.

³³ Azîmî, s. 365; İbn Kalânisi, nşr. Amedroz, Beyrut 1908, s. 117; İbn ül-Adîm, *Tarih Haleb*, nşr. L. Dahan, Damas 1954, II, s. 86-88; İbn ül-Esir X, 47.

tilâfa düştü; ordusunu bozdu ve kendisini öldürdü. Lâkin o bu havâlide genişleme siyâsetiyle Haleb'i kuşatmakla, Melik-şah'ın kardeşi Şam meliki Tutuş ile giriştiği savaşta, haziran 1086 da, hayatını ve ordusunu kaybetti.

Süleyman-şah on yıl zarfında «Boğazlardan Suriyeye kadar boyu bir ay ve eni on gün genişliğinde büyük bir ülkeyi hâkimiyetine almıştı³⁴» Bizansın dinî tazyikından ve temsil siyasetinden nefret eden Ermeniler, Süryaniler ve râfizi Pavlakiler (*Pauliciens*) aradıkları din hürriyetini Süleyman'ın idaresinde buldular. Türklere mahsus olan ve Süleyman'ın halefleri tarafından da mükemmel tatbik edilen din hürriyeti ve âdil idâre sâyesinde Selçuk Devleti yerli hakları da kendisine bağlayarak tutundu ve kuvvetlendi³⁵. Bu yeni ülkede düşman Bizanslılar ile rakib büyük Selçuklular arasında kurulan Türkiye Selçuk devleti bu suretle bir çok sarsıntılara dayandı ve yaşadı. Böylece, İslâm dünyasında, biri İran'da ve biri Anadolu'da olmak üzere, iki Selçuk sultanlığı vücûda geldi. Abbâsî Halifesi ve Melikşah mecbûrî olarak hil'at, menşûr ve sancak gibi saltanat alâmetleri göndermek suretiyle Süleyman'ın saktanatını kabûl etmiş; o da Süleyman-şâh olmuş ve bu suretle de bu Uc gazile-ri devleti şîlik siyâsetinden kurtulmuştur. Nitekim Süleyman, İran'daki amcazadelerine muhalefetle, daha başlangıçta, 467 de, Mısır halifesiyle münasebete geçmiş

³⁴ Anne Commène, I, p. 18; G. de Tyr, nşr. M. Paulin, Paris 1879, I, p. 47.

³⁵ Attaliates, p. 306; G. Finlay, *History of Greece*, London 1851, p. 15; J. Laurent Bizans ile yerli halklar, bilhassa Ermeniler arasındaki husûmeti güzel belirtmiştir: *Byzance et Seldjoucides*, p. 51, 67, 76, 78-83.

ve Tarsus'u fethedince de oraya kadı ve hatib bulmak için Şam Trablusunun Şii hâkimi İbn 'Ammâ'a müracaat-tan bile çekinmemiştir³⁶. Bu münasebetle, Süleyman'a Melikşah tarafından gönderilip Anadolu'nun kendisine, hükümdar olarak, *iktâ* edildiğine dair rivâyetlerin bir efsânenen ibaret olduğunu belirtmek yerinde okduğu gi-bi Bizans İmparatorlarını oyuncak yaptığı halde, Rum kaynaklarının, kendilerine mahsus zihniyet ve duygularla, onu hâlâ imparatorluğun bir tâbii olarak göstermelerinin de mânasızlığına işaret etmeliyiz.³⁷.

IV. Süleyman-şâh'dan Kılıç Arslan'ın Ölümüne

Süleyman-şâh'ın ölümü üzerine yanında bulunan cğulları yakalanıp Melikşâh'a gönderilmiş; bu sebeple de İznik Selçukluları tahtı bir müddet boş kalmış ve Anadolu'daki siyasî birlik sarsılmıştır. Orta Anadolu'da Dânişmendli devletinin kurucusu olan Gümüş-tekin Ahmed Gâzî de, Süleyman'ın tâbii ve onun hareketine müvazi olarak, 1084 (477) senesinde Malatya hâkimi Gabriel'e hücum ederken Çankırı ve Kastamonu taraflarının fâtihi Karatekin, 1085'te, Sinop'u, aynı yılda Buldacı da Ceyhan'ın yukarı taraflarını fethediyordu. Erzincan ve Divriği arasında Mengüçik Gazi tarafından kurulan bir beylik de Dânişmendlilerle birlikte Karadeniz sâhil Rumları ile mücadele ediyordu. Anadolu savaşlarının birinde Bizanslılara esir düşüp İstanbul sarayında yetişen Çaka adlı cesûr ve akıllı bir Türk beyi de 1081 de kaçıp İzmir'e gitmiş; bölgenin Türklerini idaresine almış ve bir devlet kurmuş; sâhil Rumlarını toplayarak

³⁶ Sibt, 26 b 62 b, Michel, p. 172; Zonaras, 109 a; Anne Comnène, II, p. 64; Hayton, R. H. Cr. *Documents armeniens*, II, 143.

ta kuvvetli bir donanma yaratmağa ve adaları hâkimiyetine almağa muvaffak olmuş; nihayet Anadolu Türkleri ve Balkanlardaki Peçeneklerle de ittifak yaparak Bizansı yıkıp yerinde bir Türk İmparatorluğu kurmak teşebbüsüne girişmiştir. Onun bu devleti birinci Haçlı seferinin sonlarına kadar yaşamıştır. Anadolu'da teşekkül eden ilk beyliklerden biri de emîr Saltuk tarafından Erzurumda kurmuş ve İran Selçuklarını metbû tanımıştı. Diyarbekir, Mardin ve Harput havalisinde teşekkül eden Artuklar ile Van gölü havzasında kurulan Sökmenliler devleti ise bu tarihte henüz mevcut olmayıp takriben on yıl sonra vücûda gelmiş idi³⁷. Bu bölgeler bu zamanda Büyük Selçukluların vâlileri idaresinde bulunuyordu. Süleyman-şâh'ın ve Dânişmendli Gümüş-tekin'in seferleri ile çok sarsılan ve memleketleri budanan Filaretos ile Gabriel istisna edilirse Anadolu'da Türklerin elinde bulunmayan tek bölge Şarkî Karadeniz havalisi idi. Theodore Gabras tarafından 1075 yılında Türklerden geri alınan Trabzon'da bir Rum Dükalığı kurulmuş; bazen Türklerle ittifak eden T. Gabras'ın halefleri Bizans İmparatorlarına karşı da istiklâllerini muhafaza etmişlerdir³⁸.

Süleyman-şâh Kilikya ve Antakya seferine çıkarken yerine vekil bıraktığı Ebulkasım, Süleyman'ın ölümünden sonra, İznik Selçukluları devletini koruyabikmiş ve

³⁷ Şark kaynakları Süleyman'ı Melikşâh'ın sâdık bir adamı, Bizans müellifleri de, kendilerine mahsus bir gurûr ve anlayışla, Bizansın bir tâbii göstermeleri (J. Laurent, *Sultanat de Roum*, 177, 181; P. Wittek, *Deux chapitres*, p. 205) tamamiyle realiteye aykırıdır.

³⁸ Bu ilk Anadolu beyliklerinin kuruluşları birer mesele teşkil eder. *Bunlar Selçuklular zamanında Şarkî Anadolu* adlı neşredeceğimiz eserimizde tetkik edilmiştir.

³⁹ Anne Comnène, III, p. 154, 157, 158; Zonaras, p. 116, 114 a; Chalandon, p. 264-5; Lebeau, XV, p. 443; Finlay, p. 152.

hattâ Boğazlara kadar da ilerlemiştir. Melik-şâh, Anadolu Selçuklularını itaata almak için, evvelce Porsuk'u göndermiş; Süleyman'ın kardeşi Mansur'u öldürtmüş; şimdi de Bozan kumandasında İznik üzerine bir ordu sevk etmiştir. Melikşâh'ın ordusu karşısında Alexis ile Ebulkasım ittifak yaptı. Melikşâh 1092 de, İznik muhasarası sırasında ölmekle Büyük Selçukluların Anadolu'ya müdahaleleri de sona erdi. Filhakika, Melikşâh'ın ölümünü ile saltanat mücadeleleri başlayınca, Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan serbest bırakıldı ve 1092 de İznik'e geldi. Türkler onu bir bayram sevinci ile karşıladı ve tahta çıkardılar. Genç I. Kılıç Arslan devletini yeniden teşkilâtlandırdı; payitahtını imâr, vâli ve kumandanlarını tayin etti. Marmara sâhillerinde yerleşmeğe uğraşan Bizanslıları oralardan çıkarttı. Çok kuvvetlenmekte ve Çanakkale taraflarında ilerilemekte bulunan emîr Çaka'ya karşı imparatorun ittifak teklifini kabûl ederek hem bu rakibini ortadan kaldırdı, hem de bu ittifak sâyesinde serbest kalıp Şarkta genişleme hareketine girişti. 1096 da Malatya'yı kuşattı. Ortodoksluğu kabûl ile halka zulmeden Ermeni Gabriel'den kurtulmak isteyen halk, bilhassa Süryaniler, şehri teslim etmek niyetinde bulundukları bir sırada Haçlıların gelişi sultanı payitahtı müdafaaya sevk etti ve sür'atle geri döndü.

Keşiş Pierre ile gelen ilk Haçlı kabileleri 1096 eykölünde kolaylıkla imha edilmişti. Lâkin bunların arkasından Şövalyelerin, kont ve dük'lerin kumandasında gelen büyük ve muntazam Haçlı ordusu karşısında mukavemet müşkil idi. Haçlılar İznik'i kuşattı ve Kılıç Arslan da bu muhasara esnasında yetiştii ise de şehre girmek mümkün olamadı. İznik müdafileri 19 Haziran 1097 de İmparatorla bir anlaşma yaparak onun ordusuna teslim oldular. Bu Türkler, sultanın hazineleri ve bizzat

Çaka'nın kızı olan karısı İstanbul'a sevk edildi. Kılıç Arslan, Dânişmendli Gümüş-tekin ile Kapadokya emîri Hasan beyi de yanına alarak, Eskişehir'de Haçlıların önüne çıktı. 1 Temmuz 1097'de burada büyük bir meydan muharebesi cereyan etti; iki ordu da kahramanca döğüştü ve derya gibi kan aktı. Savaşta bulunan bir Haçlı yazar: «Eğer Türkler Hristiyan olsaydı savaşta ve kahramanlıkta kimse onlara müsavi olamaz» ifadesile Selçukluların nasıl savaşıklarını belirtir⁴⁰. Lâkin Haçlı ordusu kahir bir üstünlüğe sahipti. Bu sebeple Kılıç Arslan ordusunu daha fazla eritmemek maksadıyla çekildi; Gümüştekin ve Hasan Bey ile birlikte, Konya Ereğlisinde bir daha Haçlıların karşısına çıktı ise de yine de zayıf vererek uzaklaştı. Niğde civarındaki Hasan-dağı Hasan Beyin çok şehid verdiği bir yer olarak bu ismi aldı ve bu sebeple nâmına orada türbe ve ziyaretgâhlar teşekkül etti⁴¹.

Bu ilk Haçlı seferi ile Anadolu Türkleri yer ve insan kaybı ile çok sarsıldılarsa da tekrar toparlandılar. Gümüş-tekin Ahmed Gâzî Suriye'den ilerleyen Haçlıları Malatya civarında, 1100 yılında, bozguna uğrattı ve başta Bohemmond olmak üzere reislerini esir aldı. Kılıç Arslan ve Dânişmendli Ahmed Gazi, 1101 senesinde, Niksar'da mahbus Haçlıları kurtarmak maksadıyla, hareket eden Haçlı ordularından birini Amasya civarında, diğerini Ereğli'de tamamiyle imhâ ettiler. Bu zaferler Kılıç Arslan ve Anadolu Türklerinin Haçlılara karşı kırılan maneviyatlarını düzeltti. Kılıç Arslan İznik'in sultanı üzerine Konya'yı merkez yaptı. Haçlılara karşı İm-

⁴⁰ *Histoire anonyme de la Première Croisade*, nşr. Brehier, p. 51.

⁴¹ Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak*, Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 546-547.

parator ile akdettiği ittifak sayesinde, o da babası gibi, Şarkta fetihlere girişme imkânını buldu. Dânişmendli-leri yenerek tâbiyetine aldı; Malatya'yı 1101 de fethetmiş bulunan Gümüş-tekin'i oradan atarak 1103 te kendi hâkimiyeti altına soktu. Oradan Şarka yönelerek Şarkî Anadolu beylerine de metbûluğunu kabûl ettirdi. Bu havalide, Büyük Selçuklulara karşı ananevî rekabete girişerek, Musul'u da ilhak eyledi. Lâkin Sultan Mehmed'in Emîr Çavlı kumandasında gönderdiği büyük bir ordu ile, Hapur nehri üzerinde, şiddetli bir savaşa tutuştu ve, o da babası gibi, bu rekabet mücadelesinde 1107 Temmuz'unda hayatını kaybetti. Babasının ölümü ve Haçlı taarruzlarıyla sarsılan Selçuk devletini eskisinden daha geniş ve kuvvetli bir duruma kavuşturmuş iken ölümü ile evvelkisinden daha büyük bir buhran meydana çıktı⁴².

V. Buhran ve Orta Anadolu'ya Çekiliş

Kııç Arslan da ölümü ile Konya tahtını boş bırakmış ve Musul vâlisi bulunan büyük oğlu orada esir edilip Isfahan'a götürülmüş; ancak 1110 yılında dönerek Konya Selçukluları tahtını işgal edebilmişti. Selçukluların uğradığı bu buhrandan faydalanan Bizanslılar artık taarruza geçerek bütün Anadolu sâhil bölgelerini istirdada başladılar. Türkler her taraftan Orta Anadolu yaylasına göçmeğe hazırlandılar. Fakat bu ricat büyük zayıatla birlikte vukubuluyordu. Ulubat gölü civarında toplanıp İç Anadolu'ya dönmekte olan kalabalık bir Türk halkı Bizanslıların şiddetli hücumuna uğradı. Kadın, çocuk farkı gözetilmeden katli-âm edildi. Bir Rum kaynağına göre Bizanslılar «O kadar zâlim dav-

⁴² Osman Turan, *I. Kılıç-arslan*; İA, VII. s. 681-688.

randılar, ki yeni doğmuş çocukları kaynar kazanlara dahi attılar». Ölümden kurtulanlar siyah elbiseler giyerek Anadolu'yu dolaştılar; Türklere felâketi anlattılar; intikam almak için onları feryâdlariyle tahrik ettiler. Kapadokya emîri Hasan beyin ve daha sonra da Konya tahtına çıkan Şahinşâh'ın bazı muvaffakiyetli mukabil taarruzlarına rağmen umumî ricat durdurulamadı. Alexis ve halefi Yuannis Türkleri Garbî Anadolu'dan, şimal ve cenup sâhil bölgelerinden tamamiyle çıkarttı veya imhâ etti⁴³.

Dânişmendli hükümdar Emîr Gâzî (1105-1134) damadı Sultan Mesûd'a yardım ederek onu Konya tahtına çıkarmış (1116-1155); kardeşi Şahinşâh saltanattan atılmış; böylece Selçuk devleti Dânişmendlilerin himayesinde ve Konya civarına münhasir bir devlet hâline gelmiştir. Bu durumda da İmparator Yuannis (1118-1143) taarruza devamla Türkleri bozguna uğrattı; Denizli (*Loodikea*) ve Uluborlu (*Sozopolis*) şehirlerini işgâl etti. Fakat Bizanslıların Balkanlarda meşguliyetinden faydalanan Emîr Gâzî, Artukluların ittifakı ile, Trabzon Dukası K. Gabras ile müttefiki Mengüçik oğlunu Gümüşhane havalisinde, Şirân'da, 1120 senesinde, mağlûp etti. Sultanlık Selçuklularda olmakla beraber artık Anadolu hâkimiyeti Selçuklulardan Dânişmendlilere intikal etmişti. Sultan Mes'ûd Ankara ve Kastamonu taraflarında yerleşen Arab'ın Selçuk tahtını almak için, 1126 senesinde. Konya üzerine yürüyünce İmparator ile bir anlaşma yapıp kardeşini mağlûp ve Kilikya'ya firara mecbûr etti. Bundan faydalanan Bizanslılar Kastamonuyu da zabt ettiler. Bununla beraber İmparatorun 1132 de Kilikya seferi ve biraz sonra İsak'ın tahtı ele

⁴³ Anne Comnène, III, p. 142, 145; Chalandon, 254-5.

geçirme teşebbüsleri Emîr Gâzî'ye Bizanslıları oradan atmağa ve Karadeniz sâhillerine çıkmağa fırsat verdi. Sultan Mes'ûd da Garbî Anadolu'da ilerlemeğe başladı. Emîr Gâzî Kilikya'ya girerek orada ilerlemekte olan İaçlıları da yendi ve az zamanda kazandığı zaferle Sakarya - Fırat arasında bütün Anadolu vilâyetlerine hâkim oldu. Böylece Anadolu'nun en kuvvetli hükümdarı olduktan sonra Halife ve Sultan Sancar kendisine «*Melik*» unvanı ile birlikte d a v u l v e s a n c a k gibi bir takım hâkimiyet sembolleri tevcih ettiler.

Melik Gâzî'nin himâyesinde bulunan Sultan Mes'ûd, onun ölümünden (1134) sonra oğlu Melik Mehmed ile sadece müttefik oldu. İmparator Yuannis Kilikya Ermenilerini tenkil eder ve Haçlılarla orada ihtilâfa düşerken Selçuklular ve Dânişmendliler de Bizanslılar aleyhinde genişleme fırsatı buldular. Bu sebeple, Anadolu Türklerini tamamiyle ezmek için, İmparator büyük bir ordu ile, 1140 senesinde, bizzat Dânişmendlilerin merkezi Niksar üzerine hareket etti. Oradan da gidip Trabzon dukası Theodore Gabras'ı da bertaraf etmek kararında idi. Şimalî Anadolu'dan geçerken hayli zayıyat vererek Niksar'a varan İmparator şehri kuşattı ve orada Türkler ile Rumlar arasında uzun ve şiddetli savaşlar oldu. Muhasaranın uzaması Bizans ordusunda sarsıntılara ve İsak'ın oğlu Yuannis'in safları terkederek Sultan Mes'ûd'a ilticasına sebep oldu. Sultanın kızı ile evlenip Konya'da yerleşen bu şehzadenin ayrılışı İmparatoru, 1141 de, Karadeniz yoluyla, sessizce, İstanbul'a dönmeğe mecbûr etti. Büyük bir iddia ile başlayan bu büyük ordunun muvaffakiyetsizlikle neticelenen seferi Türklerin yeni istilâlarına imkân verdi; Sultan Mes'ûd Antalya civarına kadar ilerledi⁴⁴.

⁴⁴ Sultan Mes'ud devri hazırladığımız Türkiye Selçukluları ta-

Melik Mehmed'in, 1143'te, ölümü ile Dânişmendliler arasında mücadele başlayınca Sultan Mes'ûd Sivas meliki Yağı - basan'ı mağlûp, Malatya'yı muhasara ve Ceyhan bölgesini ilhâk etti. Bu süratli gelişme ile Mes'ûd Anadolu hâkimiyetini tekrar Dânişmendlilerden Selçuklulara intikal ettirdi. O, Musul Atabegleri ve Artuklular arasındaki mücadeleden faydalanarak şarka doğru genişlerken Türkmenler de Menderes ve Gediz vâdilerini takible aşağılara doğru ilerliyorlardı. İmparator Manuel Türkleri Anadolu'dan atmak için büyük bir ordu ile harekete geçti. Garbî Anadolu'yu Türklerden kurtardıktan sonra bizzat Konya üzerine yürüdü. Akşehir'de bulunan Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğratarak bu şehri yaktıktan sonra Konya'ya doğru ilerledi. Sultan Mes'ûd bu haber üzerine süratle şarktan döndü; Aksaray'da ordusunu hazırlayarak Konya önünde İmparatorun karşısına çıktı. Bizanslılar Konya havâlisini tamamiyle tahrib etmiş; çok insan öldürmüş ve Konya civarındaki mezarları dahi açarak kemikleri çıkarmışlardı. Fakat Selçukluların pusu ve taarruzlarına uğrayan Bizans ordusu epeyce hırpalandıktan sonra ricat etti ve böylece bu 1147 seferi de iflâsla neticelendi. Bu çarpışmaya rağmen yeni bir Haçlı seferinin başlaması iki hükümdarın derhal bir anlaşma yapmalarına imkân verdi.

Filhakika Atabeg İmâdüddin Zengi, 1144 senesinde, Urfa kontluğunu ortadan kaldırıncı Avrupa'da Alman imparatoru III. Konrad ve Fransa Kralı VII. St. Louis idaresinde ve ilk defa hükümdarlar seviyesinde İkinci Haçlı seferi teşekkül etti. Manuel'in hain rehber-

rihinde tedkik edilmiş olup bu hulâsada kaynakları göstermeğe imkân yoktur. Chalandon Komnenlere dair II. cildinde bazı dağınık bilgiler verir.

ler idaresinde sapa yollardan sevkettiği ve Türkler'in baskınlarına mâruz bıraktığı Alman ordusu 25 Birinci teğrin 1147 senesinde, Eskişehir havâlisinde perişan edildi; geri dönenlerin mühim bir kısmı da Rumların tecavüzleriyle yok oldu. Bu âkıbeti gören Fransa Kralı, Selçuk ülkesinden geçmenin imkânsızlığını anlayarak Efes - Denizli - Antalya yolunu takib etti. Bununla beraber, yolda Türkmen hücumlarıyla hayli zayıyat veren St. Louis Antalya'ya vardı; ordunun bir kısmı ile gemilere binerek Suriye'ye geçti. Antalya civarında kalanlar, Türkler'in hücumları ve Rumlar'ın yağmaları, açlık ve hastalıkla perişan oldu. Türkler bu Haçlılara acıyarak kendilerine ekmek ve para dağıttılar; hastalarını tedâvi ettiler. Rumlardan satın aldıkları Haçlı paralarını onların düşkünlerine dağıttılar. Türkler'in şefkât ve merhametini gören üç binden fazla Frankın Müslüman olduğu rivâyet ediliyor. Rumlar'ın hiyânetini ve Türkler'in insanlığını anlatan bir Haçlı yazar: «*Ey hiyânetten daha zâlim olan merhamet!*» feryadiyle Türklerin şefkat ve iyiliği ile Haçlıların dinlerini satın aldıklarını, bununla beraber din değiştirme hususunda Hristiyanlara hiçbir baskı yapmadıklarını da ilâve eder. Böylece, Bizanslılara dindaş diye yardıma gelen Haçlılar, bu seferler sonunda Rumlar'a düşman ve Türkler'e hayran olarak dönmüşlerdir⁴⁵.

VI. Hâkimiyet Mücadeleleri ve Kılıç Arslan'ın Zaferi

Sultan Mes'ûd Bizans ordusunu Konya önünde ve, İslâm dünyasına korku salan, ikinci Haçlı ordularını kendi hududlarında mağlûp ve perişan ettikten sonra devrin en kudretli hükümdarlarından biri oldu. Bu za-

⁴⁵ Osman Turan, *İslamisation*, p. 139-40.

ferlerle artık Anadolu Türkleri için buhran devri geçmiş; istikrar ve ilerleme devri başlamıştır. Bu zaferler dolayısıyla Abbâsî Halifesi Selçuk Sultanına hil'at ve sancak gibi yüksek hâkimiyet sembolleri ve hediyeler göndererek onu tebci etti. Sultan Mes'ûd bu zaferleri müteakip 1149 ve 1150 seferleriyle de Suriye haclılarını mağlûp ederek Maraş, Göksun, 'Ayıntâb, Ra'ban ve Delûk'ü fethedip Frankları bu havâlidenden attı. Dânişmendli Sivas meliki Yağrı-basan da Karadeniz sâhillerine doğru genişleyerek Bafra (*Pabra*)yı fethetti. Sultan Mes'ûd Sivas ve Malatya Dânişmendlilerini tâbiyyetine alarak onlarla birlikte Kilikya'ya girdi ve 1154 senesinde bir çok Ermeni şehirlerini işgâl etti. Bütün Kilikya'nın fethi kararlaştığı bir zamanda çıkan vebâ süratle geri dönmesine sebeb oldu ve 1155 te öldü. Bu saltanat devresinde basiretli bir siyâset ve sabırlı bir mücadele ile Selçuk devletini yok olmaktan kurtararak Sultan Mes'ûd Konya civarına inhisar eden devleti Anadolu'ya hâkim bir dereceye ulaştırmıştır. Adâleti ve sağlam idaresi sâyesinde Hristiyanları bile Bizanstan koparıp kendisine bağlamış idi. Selçuk devletinin ilk imar ve medenî tesisleri de onunla birlikte başlar.

Mes'ûd'un yerine geçen oğlu II. Kılıç Arslan (1155-1192) babası yolunda daha büyük hamleler yapmış; Anadolu'nun siyâsî birliğine, iktisadî ve kültürel yükselişine girişmiştir. Selçuk Sultanları arasında çok mümtaz bir mevkie sâhip bulunan Kılıç Arslan, ilk yıllarında, her tarafta aleyhinde ittifaklarla ve tehlikelerle karşılaşmıştır. İlk önce Ankara ve Kastamonu hâvalisinde melik bulunan kardeşi Şahinşâh ve Dânişmendli Yağrı-basan ile savaşmak zorunda kalır. Bu iç buhrandan faydalanan İmparator Manuel ile Atabeg Nureddin Zengi, 1159 da, Kılıç Arslan karşı bir ittifak yaparlar. Erme-

ni Prensi II. Thros da bu fırsatı kaçırmaz ve tecâvüze girişir. Kılıç Arslan bu kadar düşmanlar ve ittifaklar karşısında siyâsî tahriklerin merkezi İstanbul'a gitti. İmparator Manuel, Türk hükümdarlarını birbirine kırdırmak siyâsetine uygun olarak. Selçuk sultanı ile bir anlaşma imzaladı ve kendisine para yardımı yaptı. İstanbul'dan dönen Kılıç Arslan, 1163 te, süratle Yağbasan üzerine yürüdü ve onu pek müdhiş bir bozguna uğrattı. Ondan sonra da sıra ile kardeşini ve diğer Dânişmendli emîrlerini ortadan kaldırdı. Atabeg Nuredin de işgal ettiği yerleri sultana teslim mecbûr kaldı. Mengüçik oğulları da sultanın himâyesine girdi. Böylece Selçuk hâkimiyeti tekrar Sakarya'dan Fırat nehrine kadar yayıldı.

Balkanlarda meşgûl bulunan İmparator Manuel, Kılıç Arslan'ın bütün düşmanlarını bertaraf ederek bu derece kuvvetlenmesinden endişelendi. Garbî Anadolu'da vukubukan Türkmen akın ve istilâlarını bahane ederek, Türkleri Anadolu'dan atmak gayesiyle, büyük bir ordu hazırladı ve Konya üzerine yürüdü; Sultanın, on iki yıldanberi devam eden, muahedeyi yenileme teklifini de reddetti. Kılıç Arslan da ordusunun başında hareket edip Akşehir'i geçti ve Eğridir gölünün şimalinde dar ve sarp Myriocephalon mevkiinde, 1176 eylülünde, Bizans ordusu ile karşılaştı ve onu kuşatarak çok müdhiş bir bozguna uğrattı. Malazgird'te okduğu gibi İmparatorun esir ve bütün Bizans ordusunun yok edilmesi mümkün iken, sultan, bilmediğimiz bir sebeple, imparatorun sulh teklifini kabûl etti ve sadece bazı hudud değişmelerini kâfi gördü. Hattâ, dönüşte Türkmenlerin hücumundan korumak için, imparatorun muhafazasına üç Selçuk emîrini bile memur etti. Malazgird'den sonra, bu ikinci büyük zaferle, Kılıç Arslan, Bizanslıların bir

asırdanberi Anadolu'yu kurtarma ümitlerini ve hattâ Anadolu'yu kendi vilâyetleri sayan düşüncelerini de artık tarihe karıştırdı. Birinci Haçlı seferinden itibaren dâimî taarruzda ve ilerlemede bulunan Bizans, bundan böyle sukutuna kadar da devamlı ricat etti. Malazgird'e benzer ehemmiyeti dolayısıyla bu zafer de zamanında takdir edilmiş Bağdad şairleri, bir müjde haberi olarak, onu şiirlerinde terennüm etmişlerdir. Artık bundan sonra Anadolu katiyetle bir Türk vatani olmuş ve hakikaten de «T ü r k i y e» (*Turkia*) adını almıştır, ki bu isme Mes'ûd zamanında da raslanmıştır.

Kılıç Arslan bu zaferden sonra akıncılarını Garbî Anadolu'ya ve denize kadar göndermiş; 1182 de Ulu-borlu, Kütahya ve Eskişehir havalilerini fethetmiş; Denizli ve Antalya'yı da kuşatmıştır. Bu zaferler sâyesinde siyâsî birlik ve emniyeti ile birlikte iktisadî ve kültürel yükseliş de başladı. Uzun bir mücadele hayatiyle artık yorulan ve ihtiyarlayan Kılıç Arslan devletini, 1186 senesinde, eski Türk feodal siyâsî ananelerine göre, on bir şehzâdesi arasında taksim etti ve metbû sultan olarak Konya'da istirahate çekildi. Her biri bir vilâyette muhtar olarak hüküm süren bu beylikler Bizans'a karşı fetihlere devam ettiler. Tokat meliki Süleyman-şâh Karadeniz sâhillerine çıkarak Samsun'u, Ankara meliki Mes'ûd Bolu taraflarını, Ulu-borlu (Borgulu) meliki Keyhusrev Menderes hâvalisini fethetti.

Alman İmparatoru F. Barbaros, Üçüncü Haçlı Ordusu başında, 1190 da Selçuk topraklarına girdiği zaman, ihtiyar Kılıç Arslan iktidarı tamamiyle kaybetmiş ve oğullarının saltanat mücadelelerine şâhid olmuştu. Kılıç Arslan ile Alman İmparatoru ve Bizans İmparatoru ile Salâhaddin Eyyubî arasında birbirine karşı bir ikili ittifaklar sistemi kurulmuştu. Salâhaddin ta-

rafından Kudüs'ün fethi ve Haçlıların imhâ edilmesi üzerine Üçüncü Haçlı seferi teşekkül edince, F. Barbaros dostu Kılıç Arslan'dan Türkiye'den geçme müsaadesi aldı. Fakat büyük Alman ordusu Selçuk hududlarında önce Türkmenlerin çete savaşları ve Akşehir'de de sultanın oğulları Melik-şâh ve Mes'ûd'un ordularile karşılaştı. Alman İmparatoru doğru Kilikya'ya geçmek ve Suriye'ye varmak niyetinde iken, bu durumda emniyet ve iâşe sebepleriyle, Konya üzerine yürümeğe mecbûr kaldı. Selçuk melikleri büyük Alman ordusunu durduramadılar. Konya'nın dış (*zâhir*) kısmı işgâl, çarşıları yağma ve tahrib edildi. Kalede sarayında oturan sultan imparatora elçi göndererek, iktidarın ve mesuliyetin oğlu Melik-şâh'a ait olduğunu beyanla sulh teklifinde bulundu; o da maksadının Türkiye değil Salâhaddin ve Kudüs olduğu cevabını verdi ve bir muahede yaparak Türkiye'den ayrıldı⁴⁶.

VII. Türkiye Selçuklularının İkbal Devri

Kılıç Arslan'ın oğulları arasında, 1186 da başlayan saltanat mücadeleleri onun 1192 de ölümünden sonra da devam etti ve Tokat meliki Süleyman-şâh'ın 1196 da Konya'yı işgaliyle nihâyet buldu. Kardeşlerinden daha ihtiyatlı ve enerjik davranan Süleyman, önce onlar arasındaki mücadelenin dışında kaldı ve zamanı gelince de hepsini itaata almak veya ortadan kaldırmak suretiyle tekrar Selçuk birliğini kurdu. Dahilî mücadeleler sırasında Karadeniz'de Türk tâcirlerini yağmalatan İmparator III. Alexis'i yıllık bir vergiye bağladı. Türk hududlarına tecâvüz eden Ermeni Kralı II. Leon'u mağ-

⁴⁶ Osman Turan, *II, Kılıç-arıslan*, İA, VII, s. 688-703.

lûp ve işgâl ettiği yerlerden tardetti. Erzurum'da hüküm süren Saltuklular'ın zayıfladığını, bir defasında Erzurum'a kadar ilerleyen Gürcülerin Türkiye-İran yolunu tehlikeye düşürdüğünü gören Selçuk sultanı, Mengüçikleri ve bir kısım Artukluları da maiyetine aldıktan sonra, 1201 de Erzurum'a vardı. Saltuklu devletini kaldırarak süratle Gürcistan üzerine yürüdü. Lâkin Sarıkamış yakınında Gürcü-Kıpçak ordusunun baskınına uğradı ve mühim esir vererek döndü. Ankara'yı kardeşi Mes'ûd'dan alıp Gürcistanı istilâ maksadiyle hareket eden bu kudretli hükümdar yolda, 1204 te, ölünce bu emelinden mahrum kaldı⁴⁷.

Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra Keyhusrev ağa-beyisi tarafından işgâl edilen tahtını tekrar elde etti. I. Keyhusrev askerî hareketlerini iktisadî ve ticarî gayelere göre ayarladı. Kılıç Arslan zamanında husule gelen emniyet ve âşâyîş sâyesinde Şark - Garb, Şimal - Cenub kavimleri arasında gelişen ticarî faaliyetler, Türkiye üzerinde toplanmağa başlamıştı. Lâtinlerin, 1204 te, İstanbul'u işgâlî Karadeniz ve Akdeniz limanlarına çıkan yolları emniyetini sarsmıştı. Karadeniz sâhillerinde yerleşmeğe çalışan Komnenoslar Sinop ve Samsun'a kadar varan kervan yolunun kapanmasına, İslâm ve hristiyan memleketlerden gelen tâcirlerin Sivas'ta izdiham halinde yığılmalarına ve büyük zararlara sebep oldular. Bu durumda, İznik'te yerleşmiş imparator Laskaris ile müttefik olan Selçuk sultanı, 1206 da sefere çıkarak Komnenosları tardetti ve Karadeniz yolunu açtı. Aynı maksatla 1207 de de Antalya'yı fethederek Türkiye'ye Akdeniz ticâretinde bir ithal ve ihraç limanı sağladı. Burada Türk tâcirlerini yerleştirdi; Selçuk donanmasını kurdu; iki de-

⁴⁷ Osman Turan, II. Süleyman-şâh, 1A.

fa da Venediklilerle bir ticâret muahedesi yaptı. 1209 da Ermenileri cezalandırdı. Denizli ve Yukarı Menderes havâlisini fethedince de İznik İmparatoru ile bir çatışma mukadder okdu. Bizanslılara karşı 1211 de Alaşehir (*Phiyladelphia*) zaferini kazandı ise de, ordunun ganimet toplamakla meşguliyeti sırasında bir düşman neferi tarafından şehid edildi⁴⁸.

I. Keykâvus (1211-1220) de babasının siyâsetine devamla 1214 te Sinop'u fethetti. Türkiye şehirlerinden celbettığı tüccar ve sermayedarları burada yerleştirerek şehri bir ihraç ve ithal limanı hâline getirdi. Muazzam surlar inşa ederek şehrin emniyetini sağladı ve Karadeniz'de kurduğu donanmaya üs yaptı. Esir aldığı Trabzon imparatoru Alexis'i, vergi ve tâbiyet muahedelerini imzalattıktan sonra, serbest bıraktı. Cülûsu sırasında, kardeşi Keykubâd ile saltanat mücadelesi yaparken, Türk hudutlarına tecavüz eden Ermeni kiralına karşı 1216 da harb ilân etti. Karadan ve Antalya sâhillerinden ilerleyen Türk ordularına karşı duramayacağını anlayan kiral ağır bir yıllık haraç vermek ve babası zamanında olduğu gibi Sis (Kozan) de Sultan nâmına hutbe okutmak ve para bastırmak; hudud kakelerini teslim etmek şartıyla tâbiyet muahedelerini imzalamaya mecbûr oldu. Eyyubîler arasındaki ihtilâflar sâyesinde de 1218 de Şimalî Suriye taraflarını ilhak etti. Artuklu hükümdarı Mahmûd'dan sonra Erbil hükümdarı Gök-böri'ye de metbûluğunu tanıttı. Sivas'ta inşa ettiği muazzam hastahane (*Dâr-üş-şifâ*) da medfun bulunan Keykâvus, kısa süren saltanatı esnasında, askerî ve siyâsî zaferleri arasında imar ve kültür faaliyetlerini de geniş ölçüde ele aldı⁴⁹.

⁴⁸ Osman Turan, *I. Keyhusrev*, İA. VII, s. 613-619.

⁴⁹ Osman Turan, *I. Keykâvus*, İA. VII, s. 631-641

I. Alâüddin Keykubâd zamanı (1220-1237) Türkiye'nin en kudretli, en refahlı ve parlak devrini teşkil eder. Moğol istilâsının Asyayı altüst ettiği bir zamanda Selçuk tahtını işgâl eden bu kudretli ve ileri görüşlü sultan, muhtemel bir Moğol tehlikesi karşısında başta Konya, Kayseri ve Sivas olmak üzere şehirleri tahkim için muazzam surlar ve kaleler inşasıyla işe başladı. Akdeniz sâhilinde fethettiği Kalonoros kalesini yeniden inşa ederek kendi ismine nisbetle ona Alâiyye adını vermiş ve kendisine kışlık merkez hâline getirmiş; orada kurduğu bir tersane ile de Selçuk denizciliğini ilerletmiştir. Alâüddin Keykubâd'ın 1225 senesinde Karadeniz donanmasıyla giriştiği Suğdak (Kırım) seferi Selçuk denizciliği ve kudreti bakımından çok mühimdir. Bu deniz-aşırı hareket cereyan ederken aynı zamanda Küçük Ermenistana karşı şark, şimal ve Antalya sâhillerinden ordular gönderdi. Ermeni asilzadelerinin Lâtinleşme temayüllerine karşı uyanan millî tepki de Selçuklulara dost olan Lampron (*Namrun*) senyörünün oğlu Hetum'un kiral ilân edilmesine sebep oldu. Ermeni kirallığı daha da küçültüldü ve peyk hâline getirildi. Alınan İç-el bölgesine yerleştirilen Türkmenler orada ileride Karamanlı beyliğini kurdular.

Celâlüddin Hârizmşâh'ın Moğollarla mücadele ederek Şarkî Anadolu hudutlarında gözükmesi ve bu hâvâlideki hükûmetleri tâbiyetine alması siyâsî faaliyetlerin merkezini şarka kaydırды. Sultan Alâüddin, Eyyubîleri ve Artuklukları mağlûp ederek Hisn Mansûr (Adıyaman), Kâhta ve Çemişgezek kalelerini aldı. 1228 de Mengüçik Beyliğini ortadan kaldırdı. Bu sırada idi, ki Harzimşâh'ın tâbiyetine güvenen Trabzon Komnenosları, Selçuk tâbiyetinden çıktıktan sonra, Samsun ve Sinop limanlarına baskın yaptılar. Keykubâd sâhilden

Karadeniz kuvvetlerini harekete geçirerek Ünye'ye kadar bölgeyi fethetti. Denizden giden kuvvetlerden başka Erzincan ordusu da Maçka üzerinden ilerledi ve Trabzon şehri kuşatıldı. Şiddetli hücumların yapıldığı bir sırada tufan gibi yağmur ve sellerin başlaması Selçuk ordusunun çekilmesine sebep oldu. Ormanlar arasından geçerken bir Selçuk şehzâdesi Rumlara esir düştü. Bu neticeye rağmen Rumlar yıllık vergi ve askeri yardım esasına dayanan tâbiyet muahedesini yenilemek zorunda kaldı.

Moğol tehlikesini devrin hükümdarları arasında en iyi gören ve tedbir alan Alâüddin Keykubâd Celâlüddin Harzîmşâh'la dostluk ve ittifakın ehemmiyetini takdir ederek ona aynı din ve millettendir olduklarını, bu istilâ karşısında İslâm dünyası kâderinin iki sultanın siyâset ve hareketlerine bağlı bulunduğunu söyledikten sonra ona mutlaka bu istilâcılarla anlaşmayı tavsiye etti. Lâkin iyi bir asker, fakat kötü bir siyâset adamı olan Hârzîm sultanı Moğolların önce bir tehlike yarattı. Bu sebeple iki Türk sultanı arasında mukadder çarpışma Erzincan - Sivas arasında Yassı - Çimen'de, 10 Ağustos 1230'da, çok şiddetli oldu. Harzîmşâh müdhiş bir mağlûbiyete uğradı ve bir daha doğrulamadı. Sultan Alâüddin, Celâlüddin'in müttefiki olan, amcazadesi Erzurum meliki Cihânşâh'ı da ortadan kaldırdı. Erzurum'dan Gürcistan'a gönderdiği bir ordu ile bazı kaleleri aldı; Kırallığı tâbiyete sokarak amcası Süleyman-şâh'ın intikamını da aldı. Eyyubîleri de Ahlat'tan ve Van gölü havzasından çıkarttı. Yaktırdığı kireç fırınları ile Şarktaki kaleleri yeniden inşa ve tamir etti. Moğollara karşı bu müdafaa tedbirlerini alırken öteyandan Oktay Kaana elçi gönderip sulh yaptı. Devrin hiçbir hükümdarına nasib

olmayan bir itibarla muamele görerek memleketini de Moğol tehlikesinden kurtardı. Suriye Eyyubileri ve Diyarbakir Artukluları da onu metbû olarak tanıyordu. Böylece Alâüddin Keykubâd devri siyâsî bakımdan olduğu gibi iktisadî ve kültürel bakımlardan da en yüksek seviyeye erişti. Çok büyük inşa faaliyetlerine girişti. İnşa ettiği şehir ve kalelerden başka yine kendi adına Beyşehir gölü üzerinde *Kubâdâbâd* ve Kayseri civarında *Keykubâdiyye* mamûrelerini kurdu. Onun inşa ettiği câmi, medrese, kervansaray, köprü ve hastahaneler hâlâ ihtişam ve zarafetlerini muhafaza etmektedir. Devri ilim ve sanat sahalarında da çok ileri bir dereceye ulaşmıştır. Bu ehemmiyetle onun ismi Anadolu Türkleri arasında efsâneleşmiş ve halk arasında uzun müddet «*Uluğ Keykubâd*» adıyla anılmıştır⁵⁰.

VIII. Moğol İstilâsı ve İnhitat

Keykubâd'ın henüz genç yaşta, 1237 de, ölümü ve halefleri arasında iktidar sâhibi bir sultanın gelmemiş olması ve nihâyet Moğol istilâsı Selçuk Türkiyesi inhitatında başlıca bir âmil olmuştur. Yerine geçen oğlu II. Keyhusrev ise ilk sarsıntıya sebep olacak kadar kifâyetsiz bir şahsiyet idi. Onun tahta çıkaran ve bu münasebetle de avucuna alan Sa'deddin Köpek isminde bir devlet adamı daha meşûm bir rol oynamıştır. Sultanın cülûsundaki rolü, kurnazlığı ve garib tabiatlı hükümdarı istediği istikamete yöneltmesi sâyesinde rakib saydığı büyük devlet adamlarını bertaraf etmekle Selçuk devletini başsız bir hâle getiriyordu. Bununla beraber Selçuk Türkiyesinin hâiz olduğu kudret ve

⁵⁰ Osman Turan, *I. Keykubad*, İA. VII, s. 646-661. des, p. 51, 67, 6, 78-83.

satvet bir müddet için inhitat belirtilerini meydana vurmamış; hattâ Diyarbekir ve Tarsus fetihleri gibi mühim muvaffakiyetler kazanılmış; Trabzon Rum, Kilikya Ermeni kırılları, Haleb Eyyubileri Keyhusrev'e tâbi kalmışlardır. Lâkin Baba İshak isyanı zahiri kudretini muhafaza eden Selçuk devleti dimağının çürüdüğünü göstermiştir.

Filhakika Moğol istilâsı Anadolu'ya, ilk Selçuk istilâsı zamanındakine benzer bir Türkmen nüfusun göçmesine sebep oldu. Peygamberlik iddiasile ortaya çıkan Türkmen şeyhi Baba İshak göçebelere yeni bir devri müjdeleyerek iktisadî ıstırapı olan Türkmenleri etrafında topluyor ve onları Keyhusrev'in bozuk idaresine karşı ayaklanmaya dâvet ediyordu. Maraş, Kâhta ve Adıyaman taraflarında ayaklanan Türkmenler harekete geçerek Elbistan ve Malatya'daki Selçuk kuvvetlerini mağlûp ettiler. Oradan Sivas üzerine yürüyüp yağmaladıktan sonra Amasya tarafına yöneldiler. Türkmenler orada zâviyesinde oturan Baba İshak'a kavuşmadan önce Selçuk ordusu Baba Resûl (V. de Beauvais de Paperissole)ü öldürdü. Fakat Baba İshak'ın kerâmetlerine ve hiçbir fâni tarafından öldürülemeyeceğine inanan Türkmenler gittikçe daha kabarık bir kütle halinde, kadın ve çocuklarıyla birlikte, Selçuk ordusunu bozarak Konya istikametinde yürüyüşe geçti. Dehşete kapılan zayıf sultan Konya'da bile kalamayarak Kubad-âbâd'a kaçtı. Erzurum ordusu yetişerek Bâbaî Türkmenlerini Kırşehir'in Malya ovasında, 1240 senesinde, güçlkle bastırdı. Bir müslüman şeyhinden ziyâde eski bir Türk şamanı hüviyeti arzeden Baba İshak'ın manevî nüfuzu Selçuk askerlerine de sirâyet ettiğinden onların mağlûbiyetine sebep oluyordu. Hat-tâ Selçuk ordusunda bulunan Hristiyan Frank ücret-

li askerlerinin dahî, öncü olarak, Bâbaî'lere karşı çıkarlarken alınlarına haç işareti yapmaları bu manevî nüfûzun hristiyanlar üzerinde bile derecesini göstermek bakımından dikkate şayandır.

Bâbaî hareketile Selçuk devletinin ne kadar zayıf bir duruma düştüğü meydana çıkınca Moğolların istilâsı başladı. 1242 de Erzurum'u işgâl ve tahrip ile bir yoklama yapan, bununla beraber orada yine de ciddî bir mukavemetle karşılaşan Moğollar, 1243 te, Baycu Noyan kumandasında 30.000 kişilik bir kuvvet ile Anadolu istilâsına giriştiler. Selçuk devleti, tâbi devletlerin gönderdiği yardım kuvvetlerini de alarak, 80.000 kişilik mühim bir ordu ile ve bizzat sultanın icâresinde Moğolları karşıladı. Sivas'ın 80 k.m. şarkında, Köse-dağ mevkiinde, Moğollar Selçuk öncü kuvvetlerini bir manevra ile perişan edince artık eski değerli devlet adamları ve kumandanlardan mahrum olan bu ordu, başta korkak sultan olmak üzere, toptan firar etti. Sultan bu sefer Antalya'ya kadar kaçtı. Moğollar Sivas'a, oradan Kayseri'ye geldiler. Müdafaa edilen şehir şiddetli hücumlarla teslim alındı; yağma ve kitale uğradı. Moğollar Kayseri'den dönerken onları iki Türk büyüğü takiple Moğol kışlağı Mugan'a vardı. Akıllı ekçiler Anadolu'nun sayısız kale ve askerlere sâhip olduğunu telkinle Baycu'yu yıllık bir vergi mukabilinde sulha razı ettiler⁵¹.

Köse-dağ bozgunu Selçuk Türkiye'si tarihinde inhitatın ve felâketlerin başlangıcıdır. Keyhusrev'in ölümünden sonra muhteris devlet adamları onun üç oğlu nâmına birbirleri ile mücadelelere girişti ve bu suretle Moğolların askerî işgallerine ve ağır vergi talepleri-

⁵¹ Osman Turan, *II. Keyhusrev*, İA. VII, s. 620-629.

ne fırsat verdiler. Mu'inüddin Süleyman Pervâne diğer sultan ve devlet adamlarını bertaraf ettikten sonra IV. Kılıç Arslan ve III. Keyhusrev nâmlarına devlet işlerini eline alarak 1261 den sonra nisbî bir sükûn ve istikrar devri getirir. Moğollarla Selçuk devleti arasındaki münasebetleri maharetle idare eder. Bununla beraber Anadolu Türkleri ve bilhassa Türkmenler putperest Moğol tahakkümünü daima ağır bulmuş ve kurtulma çareleri aramıştır. Moğollara karşı, ilk defa, 1261 de 'Ayn-Câlût'ta zafer kazanan Mısır Türk'sultanı Baybars Anadolu'ya dâvet olunmuş ve o da, 1276 da Kayseri'ye kadar gelmiş; Selçuk usûllerine göre merâsimle tahta çıkmıştır. Lâkin Baybars'ın Anadolu'da kalamayacağı düşüncesi ve Moğol korkusu Selçuk devlet adamlarını kendisile tam bir işbirliği yapmağa imkân vermez; Memlûk sultanı da çok kalmadan döner.

Bu hâdise üzerine Anadolu'ya giren İlhan Abaga bu memlekette çok insan öldürdü ve Mu'inüddin Süleyman'ı da idam etti. Onun ölümünden sonra Selçuk hânedânı 1308 yılına kadar mevcûd olmakla beraber memleket idaresi fiî'len Moğol umumî vâlilerine ve kumandanlarına intikâl etti. Selçuk devlet idaresi ve ordusu yıkıldı. İşsiz kalan askerler ve memurlar bir anarşi unsuru hâline geldi. Moğolların ağır vergileri de halkı ezdi ve Anadolu'da bir ayaklanmalar ve sefâlet devri başladı. Gerçekten Moğol nüfûzu ve tâbiyetinde olmakla, siyâsî ve askerî gücünü kaybetmekle beraber Mü'inüddin Süleyman'ın ölümüne, 1277 tarihine, kadar içtimâî, iktisadî ve kültürel hayatta ciddi bir sarıntı veya değişiklik olmadı. Milletler arası ticâret yolları faaliyetlerine devam ediyor; ziraî, sınaî istihsal ile ithalât ve ihracatın eksilmediği gözüküyor. Nitekim 1243-1277 devresinde inşa edilmiş eserler de imar

ve medeniyet faaliyetlerinin eski seyrinde devam ettiğini ve Mu'înüddin Pervâne'den sonra Moğol idaresile sukutun başladığını gösterir. Bu sebeptendir, ki bâzı kaynaklar da huzur ve istikrarı ile bir «*Pervâne devri*»nden bahsederler. Buna rağmen saadet ve unutulmaz vasıflarile Keykubâd devri dâimâ hatırlanmış ve Köse-dağ mağlûbiyeti «*Baycu yılı*» adıyla bütün felâketlerin başı sayılmıştır. Anadolu'da Moğol vâlilerinin isyanları da zulüm ve sefâletin artmasına yardım etmiştir. Bu buhranlı devrede Timür-taş Noyan'ın vâilîliği zamanı nisbî bir sükûn ve adâleti temsil etmiş ve bu sebeple kendisi «*Mehdi*» sıfatını kazanmıştır. Onun da isyanı ve Mısır'a ilticasile 1327 de tekrar buhran başlar⁵².

IX. Beyliklerin Teşekkülü ve Ucların Türkleşmesi

Moğol tahakkümü ile Selçuk devleti gittikçe yıkılırken uclarda Türkmen beylerinin zuhûr ve istiklâllerile Anadolu'da yeni bir hayatîyet ve Türkleşme devri başlar. Filhakika Moğol istilâsının dehşeti önünden kaçan ve ilk fetih zamanındaki bir kalabalıkla Anadolu'ya giren Türkmenler Selçuklu devleti hudutlarına yığılarak buralarda göçebe nüfusun kesâfetini ve Bizans topraklarına tazyikı artırdılar; Süratle yayılmağa ve yeni fetihlere giriştiler. Bir Bizans kaynağı: «*Moğollar tarafından püskürtülen Türkmenler vilâyetleri istilâ ediyor ve Rumları sıkıştırıyorlardı. Onlar Moğollar önünde nasıl kadın gibi kaçıyorlarsa Rumlara*

⁵² Aksarayî'nin *Müsameret ül-ahbâr* (Ankara 1944) adlı Farsça kroniği tamamen bu devri içine almakta ve bu buhranları tasvir etmektedir.

karşıda kendilerini öyle erkekçe gösteriyorlardı. Bu sebeple Moğol istilâsı onların felâketine değil saâdetine âmil oluyordu. Kütleler hâlinde *Paphlagonia*'dan ve *Pamphylia*'dan akıp geliyor ve Roma arazisini yağma ediyorlardı»⁵³ ifadeleri bu nüfûs akınına güzel canlandırır. Bir İslâm coğrafyacısı, henüz İznik İmparatorluğu İstanbul'a yerleşmeden (1261) önce, Denizli havâlisinde 200.000, Kastamonu bölgesinde 100.000 ve Kütahya - Afyonkarahisar arasında 30.000 çadır halkının yâni takriben beş milyon göçebe Türkmenin yaşadığını yazar⁵⁴. Moğollar önünde Azerbaycan yoluyla Türkistan'dan Anadolu'nun şark, şimal, cenup ve garp bölgelerine sel gibi aktığını tafsilâtiyle bildiğimiz bu Türkmen kütlelerini çöküntü hâlinde bulunan Bizansın durdurması mümkün değildir: «Menderes havâlisi yalnız halkları değil hücrelerine yerleşmiş râhibleri tarafından da terkedilerek ıssızlaştı... Türkler zaferlerinin yemişlerini toplayarak müdafaasız yerleri yağma ettiler. Herkes bir yana koşuyor; ancak müstahkem yerlere kaçanlar kurtuluyordu. O zaman bütün köylülerin acı-nacak bir durumda İzmit'e kaçtığı görülüyordu. Bu izdiham içinde anasını - babasını, karısını - kocasını ve çocuklarını kaybederek ağlamayan kimse yoktu... İstilâ İznik ve Bursa kapılarına kadar ilerledi»⁵⁵ gibi

⁵³ N. Gregoras, I, 137. P. Wittek'in *Menteşe Beyliği* (tr. terc. Ankara 1944, s. 16) adlı eseri Beylikler devri bakımından mükemmel bir tedkidtir.

⁵⁴ İbn Sa'îd, *Coğrafya*, Paris Bibl. National, Ar. 2234, 98 a, 98 b, 106 a. Bu kaynak şimdi *Kitâbı bast al-arz* adı ile neşredilmiştir (Tetuan 1958).

⁵⁵ Pachymeres, trad. Cousin (*Hins Constatinople*), VI, p. 262, 725.

tasvirler XIII üncü asrın sonlarına doğru Garbî Anadolu'nun nasıl fethedildiğini ve Türkleştiğini gösterir. Türklerin Ortodoks râhibleriyle de anlaşarak Rum belgelerine muhacir yerleştirdiklerine dâir haberler Bizans tarafında nasıl maddî-manevî bir çöküntü olduğunu meydana koymak bakımından kayda şayandır⁵⁶. Karadeniz sâhilllerine, Kilikya'ya doğru gelişen Türkmen yayılışı ve iskânı da hemen aynı seyri takib etmiştir.

Selçuklu - İlhanlı devleti iç Anadolu'da ve ovalarda, Türkmenler de hudut (uc)larda ve dağlarda hâkim idi⁵⁷. Saltanat iddiasında bulunan veya isyân eden Selçuk şehzâdeleri, *idbara* uğrayan devlet adamları bu Türkmenlere sığınıyordu. Bunlar arasında Sultan II. Mes'ûd'a (1283-1288) karşı harekete geçen şehzâde Kılıç Arslan Kastamonu havâlisi Türkmenleri ile Selçuklu - İlhanlı devletini hayli uğraştırmıştır⁵⁸. Moğol istilâsı önünde Türkistan, İran ve Azerbaycan'dan kaçan bir çok din adamı, şeyh ve Türkmen babası da bu uclarda sığınak bulurken aynı zamanda yarı Şâmânî olan bu Türkmenleri İslâmlaştırıyor; uclarda İslâm kûltürünü ve g a z â mefkûresini kuvvetlendiriyor; bu sebeple de bu Türkmen istilâları gazâ ve Türkmen beyleri de u c g â z i l e r i sıfatını kazanıyordu. Bu ucların dervişlerle ve zâviyelerle dolmuş olması sebebi budur⁵⁹.

⁵⁶ P. Wittek, s. 18, 25, 26.

⁵⁷ «Omari» *Mesâlik ül-abşâr*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929, s. 30, 49-51.

⁵⁸ Aksarayî, s. 170-179; İbn Bibî, s. 596, 637.

⁵⁹ Eflâkî, *Menâkıb ül-ârifin*, nşr. T. Yazıcı Ankara 1961, s. 948; Enverî, *Düstûrnâme*, nşr. M. H. Yınanç, İstanbul 1928, s. 17; 'Omari, s. 50. P. Wittek'in Gâzilere dair fikirleri çok

Selçuk devleti Orta Anadolu'da, sukut ederken uclarda müstakil bir takım Türkmen beylikleri bu suretle kuruluyordu. Selçuk devleti ve göçebe Türk ananelerine göre kurulan bu beylikler, çok defa, Selçuk sultanlarını hukuken metbû tanıyor; onlardan hâkimiyet alâmeti olarak hil'at, menşûr, sancak ve gâzilik unvanı alıyordu. Fakat aslında bu beyler müstakil olup, sık-sık, Selçuklu - İlhanlı devletine karşı isyan eder ve Mısır Sultanından hâkimiyet ve yardım alırlardı⁶⁰. Bu beyliklerin en eski ve mühimi Denizli havâlisinde uc gâzisi Mehmed Bey ve Ali Bey, İç-el taraflarında teşekkül eden, Karamanlı beylikleri olup bu sonuncu bir yandan Kilikya Ermenilerine karşı fetihler yaparken bir yandan da Moğol tahakkümüne karşı Memlûk Sultanı Baybars'tan hâkimiyet fermanı ve yardım alarak 1261 ve 1277 senelerinde Konya üzerine yürümüş ve sonucunda payitahtı işgal edip Selçuk soyundan birini, Alâeddin Siyâvuş (Cimri)u, sultan ilân etmişti. Bu işgal sırasında Mehmed Bey Farsça yerine Anadolu'da ilk defa Türkçeyi devlet dili yaptıklarını bildirdiler. Karamanlılar Moğol - Selçuk ordusu tarafından mağlûp edilip Lârende (Karaman)ye çekildiler. İlhanî devletinin 1335 te yıkılışından sonra Konya'da yerleşen Karamanoğulları Anadolu beyliklerinin en kuvvetlisi olup Selçukluların vârisi bulunduklarını iddia ediyorlardı.

tashihe muhtaçtır. Onun bu görüşleri bizim Selçuklular tarihinde (s. 20-22) kısaca tenkid ve tashih edilmiştir. Bu uclar zâviye ve dervişlerle dolmuştur (bu münasebetle bak. Ömer Lütfi Barkan, *İstîlâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler*, Vakıflar Dergisi, Ankara 1942, A. 279-365).

⁶⁰ 'Omarî, s. 3, 50; aynı müellif, *al-Ta'rif ve İcâbet üs-sâil* (Bibl. National, Ar. 4437) de bu Türkmen beyleri ile Mısır sultanları arasındaki münasebetler kaydedilmiştir.

Kütahya'da 1283 te teşekküle başlayan Germiyanogulları devleti ikinci ehemmiyet sırasını teşkil edip, Garbî Anadolu'da kurulan Aydın ve Saruhan beyliklerinin de anası olmuştur. Bu beyliklerde de eski Türk göçebe feodalizmi ananelerine göre, hükümranlıktan hanedan âzası arasında taksime uğramıştır. Aydınoğullarının tarihî rolleri pek mühim olup vücûda getirdikleri mühim bir donanma sayesinde adaları işgal etmişler; Balkanlara ve Yunanıstana çıkmışlar ve bu suretle Türk denizciliği tarihinde büyük bir mevki almışlardır. Aydınoğulları XIV üncü asır başlarında İtalyan tüccarları ile de muahedeler akdederek ithalât ve ihracatı teşvik etmişlerdir. XIII üncü asrın sonlarında Beyşehir havâlisinde Eşrefoğulları, Ulu-borlu ve Antalya tarafında Hamidoğulları, Muğla bölgesinde Menteşeoğulları bu sahaları Türkleştirmişlerdir. İlhanî Devletinin çöküşü ile Orta - Anadolu'da Ertene ve daha sonra Kadı Burhanüddin beylikleri kurulunca bu bölgede hâkimiyeti Karamanoğulları ile paylaştılar.

Türkmen beylikleri, Selçuklular idaresine geçmemiş bölgeleri feth edip Türkleştirirken, menşe'leri sebebiyle de Türk kültürüne çok hizmet ettiler. Selçukluların son zamanlarında başlayan Türkçe yazı ve edebiyat dili onların telif ve tercüme faaliyetleriyle çok inkişaf etti. Kastamonu havâlisinde kurulan Candaroğulları devleti bu hususta çok dikkate şayan bir hamle yaptı. Beyliklerin merkezleri de bir takım âbidevî eserlerle süslendi. XIV üncü asrın ilk yarılarında Anadolu beyliklerinin siyâsî, iktisadî ve içtimâî vaziyeti el-Omarî ve İbn Batûta tarafından çok güzel bir şekilde tasvir edilmiştir⁶¹. XIV

⁶¹ Anadolu Beylikleri Selçuklulara nisbetle biraz daha iyi tedkik edilmiştir. Umumî olarak İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu*

üncü asır ortalarında Maraş ve Elbistan Dulgadiroğulları, Adana ve Çukurova'da Ramazanoğulları da birer beylik kurdular. XII nci asırdan itibaren Kilikya'ya giren göçebe kolonları, Selçuklular, Karamanlılar ve bilhassa Memlûkler tarafından Ermeni kiralılığı eritildikçe Türkmenlerin de bu bölgede yayılışı arttı. Bu Türkmenlerin hayatını XV inci asrın ilk yarılarında tasvir eden seyyah Bertrandon de la Broquière, Kilikya'nın artık Ramazanlı Türkmenleri tarafından iskân edildiğini tafsilâtile anlatır⁶². Aslında hep göçebe olan bu Türkmen beylikleri süratle yerleşik hayata geçiyorlardı. Moğol istilâsile Şarkî Anadolu'ya gelen Karakoyunlu ve Akkoyunlu ulusları daha fazla göçebe karakterini muhafaza eden devletler kurdular.

Böylece İlhanî devletinin yıkılışından sonra, bir asır zarfında, Anadolu tamamıyla bu beylikler arasında taksim edikmişti. Türkmenlerin eline geçmemiş tek bölge yalnız Trabzon havâlisi idi. Türkmenler Karadeniz sıra dağlarını aşarak bu sahillere de inmeğe başlamışlar. Öte yandan bu taraflar, Samsun'dan sâhili takip eden Oğuzların Çepni boyu tarafından feth ve iskân edilmiş; yerli Hristiyan Çan kavmi da tedricen kaybolmuş ve bu sâhillerde de bir takım küçük beylikler vücûda gelmiştir. Türkmenler 1302 de Giresun'a vardılar. Anadolu beylikleri arasında en mütevazî olan Osmanlı Beyliği menşeinden beri hâiz olduğu çeşitli manevî âmiller ve

Beylikleri (Ankara 1937) adlı eserinden başka, Menteşe (Witteke) ve Aydın oğulları ciddî araştırmalara mevzu olmuştur: M. H. Yınanç *Dustûr-nâme-i Enverî medhali* (İstanbul 1929), p. Lemerle, *Emirat d'Aydın*, Paris 1957; H. Akın, *Aydın oğulları tarihi*, İstanbul 1946. Diğer beylikler hakkında da monografileri vardır.

⁶² *Voyage d'outre-mer*, nşr. Ch. Schfer, Paris 1892, p. 83-86, 94.

coğrafi şartlar sâyesinde süratle büyümüş; daha sonra da Anadolu beyliklerini tedricen ilhak ederek siyasî birliği kurmuş ve tarihin en büyük imparatorluklarından biri olmuştur⁶³.

X. Selçuk Devleti ve Halk

Şâmânî Göktürklerde (552-744), Karahanlılarda (932-1212) ve Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında ve bütün Ortaçağ Anadolu beyliklerinde de devlet hânedan âzasının müşterek malı sayıldığından siyâsî hâkimiyet bölünüyor ve her hükümdarın ölmü çok defa bir saltanat mücadelesine sebep oluyordu. Yalnız Osmanlı devleti kuruluşundanberi merkeziyetçi bir idareye sâhib olmuş ve hânedan mensupları arasında siyasî bir parçalanmaya fırsat vermemiştir. Bununla beraber II. Kılıç Arslan'dan sonra Türkiye Selçuklularında da bir merkeziyetçi tekâmülün mensedenberi mevcûd bulunması dikkate şayandır. Filhakika Büyük Selçuklularda büyük emirlere vilâyetler genişliğinde verilen *iktâ'*larda onlar siyâsî ve idarî muhtariyete sâhib bulundukları, bazen nâmlarına para basmak ve hutbe okutmak suretile yeni devletlerin teşekkülüne sebep oldukları halde Türkiye'de bu mânâda ve büyüklükte bir *iktâ'* sistemi hiçbir zaman mevcûd olmamıştır. Nitekim Anadolu'da vilâyet ve mahallî orduların başında bulunan S ü - b a ş ı (*ser - leşker*)lar küçük *iktâ'*lara sâhib asker (*sipâhî*)lerin ve bunlara âit yerlerin hukuken hâkimi değil, sadece âmiri durumunda idiler. Bu sebeple Türkiye'de *iktâ'*lar siyâsî parçalanmalara vesile olmuş ve Osmanlı *timâr* sisteminin esasını da bu *iktâ'* teş-

⁶³ F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1953, p. 126-133.

kil etmiştir. Türkiye Selçuklularında payitahtta sara-ya bağlı, satın alınmış Türk veya esir edilmiş Hristiyan çocuklarının *gûlâm-hâne* denilen hususî mekteplerde Baba'lar elinde yetiştirilmiş bir merkez ordusu vardı, ki Osmanlı Yeni-çeri teşkilâtı da bu ananeye göre kurulmuş idi. Bunun yanında yine merkezde ücretli Frank, Gürcü vesair hristiyan unsurlardan teşkil olunmuş bir kıt'a asker daha vardı. Bununla beraber Türkiye Selçuklularında ve Osmanlılarda ordunun ve idarenin esasını, mahallinde çiftçilerin ödediği vergilerle beslenen, Türk iktâ' askerleri teşkil ediyordu⁶⁴

Selçuklular, daha I. Süleyman-şâh'dan başlamak üzere, Bizans devrinde büyük arazi aristokrasisi elinde bulunan veya Türk fetihleriyle sâhibleri kaybolan toprakları esir (*serfe*) köylülere dağıtmışlar; onları toprağa ve hürriyete kavuşturmuşlardı. Bununla beraber eski göçebe teamülüne ve İslâmın fetih hukukuna göre, sultanlar bütün Türkiye'yi devlet mülkiyeti (*Mîrî* hâline getirip hususî mülkiyeti ilga etmişler ve çiftçilere ancak işleyebildikleri kadar bir toprak tasarrufu hakkı tanımışlardı. Selçuklu ve Osmanlı toprak idaresi ve ziraî iktisadın esasını teşkil eden bu Mîrî rejimi sâyesinde yerli halkın topraklandırılması ve göçebelerin iskânı kolaylaşmış; ziraî istihsal emniyet altına alınmış ve Anadolu'nun Türkleşmesi de mümkün olmuştur. Hizmet «*tapu*» mukabilinde ordu mensuplarının idaresinde bulunan bu sistem sâyesinde Türkiye'de ve Osmanlı ülkelerinde sağlam ve âhenkli bir cemiyet nizâmı kurulmuş; başka memleketlerde olduğu gibi bir toprak aristokrasisi ile topraksız veya esir köylü sınıf-

⁶⁴ Osman Turan, *İktâ*, İA. VI, s. 949-959.

ların teşekkülüne, içtimâî tezadlara fırsat verilmemiş ve XIX uncu asra kadar bu esaslar bakî kalmıştır⁶⁵.

Türk istilâsı, Bizans ve Haçlıların mukabil taarruzları, dahilî mücâdeleler Anadolu'da Türk ve yerli nüfusun azalmasına, birçok yerlerin boşalmasına, istihsal ve vergilerin düşmesine sebep oldu. Yerleşmenin ilk asrında Türkler'in çoğu da göçebe kaldığı ve yerleşik hayata yavaşça geçtiği için Selçuk devleti yerli çiftçilere fazlasiyle muhtaç bulunuyordu. Bu sebeble Türk hükümdarları hristiyan çiftçileri himayeden başka, işgal ettikleri diğer bölgelerden yerli çiftçileri toptan tehcir ve naklederek kendi topraklarında iskân ediyorlardı. Sultan Mesud, II. Kılıç Arslan, Dânişmendlilerden Melik Mehmed, Yağlı-basan ve Artuklular tarafından 10.000, 70.000 kişiye bâliğ olan halk kütlelerinin nakil ve iskânlarına ait teşebbüsler bu maksatla yapılıyordu. I. Gıyasüddin Keyhusrev'in 1196 da Menderes havzasında yaptığı bir tehcir ameliyesi bu hususta güzel bir misâl teşkil eder. Fihakika bu sultan, kalabalık bir halk külesini, ailelerine ve memleketlerine göre, beşer bin kişilik guruplara ayırarak defterlere yazdırmış ve onlara Akşehir havalisinde köyler, evler, çift âletleri, tohumluk ve tarlalar vererek iskân etmiş ve beş yıl vergiden muaf kılmıştır Böylece onların refahını gören diğer hristiyanlar da Bizans'ın zûlmünden kurtulmak için Selçuklular idâresine göçtüler. Artuklu hükümdarı Kara-Arslan: *«Biz bu naklettiğimiz insanları esir yapacak değiliz. Bunları köylere nak'l ve iskân edeceğiz. Onlar çiftliklerinde vergi vererek bizim için*

⁶⁵ Osman Turan, *Droit terrien sous les seldjoukides des Turpie*, R. E. İslamiques «1948», p. 25-49. Bu araştırma burada müteakıp bahis olarak basılmıştır.

çalışacaklardır» ifâdesile bu siyâseti belîğ bir şekilde meydana koyar⁶⁶.

Türkleri, ilk istilâ devresinde, yağmacı ve korkunç bir şekilde tasvir eden hristiyan müelliflerin, bu buhran geçtikten sonra, Selçuk sultanları hakkında hayret edilecek bir derecede medhiyeler yazmaları onların âdîk ve iyi idâreleri, Hristiyan halkı şefkatle himâye etmelerinin tabîî bir neticesi idi. Husûsiyle Selçukluların geniş bir dinî müsâmaha ve hürriyet bahşetmeleri, bir kısım hristiyanları kendilerine bağlamış ve Bizans'a karşı nefretlerini arttırmıştır. II. Kılıç-Arslan, dostu Malatya Patriği, Süryanî Mihael'e yazdığı bir mektubunda ona duaları sâyesinde Bizans'a karşı zaferler kazandığını bildirmektedir. II. Keyhusrev'in zevcesi Gürcü melikesi (prensesi) Selçuk sarayında bir papaza ve husûsî bir kiliseye İslâm oluncaya kadar sâhib olmuştur. Sultanların huzurunda türlü dinlere mensup âlimler tarafından sohbet ve münakaşalar yapılyordu, ki bunlar dinî hürriyet ve müsamahanın ne derece geniş olduğunu belirten misâllerden sadece bir kağıdır. Türkler Orta-Asya'da Göktürkler, Uygurlar ve Hazarlar idâresinde nasıl Şamânî, Budist, Manihaist, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman cemaatlar hâlinde yaşamışlarsa, Anadolu'da da türlü din ve kavimler arasında da aynı âhengi kurmuşlardır. Gerçekten Müslüman Türkler ile Hristiyan yerliler arasında müşterek ziyâretgâhlar, müşterek hayat ve kültür husûle gelmişti. Mevlânâ Celâlüddin Rumî ve Yunus Emre gibi geniş bir insanlık görüşü ile meydana çıkan büyük mütefekkir ve mutasavvıflar bu içtimaî muhitin eserleri idi. Celâlüddin-i Rumî ve hâ-

⁶⁶ Osman Turan, *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, *Studia Islamica* I «1953», p. 88-91.

lefleri türlü din ve mezheblere mensup müridleri etraflarında toplayıp birleştiriyor ve yükseltiyorlardı⁶⁷. Sı-mavna Kadısı Şeyh Bedrüddin'in tılmızları ile müslüman, hristiyan ve yahudilerden mürekkep büyük bir mürid kütlesiyle vucûda getirdiği sosyalist hareket de bu içtimâî muhit ile alâkalı idi⁶⁸. Moğol istilâsı esnasında hükûmetsiz kalan Malatya'da müslüman ve hristiyan halk, Süryanî patriğin idâresinde müşterek bir idare kurmuş ve iki cemaat birbirlerine sadakat yemini yapmıştı⁶⁹.

Bununla beraber, Moğol istilâsı müskümanlar ve hristiyanlar arasındaki âhenge de tesir etmiştir. Gerçekten Türklerin Mısır sultanlarına temâyülleri ve bu tesirle putperest Moğolların hristiyanlara imtiyazlı bir mevki vermeleri, Ermenilerin bazı taşkınlıklarına sebep olmuş ise de bu türlü hâdiseler genişlememiş ve süratle kapanmıştır. Beyliklerin kuruluşunda da istilâlar tabii tahribat ve zayıata âmil olmuş; fakat en küçük bir siyâsî teşekkülün (*beyliğin*) kurulması bu umumî âhenge göre bir idarenin hüküm sürmesini temin etmiştir. İslâm ülkelerinde Halife Ömer'e kadar çıkan bir an'aneye göre hristiyan ve yahudilere (*Zimmîlere*) tatbik edilen ve sık-sık tekrarlanan ayırıcı işaret ve kıyafetlerin Selçuk Türkiyesinde itibar görmemesi de kayda şâyândır. Bu siyâset, Selçuk Türkiyesinde mühim bir miktara bâliğ olan bir hristiyan halkın mevcûdiyeti sebeblerini izah eder. Türlü vesikalara göre mevcûdiyeti hakkında bilgi sâhibi olduğumuz hristiyan halkın kesafeti garbdan şarka doğru artmakta idi. Selçuk devrinde

⁶⁷ Aynı makale, p. 76164.

⁶⁸ M. Şerefeddin (Yaltkaya), *Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1925.

⁶⁹ Bar Hebraeus, p. 408.

Konya ve Kayseri şehir ve vilâyetleri dışında kalan Orta-Anadolu'nun tamamiyle Türkleştiğini gösteren vesikalar tarihî ve coğrafi sebeplerle izah edilebilir. XIII. asırda bu etnik durumu gösteren vesikalar ile Türkçe sayısız köy adları vardır. Nitekim 1173'te Ankara Metropolitidi İstanbul *Synode* meclisine başvurarak, cemaatin çok az olması dolayısıyla, geçim sıkıntısı çektiğini ve Amasra evekliğine râzı olduğunu bildirmesi de bu durumla, yâni hristyan halkın kalmaması ile ilgilidir. Garbî ve şimâlî Anadolu bölgeleri XIV. ve XV inci asırlarda beylikler idâresinde şarka ve hattâ Orta Anadolu'ya nisbetle daha fazla Türkleşmiştir, ki bu kuvvetli ve süratli Türkleşme Moğol istilâsının neticelerinden biridir⁷⁰.

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, bir asırdan beri, İslâm dinini kabûl etmiş bulunmakla beraber, göçebe hayatın icabı, henüz sathî bir şekilde İslâmlaşmış ve İslâm cilâsı altında eski Şamânî hayat ve inanışları yaşamıştır. Baba İshak, Barak Baba, Sarı Saltuk ve sair Türkmen babaları bir müslüman şeyhi kadar eski Türk şaman (*kam*) larının da bir devamı idiler. Bu sebeble Şamanîlik müslüman Türk tarikatlarına tesir etmiş; âyinlerine girmiş, raks ve müzik de dinî bir vecd unsuru hâline gelmiş ve müslüman âlimlerinin mücadeleleri bu unsurları bertaraf edememiştir⁷¹. Selçuk devleti, zaman-zaman, İslâm dünyasından din ve hukuk adamları, tabib, sanatkâr ve şâirler getirtmiş; câmi, mekteb, medrese, zâviye ve muazzam kervansaray ve hastahaneler kurarak İslâm kültürünün yerleşmesi ve

⁷⁰ *Les Souverains Seldjoukides*, p. 91.

⁷¹ F. Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, E. F. Mecmuası, II, 4, 5, 6 «1922-3»; *Influence du chamanisme Turco-Mongol sur les Orders mystiques musulmans*, İstanbul 1929.

kuvvetlenmesi için çalışmıştır. II. Kılıç-Arslan Aksaray şehrini inşâ edip askerî zaferler için bir üs hâline getirdiği vakit orada sarayı etrafında yaptığı medrese, ker-vansaray, çarşılara Azerbaycan'dan getirttiği ilim, sanat ve ticaret erbabını yerleştirdi. Moğol istiklâsı büyük ölçüde ilim ve sanat adamlarının da Anadolu'ya göçmesine ve bu ülkede Türk-İslâm kültürünün gelişmesine âmil oldu. Selçuk Türkiyesinde devlet muamelâtı ve edebiyat Farsça, din ve tedris dili Arabca ve konuşma dili Türkçe idi. Orta-Asya'da başlayan İslâmî Türk edebiyatı ve yazı dili an'anesi Türkiye'ye intikal etmemiş ve ancak didaktik gayelerle başlayan Türk yazı dili XIII üncü asırda Türk edebiyatının doğmasına ve Beylikler devrinde inkişafına imkân vermiştir. Bununla beraber Battâl Gazi ve Dânişmend Gazi destanları Gaziler ve *Oğuz-nâme*, *Dede-Korkut* hikâyeleri de göçebeler arasında Türkçe şifâhî bir edebiyat olarak XII nci asırdanberi yaşıyordu.

XI. Selçuk Türkiyesinin İktisadî ve Medenî Yükselişi

İbn Haldûn'un XI inci asra kadar hristiyanların Akdeniz'de bir tahta parçası dahi yüzdüremediklerine dair beyanı ile tarihçi H. Pirenne'in İslâm istilâsı neticesinde Avrupa'da ticarî faaliyetlerin durakladığına, iktisadî hayatın düştüğüne ve bu sebeble büyük şehirlerin ortadan kalkarak Feodalitenin teşekkül ettiğine dair fikirleri Anadolu için de burada kayda şâyandır. Fîlhakika Anadolu'nun asırlarca İslâm - Bizans mücadelelerine sahne olması ve Akdeniz'de Arabların hâkim bulunmasıyla Şark - Garb ticarî faaliyet ve yollarının bu memleket dışında kalması Bizans Anadolusunun iktisadî ve medenî sukutuna başlıca âmildir. Anadolu'da Helenistik, Roma ve Selçuk devirlerinde rastladığımız âbi-

delerin ve medeniyet eserlerinin Bizans devrinde mevcûd olmaması da bu inhitat ve sebeblerle alâkalıdır. Arab coğrafya eserlerine göre İslâm medeniyeti hududları içinde kalan Şarkî Anadolu bir istisna teşkil ettiği gibi X uncu asırda İslâm dünyası ve tâcirleriyle ticaret yapan Akdeniz'de Antalya, Karadeniz'de Trabzon da bu sebeble bir canlılık gösterir. Nitekim Selçuklular idâresinde kalkınan Orta-Anadolu XIII üncü asra kadar Şarkî Anadolu'ya nazaran medeniyetçe daha geri bir manzara arzeder. Selçuklu sultanlarını bu taraflara sefer yapmağa zorlayan sebeblerden biri de bu medenî yükseklik idi. Şarktaki hristiyanların, bilhassa Süryanîlerin Orta-Anadolu'daki Bizanslılardan daha ileri bir seviyede bulunmaları da bununla alâkalıdır. Arabların, ilk istilâ ile, Yakın-şark hristiyanları ile temasları sâyesinde bir İslâm medeniyeti sentezi vücûda getirdikleri halde XI inci asırdan sonra Anadolu'da böyle bir sentezin vukubulmaması sebeblerinden biri ileri bir İslâm medeniyetinin mevcûdiyeti, diğeri de Türklerin bu ülkede böyle bir yerli imkâna sâhib olmamalarıdır. Bundan dolayı Selçuk medeniyeti Anadolu'daki unsurlardan ziyâde İslâm - Türk kültürünün bu ülkeye uzanması mahiyetinde olmuştur. Hattâ Rum ressamlarının faal bulunduğu halde Konya ve Kubâd-âbâd saraylarındaki duvar resimlerinde Orta-Asya ve Uygur tesirlerini açıkça müşahade etmek bile hayret edilecek bir hâdisedir⁷³. Bununla beraber Türklerin Ermeni, Rum ve Gürcü'lere yaptığı geniş kültür tesirleri yanında yerlilerin ve hattâ Lâtinlerin de Anadolu Türk kültürüne giren bazı unsurları vardır.

⁷² Köprülü, *Türk Edebiyat tarihi*, İstanbul 1928 s. 195-322.

⁷³ Zeki Oral, *Kubâd-âbâd, çinileri*, Belleten LXII; Şahabüddin Uzluk, *Mevlevilikte resim*, Ankara 1957.

Anadolu'nun, müslüman ve hıristiyan kavimleri arasında bir köprü vazifesi görerek, dünya ticaret yollarına açılması, ileri ve zengin bir ülke hâline gelmesi Selçuk istilâsının mes'ud neticelerinden biridir. Gerçekten Anadolu, Selçuklar ile, İslâm hududları içine girdikten ve ticarî münasebetleri önleyen engeller kalktıktan sonra bu ülkenin tarihinde süratli bir iktisadî gelişme devri başlar. Bununla beraber bir asır kadar süren Türk, Bizans ve Haçlı istilâları Anadolu'da eski medenî ve iktisadî sukutu bir kat daha arttırır ve 1176 yılına kadar devam eder. Filhakika II. Kılıç-Arslan, Türkiye Selçukluları ve Bizans tarihinde ikinci bir dönüm noktası teşkil eden bu tarihteki zaferi ile, Anadolu'nun dış emniyetini, âsâyişini ve siyâsî birliğin temelini kurduktan sonra dünya ticaret yolları Türkiye üzerinde toplanmağa başlar : Akdeniz'de vukubulan bir inkilâbın bu gelişme üzerinde büyük bir tesiri vardır. Gerçekten XI inci asırdan sonra Akdeniz'de hâkimiyetin İslâmlardan Avrupalılara intikâli, Haçlı seferleri ile muvazi olarak Şark ticaretinin ilerlemesi ve bu sebeble de Avrupa'da başlayan iktisadî ve medenî inkişaf Anadolu'da Şark - Garb, Şimal - Cenub istikametinde büyük kervan yollarının teşekkülüne hizmet etti. Devrin ileri görüşlü sultanları askerî hareketlerini ticaret yolları ve limanlarını elde tutmak gayelerine yönelttikten başka zamanın ihtiyaçlarına göre sağlam bir ticarî ve iktisadî siyâsete de sâhib bulunuyorlardı. Kara ve Akdeniz limanlarına çıkış, kervan yollarının emniyetini tesis ve istirahatlarını temin, İtalyan Cumhuriyetleri ve Kıbrıs kırıkkarı ile akdedilen ticaret muahedeleri, ithalât ve ihracatı teşvik maksadıyle hafif bir gümrük târifesinin tatbiki bu iktisadî ve ticarî siyâsetin başlıca esasları idi. Hattâ Selçuklu sultanları denizlerde ve karalarda kor-

sanların ve eşkıyanın tecavüzleri halinde tâcirlerin zararlarını hazineden tazmin etmek suretiyle bir nevi devlet sigortası vücûda getirmişlerdir, ki bu husus dünya ticâret tarihi bakımından da çok ehemmiyetlidir⁷⁴.

Selçuk devletinin ticâret kervanlarının emniyet ve istirahatı için kurduğu teşkilât ise hayrete şâyan bir derecededir. Fîlhakika devlet, zengin emtia taşıyan büyük kervan kabilelerine *Kervânsâlâr* idaresinde bir reis, *Râhdâr* veya *Tutgavul* kumandasında bir muhafız kıt'a tâyin ederek sefere çıkarıyordu. Bu kervanların konak yerlerinde de kervansaraylar inşa etmiştir. Anadolu yollarında dizilen ve ziyâretçileri hâlâ hayran bırakan bu muhteşem medeniyet âbideleri, sultanlar ve vezirler tarafından yapılmış olup, her türlü ihtiyacı karşılayan bir teşkilâta, müstahdemlere ve vakıflara sahibtiler. Yolcuların kervansaraylarda, hayvanları ile birlikte, üç gün meccanî kalmak ve vakfiyelerindeki tarifeye göre yemek hakkı vardı. Yine Selçuk Türkiyesi zihniyetine uygun olarak kervansaraylara gelen müslüman - hıristiyan, zengin - fakir, hür - köle bütün misafirlere aynı yemek verilmesi ve müsavi muamele yapılması vakıf şartları arasında kaydedilmiştir. Büyük sultan ve vezir hanlarında hastalar da tedâvi ediliyordu. Kale gibi burcları ve demir kapılarıyla kervansaraylar aynı zamanda ticarî emtia için müstahkem birer melce idi.

⁷⁴ Osman Turan, *Selçuk kervansarayları*, Bellet'en, XXXIX (1946), s. 471-496; aynı müellif, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesîkalar*, Ankara 1958, s. 109-119. W. Heyd'in *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge* (Leipzig 1936, 2 cilt) adlı klâsik eseri ile G. I. Bratiann'nun *Commerce genois dans la Mer noire au XIII e siècle* (Paris 1929) adlı kitabı Ortaçağ Türkiyesi hakkında çok mühimdir. *Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi*) adlı neşredilecek eserimizde tafsîlât verilmiştir.

Aksaray yakınında Keykûbâd kervansarayını 20.000 asker ile kuşatan bir Moğol kumandanının orada iki ay zarfında bir Türk beyini teslim alamadığını kaydedersek bu binâların emniyeti hususunda tam bir fikir ediniz⁷⁵.

Milletler-arası bu ticarî inkişaf sâyesinde zirai ve sınaî istihsal da artmış; ithalât ve ihracat çok genişlemiştir. Bir çok yerlerde madenler işletiliyor ve Avrupa'ya gönderiliyordu. Ankara keçilerinden alınan tiftik daha XIII üncü asırda İngiltere ve Fransa'ya kadar sevk ediliyordu. Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi büyük merkezlerin nüfusları yüzünü aşmıştı. XIV üncü asırda Sivas'ta 120.000 kişi yaşadığı kaydedilmiştir⁷⁶. Bu şehirlerde, Antalya ve Sinop limanlarında bir takım İtalyan ve Yahudi ticaret mahalleleri ve konsolosluklar, bunlara mahsus hanlar ve kiliseler meydana gelmişti. Selçuk devlet an'anelerini devam ettiren Anadolu beylikleri de bu ticarî teâmüllere bağlı kalmışlardır. Bununla beraber bu beylikler altın para kesememişler; Selçuk ve Venedik altunlarını kullanmışlar ve hudud haricine para çıkmasını da yasak etmişlerdi. Selçuk Türkiyesinde kuyumcu maharetiyle işlenmiş taşları ve ihtişamları ile hâlâ ziyaretçileri hayran bırakan câmi, medrese, hastahane, tıbbiye, kervansaray ve türbeler iktisadî ve medenî yükselişi pek canlı bir şekilde ifade ederler. Yolculara olduğu gibi hastalara, şehir ve kasabalara gelen misafirlere, fakir ve dervişlere bakan hastahane, imâret ve zâviyelerin çokluğu ve meccânî hizmet görmeleri içtimâî yardım duyguları ve teşkilâtın da çok ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir. Siyâ-

⁷⁵ Osman Turan, *Celâlüddin Karatay ve vakfiyeleri*. Belleten, XLV, (1948), s. 49-71.

⁷⁶ Osman Turan, *Selçuklular zamanında Sivas şehri*, D.T.C.F. Dergisi IX 4 (1951), s. 447-457.

sî âzamet duygusunu taş sanatıyla ifâde eden muhteşem Osmanlı mimârîsi de menşeiini bu Selçuk sanatı ve an'anesinden almış ve şüphesiz en yüksek derecesini bulmuştur.

Hamdullah Kazvinî'nin verdiği rakamlara göre, 1336 senesinde, Selçuk Türkiyesinde devlet varidatı, yâni vergiler 17.000.000 dinar (*altun*) a bâliğ oluyordu. Buna Küçük Ermenistan, Trabzon Kırallığı ve Garbî Anadou dahil değildir⁷⁷. Bu vâridât Moğol devrine aid yâni buhranlı bir zamanın bütçesi olup, Selçuk devletinin ikbâl zamanlarında daha fazla olduğu muhakkaktır. Meşhur iktisatçı Sombart'ın rakamlarına göre XIV üncü asır başlarında Fransa kırallığının 3.000.000 ve İngiltere kırallığının 4.000.000 vâridâta sahip olduğu gözönüne getirilirse iyi bir mukayese imkânı hasıl olur⁷⁸. Bu iktisadî yükseklik dolayısıyledir, ki bazı Orta Çağ Avrupa eserlerinde Türkiye efsanevî zenginlikler ve hazineler diyarı olarak akseder⁷⁹. Türkiye 1277 den sonra Moğol tahakkümü altında bir buhran geçirdikten sonra Beylikler devrinde nisbî inkişâfa şâhid olmuştur. XV inci asırdan itibaren İslâm medeniyetinin ve hususiyle Türkiye'nin şarkında ve cenubundaki ülkelerin inhitata başlaması, yeni keşiflerle büyük ticaret yollarının Akdeniz'den Okyanuslara intikali ve nihayet Osmanlı imparatorluğunun İstanbul'da mer-

⁷⁷ Zeki Velidi (Toğan), *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti*, T.H.İ.T. Mecmuası I, s. 1-42.

⁷⁸ W. Barthold, *İlhaniler devrinde malî vaziyet*, T.H.İ.T. Mec. I. s. 147.

⁷⁹ Meselâ bak. *Vincent de Beauvais, Miroir historial*, trad. de Vigny, Paris 1495, vil. V, livr XXXI, Chapitre 153; Joinville, *Histoire de St. Louis*, nşr. N. de Vailly, Paris 1872, p. 64; Hayton, *Documents arméniens* II, p. 132.

kezleşmesi Anadolu'yu bu inkişaf ve yolların dışında bırakmış ve Sekçuk devrinin şart ve imkânları bir daha husûle gelmemiştir. Avrupa'da da ticarî ve medenî faaliyetlerin İtalya ve Akdeniz sahillerinden Şimâl denizi sâhillerine intikali de burada hatırlanmalıdır. Artık bundan ötesi İslâm medeniyetinin inhitatı ve Avrupa medeniyetinin yükselmesi gibi büyük problemlerin şumûlüne dâhikdir.

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA TOPRAK HUKUKU

MİRİ TOPRAKLAR VE HUSUSİ MÜLKİYET ŞEKİLLERİ*

I.

Selçukluların İslâm ülkelerine hâkim olmalarıyla İslâm medeniyeti ve müslüman kavimlerinin tarihinde yeni bir devir açıldığı, siyasî bakımdan olduğu gibi iç-timaî, iktisadî ve kültürel bakımdan da büyük değişiklikler vukubulduğu halde bu büyük hâdise, maalesef, henüz tarihî ehemmiyetiyle mütenasip bir araştırma mevzuu olmamış, hattâ yalnız Türk ve İslâm kavimlerinin değil, dünya tarihinin de dönüm noktalarından biri olan Selçuk istilâsı ve bunun neticeleri ancak pek yeni kavranılmaya başlanmıştır¹. Büyük Selçuk imparatorluğunun kurulmasıyla başlayan ve Osmanlı imparatorluğunun son asrına kadar, her sahada devam eden devletçilik siyaset ve zihniyetinin en bâriz ve hayrete şayan tecellileri, şüphesiz toprak idaresi ve hukukunda vukubulmuştur. Eski Türk askerî teşkilât ve an'aneleri

* 1948 Temmuzunda Paris'te toplanan XXI. Milletler-arası Şarkiyatçılar Kongresine sunulan tebliğin aslıdır. Bu makale Belleten (1948, sayı 47) de ve *Revue des Etudes Islamiques* (Paris 1948) de neşredilmiştir.

¹ Misal olarak J. Sauvaget'in *Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman*, Paris 1943, p. 140; Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet* (D. T. C. F. Dergisi IV, s. 4) zikredilebilir.

üzerinde kurulan Selçuk imparatorluğu, kendinden önceki İslâm devletlerinden farklı ve ilk defa olarak, köleler ve ücretli askerlere dayanan ordu sistemini imparatorluğun idaresi ve büyük askerî gayeleri için kifayetsiz telâkki ederek idaresi altında bulunan bütün ülkeleri eski Türk askerî esaslarına göre teşkilâtlandırırken askerî iktâları ihdas etmek suretiyle askerlikte ve toprak idaresinde yeni bir sistem vücuda getirdi. Esası, muayyen toprak parçaları üzerinde, devlete ait vergilerin kısmen veya tamamen, hizmet karşılığı olarak, ordu mensuplarına terkedilmesinden ibaret olan bu iktâ sistemi İslâm ülkeleri toprakları için hukukî değil, sadece idarî bir değişikliktir. Toprak idaresinde askerî hizmet esasına göre tatbik edilen bu yenilik, ilim âlemince az çok malûm olmakla beraber henüz ciddî bir şekilde tetkik edilmiş değildir.² Burada, yakında neşredeceğimiz bir eserde, tetkik etmiş olduğumuz Selçuklu iktâ ile meşgul olmayacak, sadece Selçuklu Türkiye'sinde bu iktâ sistemiyle birlikte tatbik edilen ve bugüne kadar ilim âleminin dikkatini çekmemiş olan toprak hukukundaki değişikliğin, yani bütün memlekete şâmil mîrî toprak sisteminin mevcudiyeti üzerinde duracak ve devletin bazı kayıt ve şartlara göre tanımış olduğu hususî toprak mülkiyeti şekillerini meydana koyacağız.

Askerî iktâlar, mahiyeti icabı, hukukî durumu oşrî ve harâcî olarak tesbit edilmiş olan yani müslim ve gayri müslîmden mülkiyet hakkı tanınmış bulunan

² F. Köprülü «Bizans müessiselerinin Osmanlı müessiselerine tesiri» adlı makalesinde Selçuk iktâ hakkında kısa ve toplu bir malûmat vermişti. «Çıkaracağımız Türk siyâsî Feodalizmi tarihi» Osman Turan, İktâ (İslâm Ansiklopedisi), eserimizde incelemiş bulunuyoruz.

veya mülkiyeti doğrudan doğruya devlete ait olan topraklar üzerinde kurulabileceğinden, Büyük Selçuklu imparatorluğu, hüküm sürdüğü eski İslâm ülkelerinde, şeriatın kuvvetle müdafaa ettiği hususî toprak mülkiyetine dokunmadı ve, yeni fethedilen Anadolu topraklarında olduğu gibi, buralarda da toprakları devletleştirme imkânını bulamıyarak veya buna lüzum da görmeyerek sadece yeni bir idarî sistem, askerî iktâlar, kurmakla iktifa etti. Bundan dolayı elimizde bulunan çok mütenevvi kaynaklarda toprakların Selçuklular tarafından devlet mülkü (*mîrî*) haline getirildiğine dair bir kayda rastlanamaz. Bu münasebetle Nizâm ül mülk'ün «*Bütün mülk ve reâyâ sultanındır*»³ ifadesi ancak yüksek murakabe sultana yani devlete ait olduğu tarzında anlaşılmak icabeder. Halife Nâsır lîdînillâh'ın veziri Müeyyid ül mülk'ün, belki de Türkiye'de tatbik edilen mîrî toprak sisteminden ilham almak suretiyle, Ahvaz taraflarında, halife namına hususî toprak mülkiyetine yapmak istediği müdahalenin şiddetli bir infiale sebebiyet vermesi de böyle bir hâdisenin müslüman ülkelerinde ne kadar yabancı telâkki edildiğine bir delil olsa gerek⁴. Hat-tâ Osmanlı devrinde Kürtlerle meskûn bazı Şark vilâyetlerinin *mîrî topraklar* rejimine tâbi tutulmaması keyfiyetini de biz buraların daha önce İslâm hudutları içerisine girmiş olmaları dolayısıyla İslâm hukukuna göre taayyün etmiş bulunan hukukî durumlarının daha Selçuklular zamanında kabul edilmiş olması ile izah etmek istiyoruz. Tabiatıyla burada Abbasî devrinde teessüs eden İslâm hukukunun toprak ahkâmının

³ *Siyaset-nâme*, nşr. Schefer, s. 28; nşr. Tahran, s. 22.

⁴ Râvendî, *Râht us-sudûd*, GM neşri, s. 381; Nahçevânî *Tecâib üs-Selef*, nşr. Tahran, 1934, s. 331.

Selçuklular devrinde de câri olduğunu kabul etmekle iktifa edeceğiz.

İslâm ülkelerinde askerî iktâlar hususî toprak mülkiyet hakkını muhafaza ederek kurulurken Bizanslılardan yeni fethedilen ve binaenaleyh İslâm hukukuna göre hukukî vaziyetleri daha evvel taayyün etmemiş bulunan Türkiye’de topraklar devlet mülkü (*mîrî*) haline getirildikten sonra iktâlar bu topraklar üzerine kurulmuş ve aşağıda belirteceğimiz hudut ve şekiller dışında, hususî toprak mülkiyetinin tanınmaması fiî’lî bir güçlüğü maruz bulunmadan tatbik edilmiştir. Eski islâm ülkelerinde türlü menşelerden gelen ve mülkiyeti devlete ait (*mîrî*) bulunan bir takım topraklar mevcut olmuş ise de, bunlar devletin hususî toprak mülkiyetine müdahale eden bir siyasetinin neticesi olarak teşekkül etmemiş; ve bu gibi toprakların miktarı azalıp çoğalmakla beraber hiç bir zaman, Türkiye’de olduğu kadar, memlekete şâmil bir nisbeti bulunmamıştır.

Osmanlı imparatorluğunda, Anadolu ve Rumeli topraklarında hususî mülkiyet ahkâmının câri olmayıp bütün memleket topraklarının devlet mülkü (*mîrî*) esasında bir hukukî duruma tâbî olduğu, nazârî İslâm hukukuna (*fıkıh’a*) karşı örfî hukuk sahasındaki teşriî faaliyetlerin XV. ve XVI. asırdan itibaren tedvin edildiği malûmdur. Osmanlı pâdişahları namına tedvin edilen ve fakat, şüphesiz daha evvelki devirlerdenberi örfî hukuk sahasındaki faaliyetlerin metin haline geldiğini gösteren Osmanlı kanun-nâmeleri ile zamanın şeyh ül-islâmlarının, hususiyle bunların başında, Ebussuûd Efendi’nin *fetvâ*’ları mîrî toprak rejiminin mahiyet ve esaslarını, nazârî islâm hukukıyla bu örfî hukukun telifi gayretlerini

meydana koyan başlıca vesikaları teşkil eder. Osmanlı tarihiyle uğraşanlar için az çok bilinen ve *Netâyic ül-vukuât* müellifi tarafından esasları kısaca tesbit edilen mîrî toprak sistemi, ancak son zamanlarda, bazı mühim neşriyat, mevzuun ehemmiyetiyle mütenasip, araştırmaları sâyesinde anlaşılmaya başlamıştır.

II.

Böyle olmakla beraber mîrî toprak rejiminin Osmanlılarda nasıl vücut bulduğu, hiç olmazsa, daha önce Türkiye Selçuklularında bu rejimin câri olup olmadığı ve menşei hakkında ciddi bir fikir veya tetkik ikmî edebiyatda henüz yer almış değildir. Bu, Selçuklu Türkiyesi tarihine aid kaynakların kifayetsizliği ve araştırmaların da henüz pek iptidaî bir safhada bulunmasıyla ilgilidir. Eldeki birkaç kroniğin, bunun sahında ve siyasî şahsiyetlerle alâkası dolayısıyla iktâlar hakkında verdikleri mahdut makûmatı bile, siyasî vak'alarla alâkası olmıyan ve daha hususî bir mahiyet arzeden toprak hukukunda bekliyemeyiz. Osmanlı devri gibi bu devrin de bu türlü meseleleri hakkında en mühim kaynak olması icabeden ve bizce mevcudiyetleri bilinen arazi tahrir defterleri ve bunlarla ilgili kanunların, herhalde Osmanlılardan çok önce, Selçuklu arşivinin mahvolması dolayısıyla, elimize geçmemiş olması bizi en esaslı kaynaklardan mahrum bırakmıştır. Bundan başka bu devirde Türkiye'de yazılmış fıkıh kitaplarının, toprak hukukunda yapılan bu mühim değişikliklerden bahsetmeleri ve kaynak bakımından daha iyi bir durumda bulunmamız beklenebilirdi. Fakat bizim tetkik etmek imkânını bulduğumuz bu gibi eser-

lerde, maalesef, bu hususa dair bir makûmata rastlayamadık. Bu keyfiyet, herhalde, fıkıh ulemâsının bu yeni sistemi nazarı İslâm hukukunun çerçevesi içerisinde kabul etmemiş olmalarıyla kabili izahtır. Filhakika Karamanlı Pîr Mehmed, *Zübdet ül-fetâva* adlı eserinde (Hicrî 964) mîrî toprakların türkçe «tapu» ile bey'ini câiz gördüğü halde zamanın ulemâsının bunu fâsid telâkki ettiğine dair kaydı bu bakımdan dikkate şayandır⁵. Bu münasebetle bu türlü kaynaklardan pek ümitli olamayacağımızı söylemek mümkündür. Bununla beraber eldeki vesikaların, teferruattan sarfınazar, Selçuklu Türkiyesinde mîrî toprak sisteminin câri olduğunu isbata ve esaslarını meydana koymaya kâfi geleceği kanaatindeyiz. İleride, her an elde edilmesi mümkün olan, yeni vesikalar ile yeni araştırmaların bizi daha iyi neticelere götürebileceği de muhakkaktır.

İşaret ettiğimiz Osmanlı devri hukukî vesikaları, Rumeli ile birlikte Anadolu topraklarının da hususî mülkiyeti (*mîrî*) hükümlerine tâbi olduğunu ifadede müttefiktirler. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun İslâm ülkelerinde muteber bulunan toprak hukukunu kabûl etmeleri mecburiyeti gibi Osmanlıların da, kendilerinden önce bir İslâm ülkesi haline gelen, Anadolu topraklarında kurulmuş içtimâî ve hukukî esasları alt üst edecek bir harekete girişmiş olacaklarını düşünmek imkânsızdır. Filhakika, hocam Fuad Köprülü'nün tetkikleriyle esasları isbat ve bizim araştırmalarımızla da daha birçok hususlariyle teyit edildiği,

⁵ *Akulü yecûz el-bey' min el-karar fi'l-arâzî el-Miriyye ve yekûn el-medfû' ellezi yukal lehu bi't-türkiyye Tapu semenen ve'l-mesmû' min'ulemâ zamanenâ innehu icâretun fâidetun* (Veliyüddin Ef. yazm. Nr. 1451, v. 104 a).

üzere, Selçukluların bir devamı olduğu anlaşılan Osmanlıların, Anadolu'da yaptıkları fetihlere dair tarihî kaynaklar onların bu taraflarda ilhak ettikleri memleketlerin mevcut kanunlarını, toprak idaresini ve tımarlarını aynen eski nizamında bıraktıklarını veya bunları iktibas ettiklerini müttelik olarak göstermektedir⁶. Osmanlı imparatorluğunun mevcut içtimai nizamı muhafazada ne kadar itina gösterdiğinin bâriz bir delili de ilhak edilen bu topraklarda, sadece mevcut olan tımar idarelerini değil, çok kere, halkın alışkın olduğu eski tımar sahiplerini bile yerlerinde bırakmış olmasıdır⁷. Binaenaleyh bu zihniyetle hareket ettiğini daha birçok misalleriyle bildiğimiz İmparatorluk, mîrî toprak rejimini kendisi icad etmemiş; bilâkis bu rejime tâbi topraklar üzerinde kurulmuş ve bu gibi toprakları eski teşkilâtıyla bünyesine almış ve Selçukluların Anadolu'da kendilerine mîras bıraktığı bu sistemi, yeni fethedilen, Rumeli topraklarına nakil ve teşmilden başka bir şey yapmamıştır. Esasen kanun-nâmelerin Rumeli gibi Anadolu topraklarının da «*Hin-i fetih*te ne öşriyye ve ne de harâciyye kılınıp temlik olunmuştur; arz-ı mîrî demekle marûftur» ifadesi de dikkate şayandır. Gerçekten «*Hin-i fetih*te» ibaresiyle, müslüman bir ülke olması dolayısıyla, Osmanlıların Anadolu'daki arazi ilhaklarının bahis mevzuu olmaması, bununla Selçuk fetihlerinin kastedilmiş bulunması icabeder. Uclarda teşekkül eden ve yeni fetihlerde bulunan beyliklerin de mîrileştirme hususunda aynı tarz-

⁶ Eski Osmanlı kroniklerinde, Ö. L. Barkan'ın neşrettiği «*Kanunlar*» (İstanbul 1943) mecmuasında ve Osmanlı arazi tahrir defterlerinde bu husus için birçok misaller vardır.

⁷ F. Köprülü, *adı geçen makale*, s. 231.

da hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Bu muhakeme tarzı bizi, Mîrî toprak rejiminin Osmanlılara Selçuklulardan geçtiği kanaatine ve bu hususu araştırmıya sevketti.

Filhakika Selçuk vakfiyelerinde Sultana mahsus arazi (*arz us-sultanî*), İktâ arazisi (*arâzi al-iktâiyye*), Büyük Divân arazisi (*arâzi divân al-kebir*) ve Aksarayî'nin gösterdiği üzere, Moğol devrinde *dalay arazisi* adıyla zikredilen topraklar mülkiyeti devlete aid bu mîrî topraklardır⁸. Kronik ve vakfiyelerde sultanlara ait haslar (*arz al-hassa as-sultanî*) adıyla gösterilen yerler de bu mîrî topraklardan saltanat âilesine tahsis edilen yerlerdir. Gerçekten vakfiyelerde şehir ve kasabalar civarında yapılan vakıfların hudutları tesbit edilirken, hususî mülk olan topraklar mülk sahiplerinin adlariyle zikredildiği halde şehir ve kasabaların uzaklarında yapılan vakıf arazi hudutlarının Sultan arâzisi, İktâ arâzisi ve Büyük Divân arâzisi adıyla gösterilmesi dikkati çekicidir ve bu toprakların hususî şahıslara değil devlet mülkiyetine (*mîrî'ye*) ait olduğunu ifade eder. Aşağıda hususî mülkiyet şekillerinden bahsederken burada meydana çıkan hususî mülkiyet üzerinde ayrıca duracağız.

Türkiye'de mîrî topraklar üzerine kurulan iktâ sistemi Moğol istilâsiyle önce sarsıldı ve 1276 tarihinden sonra da Selçuk ordusunun ortadan kalkması bu ordunun esasını teşkil eden iktâların yıkılmasını intaç etti

⁸ Bu gibi misaller için bk. Osman Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri* III, Belleten XLV, s. 102-106; I. İ. Keykâvüs'ün Sivas'daki *Dâr uş-şifâ* vakfiyesi (Vakıflar U: M. arşivi, Def. Nr. 584, s. 290); Cacaoğlu'nun Kırşehir'deki vakıflarına aid vakfiye (Türk-İslâm eserleri müzesi, Nr. 2189).

Devletle halk arasında mutavassıt bir mevkide bulunan iktâ sahiplerinin vazifelerinden mahrum kalması mîrî toprakların idaresinde de bir takım sarsıntılar ve değişiklikler vücade getirdi, ki bu münasebetle bir takım hâdiseler kroniklerde yer alarak mîrî topraklar hakkında bir takım bilgiler edinmek imkânı hasıl oldu. Filhakkâ *İbn Bîbî*, Selçuk ordusunun henüz mevcut olduğu, binaenaleyh iktâ sisteminin kısmen bu mevcut ordu mensuplarının elinde bulunduğu IV. Kılıç Arslan (ölümü 1266) zamanında, bir çok Anadolu topraklarının hususî mülk haline kâzıulduğunu, sultanın bunlara bu hususta *menşûr* ve *misaller* verdiğini söylemektedir⁹. Bu ifade Türkiye’de toprak mülkiyetinin şahıslara değil devlete ait olduğunu ve iktâ idaresinin bozulması dolayısıyla hususî mülkiyetin mîrî topraklar aleyhine geliştiğini göstermek bakımından dikkate şayandır. Bundan önceleri normal şartlara göre idare edilen ve memleketçe mâruf bulunan bu sistemden kaynakların bahsetmelerine bir sebep yoktu. İktâ idaresi bozulduktan sonra İlhânî devleti bir taraftan içtimaî nizâmı muhafaza etmek, öte yandan devlet hazinesine zarar vermemek için Mîrî toprakların idaresiyle bir hayli meşgul oldu ise de hiç bir zaman bu meseleyi halle muvaffak olamadı. Nitekim Hamdullah Kazvî’nin Olcaytu zamanında (1304-1316) Anadolu’ya vezirlikle gönderilen Ahmed Lâkûşî’nin divâna ait mülkleri

⁹ *Bîşter memâlik-i Rûm-râ emlâk-i hass ve ‘am herdanîd ve der an bâb be-herkes hutûtı şer’î ve emsile-i divânî mes-tûr ve mebzûl fermûd* (İbn Bîbî, *El-Evâmir al-‘alâniyye al-‘alâniyye fi-l-Umûr al-‘Alâiyye*, Ayasofya yazm. Nr.: 2985, s. 642). Bu gibi mühim kayıtlar bunun muhtasarında (Houtsma neşri) mevcut olmadığı için burada hep aslı zikredilecektir.

mansıp sahiplerine sattığı, bu suretle Rûm'un çok yerinin mülk olduğu ve bu sâyede memleketin mâmûr bir hale geldiği, arâzi divânın mülkiyetinde kalsaydı hâkimlerin yerlerinde kalmakta itimatları olmayacağı için memlekette harabînin yüz göstereceği¹⁰. tarzındaki ifadesi, mirî toprakların bütün Türkiye'ye şâmil bulunduğunu, İlhanlıların eski nizamı idameye muvaffak olamıyarak memleketin bu yüzden harap ve devlet hazinesinin mutazarrır olduğunu göstermektedir.

İlhanlıların, Muinüddin Pervâne'nin ölümünden (1277) sonra, Anadolu'da devlet işlerini, gönderdikleri umumî valilerle, ellerine aldıkları zaman *dalay* adıyla kurdukları toprak idaresinin bu mirî topraklarına ait olduğu şüphesizdir. Bizim metinlerde *incü* karşılığı olarak geçen bu ıstılahın türkçe ve moğolcada deniz, okyanus ve büyük çöl ifade eden iptidaî manasını genişleterek umumî ve Anadolu'da umuma mahsus arâzi mefhumunu karşılamış olduğu anlaşıyor¹¹. Filhakika Gazan Han'ın Selçuklu modeline göre askerî iktâ sistemini ihyası dolayısıyla bilhassa Reşîdüddin ve Nahçe-vânî gibi toprak meselelerine dair çok mühim ve tafsilâtlı malûmat veren kaynak müelliflerinin İran'da *dalay* adıyla bir toprak rejiminden bahsetmemeleri bu ıstılahın Anadolu'ya has bu mirî topraklara alem olmasıyla kabili izahtır¹². Hañbuki adını zik-

¹⁰ *Tarih-i Güzide*, GM. nesri, s. 486.

¹¹ Bu ıstılah hakkında benim «*Cingiz adı hakkında*» adlı makaleme de bakınız (Belleten XIX). D'O'hsson bunu «Hasan ve Taycu idaresindeki mülk (*İncü*)leri umumî irâd (*dalay*) halinde getirdi» tarzında tercüme tarzında tercüme etmekle oldukça isabet göstermiştir (*Histoire des Mongols*, IV, p. 97).

¹² Reşîdüddin'in *has-incü*'lere karşı ancak bir kayıtla ve medlûlünü tasrih etmeden bahsetmesi bu sistemin İran'da mev-

rettiğimiz kaynaklar gibi toprak meselelerine ancak siyasî vak'alar dolayısıyla temas eden Aksarayî *dalay* topraklarına türlü vesilelerle temas etmektedir. Gerçekten işaret ettiğimiz sebepler dolayısıyla İlhanlı devleti, mîrî topraklar için 1276'dan sonra, bir *Dalay idaresi* kurmuş ve Taycu ile Hasan Bey'i o zaman bir kısmı incü (hükümdar hasları) olan yerler üzerine tayin etmişti. 1292'de Keyhatu bu arâzinin idaresini Mücirüddin Emir-şâhın emrine vermiş, o da bunlar üzerine müstevfîler tayin etmişti¹³. Bu suretle vaktiyle iktâ sahipleri vasıtasile idare edilen Mîrî topraklar için Dîvân-ı dalay adıyla yeni bir teşkilât kurulmuş oldu¹⁴.

İktâ idaresinin kalkmasıyla İlhanî devletinin kurmuş olduğu Dalay teşkilâtı mîrî toprakların muhafaza ve idaresinde güçlüklerle maruz kalıyordu. Bu vaziyet hususî toprak mülkiyetinin gelişme istidadını arttırmıya sebep oluyordu. Halbuki İlhanlı devleti Selçuklulardan miras aldığı bu toprakları kendi mülkiyetinde tutmayı hazinenin menfaatine uygun buluyordu. Bu münasebetle ekserisi eski iktâ sahipleri olduğu anlaşılan şahısların bu toprakları hususî mülk haline getirmelerini zaman zaman önlemeye çalıştı. Fîlhakika Argun Han zamanında (1284-1291) hususî mülk haline gelen yerlerin istirdadı için İran'dan bir takım maliyeciler gönderildi; fakat Samagar Noyan halk arasında uyanan hoşnutsuzluğu yatıştırmak maksadiyle bu hâdiseyi önledi¹⁵. Bununla beraber bu mümanaat muvakkat

cut olmadığına ve işaret ettiğimiz gibi İslâm ülkelerinde pek mahdud bir mîrî toprak bulunduğuna bir delildir (*Câmi üt-Tevârih*, nşr. K. Jahn, s. 305).

¹³ Aksarayî, *Müsameret ül-ahbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1942, s. 180.

¹⁴ *Aksarayî*, 228.

¹⁵ *Aksarayî*, 159.

olduğundan Anadolu dört malî bölgeye ayrıldığı zaman bu istirdat işine tekrar teşebbüs edildi¹⁶. G a z a n H a n, K ör T i m ü r Y a r g u ç ı'yı aslı mîrî topraklar olan bu hususî mülklerin eski hale ifrağı için Anadolu'ya gönderdi. Bu hâdisenin mülk sahiplerini isyana sevketmesi Gazan Hana arz edilince bu topraklar altmış tümen yani 3.600.000 dirhem (İkinci cihan harbinden önceki kıymetiyle takriben beş milyon türk lirası)¹⁷ para mukabilinde mülk olarak bu kimselerin elinde bırakıldı ve bu meblâğ vilâyetlere taksim edilerek bir kısmı hazineye, bir kısmı da Anadolu'daki idarecilerin maaşlarına tahsis edildi¹⁸. Bu kayıt mîrî halinden mülk haline geçen toprakların ehemmiyetini göstermek bakımından da dikkate şayandır¹⁹. Bununla beraber bu kayıtlarla Anadolu'daki mîrî toprakların tamamıyla hususî mülk haline geçtiğine veya mîrî toprak meselesinin halledildiğine hükmetmemelidir. Gerçekten 1298'de müstevfi Şerefeddin Osman'ın, Anadolu'da mîrîden gasbedilerek, mülk haline konan ve bin çift öküzün işliyebileceği bir araziye, ordunun ihtiyaçları için 30.000 tagar karşılığında iltizama almak maksadiyle Gazan Hana yaptığı müracaat bu bakımdan mühimdir²⁰. Bir çiftlik (bir çift öküzle işlenen) toprak, arâzinin verim kabiliyetine göre, 80-150 dönüm itibar edildiğinden, bu miktar ortalama 300.000 dönüm demektir. Toprağın verimini de orta-

¹⁶ Aksarayî, 216.

¹⁷ Para için «Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi» nde malûmat verilmiştir.

¹⁸ Aksarayî, 231.

¹⁹ Hamdullah Kazvî'nî İlhanîlere tabi Anadolu'nun bütün vergilerini 330 tümen yani 33.000.000 dirhem olarak göstermesi (*Nüzhet el-Kulûb*) bir mukayese için burada kaydedilebilir.

²⁰ Aksarayî, 243.

lama bire on kabul edersek bu topraklardan 150.000 ton mahsul alınacaktı ki bizim hesabımıza göre 300.000 targar 50.000 tona tekabül ettiğinden 10.000 tonu, yani $\frac{2}{3}$ si bu topraklarda çalışanlara bırakılıyordu demektir²¹. Yukarıda kaydettiğimiz üzere daha sonra Olcaytu zamanında, Ahmed Lâkûşî'nin divâna ait yerleri yani mîrî toprakları sahiplerine sattığı ve böylece Anadolu'da toprakların çoğunun hususî mülk haline getirildiğine dair Hamdullah Kazvîni'nin ifadesi de hususî toprak mülkiyetinin inkişafına rağmen mîrî toprak rejiminin devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Böylece Moğol hâkimiyeti Anadolu'da iktâ sistemini yıktıktan sonra mîrî toprak rejimi de bundan müteessir olarak nasıl sarsıldığını ve hususî toprak mülkiyetinin bunun aleyhinde gelişmekte olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz. İlhanîler Anadolu'daki kuvvetlerini muayyen mintakalarda toplu olarak garnizonlar halinde bulundurmuşlar; kendi askerlerini Selçuk iktâlarına tevzi etmedikleri gibi bu iktâlar üzerinde yaşayan Selçuk askerlerinden de faydalanmamışlardır. Hattâ Gazan Han İran'da Selçuk modeline göre iktâ sistemini ihya ettiği halde Anadolu'da ne iktâ sahiplerini yerlerinde bırakmak ve ne de kendi askerlerine tevzi etmek suretiyle muhafaza etmedi. Birinci şık onların askerlikte Moğol unsuruna dayanmış olmalarıyla alâkalı olsa gerek. Bu suretle askerlik vazifeleriyle birlikte geçim vasıtalarını da kaybeden iktâ sahiplerinin, 1276'dan sonra, memlekette yer yer vukubulan bir çok isyan hareket-

²¹ Bu gibi ölçülerin kıymet ve mahiyetleri adı geçen eserimizde tesbit edilmiştir.

lerinin başlıca âmili olduğu, Aksarâyî'nin sık sık yerli beylerin isyanlarına dair haber verdiği hâdiselerin bu sebepten ileri geldiği şüphesizdir. Doğrudan doğruya İlhanlıların idare ettiği Orta Anadolu'da bu siyasi ve içtimai hâdiseler cereyan ederken daha ilk Moğol darbesiyle Selçuk devleti sarsıldıktan itibaren Türkmen beyleri uclarda bir takım küçük devletler kurmaya başlamışlardı ki bunların Selçuk veya İlhanlı devletiyle bağılıkları pek zayıf ve lafzî idi. Kısmen eski Selçuk toprakları ve onun her türlü devlet teşkilât ve an'aneleri üzerinde kurulan bu beylikler askerî iktâlarla birlikte mîrî toprak rejimini de aynen almışlar veya muhafaza etmişler ve hâkimiyetlerini genişlettikleri hristiyan topraklarına da bu sistemi götürmüşlerdir. Esasen, aşağıda mîrî toprak rejiminin menşeinden bahsederken de temas edeceğimiz üzere, göçebe an'anelerine daha fazla bağlı bulunan bu beylikler, her halde, daha menşelerden beri bu rejimin esasına yabancı değillerdi. Bu suretle askerî iktâlarla birlikte mîrî toprak sistemini de yaşatan bu Türkmen devletleri, Moğol hâkimiyetinin Orta Anadolu'da zevali üzerine bu tarafları da idareleri altına aldılar ve buralarda henüz yaşamakta olan mîrî rejimini eski şekilde kuvvetlendirmiş oldular. Böylece daha başlangıçta toprakları mîrî rejimine dayanan Osmanlı devleti Anadolu'da ilhak ettiği memleketlerde de aynı rejim ile karşılaştı ve bu hususta bir güçlüğü maruz kalmadı.

III.

Selçuk Türkiyesinde toprak mülkiyetinin devlete ait (*mîrî*) olduğunu böylece meydana koyduktan sonra bu topraklar üzerinde çalışan re'âyânın bunları ne gibi hukukî esaslar dairesinde işlediğini, toprak ve dev-

letle münasebetlerini, hiç olmazsa ana hatlariyle, tesbit etmek icabeder. Kaynakların bu husustaki nedretini, esaslardaki ayniyete dayanarak, Osmanlı devrinin zengin vesikalariyle gidermek yolu bugün için zarurîdir. Burada umumî esaslarını tesbit etmekle iktifa edeceğimiz mîrî toprak sisteminde devletin mülkiyet hakkı, toprakların yüksek murakabesinden ibaret olup ona bizzat tasarruf köylünün hakkı olarak tanınmakta, yani devlet toprakların mülkiyet hakkını elinde bulundurmak suretiyle amme menfaati için takip etmekte olduğu geniş ziraî ve içtimâî siyaseti tatbikte her türlü serbestiyi elinde tutmaktadır. Aşağıda mirileştirme faaliyetinin hangi sebep ve şartların neticesi olarak vücut bulduğunu tesbit ederken söyleyeceğimiz üzere bu sâye de devlet kendi salâhiyetlerine dayanarak yeni fethedilen topraklarda mütemadiyen Orta Asya'dan göçen Türk kabilelerini iskân etmek imkânını bulurken öte yandan, eskiden olduğu gibi fetihten sonra da, büyük bir toprak aristokrasisinin zuhuruyla vücut bulacak olan içtimâî tezatlara da fırsat vermemektedir. Reâyâyâ tanıdığı bazı haklar sayesinde de onu *yarıcı* veya *serf* vaziyetine sokmamaya dikkat etmektedir. Filhakika köylü işliyebildiği (bir çiftlik) miktardaki toprağa kendi mülkü gibi tasarruf etmekte ve fakat bu toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek haklarına sahip bulunmamaktadır. Yalnız, umumiyetle, iktâ sahipleri gibi, köylünün de elindeki toprağı ziraat etmek şartıyla oğluna mîrâs bırakması hakkı teâmül olarak tanınmaktadır. Köylü mülkiyet hakkına mâlik olmadığı için vakfiyelerde reâyâyâ ait arâzinin vakıf edildiğine dair bir kayıt mevcut değildir. Çiftçi, toprağı devlet namına idare etmekle mükellef,

iktâ sahibine *tapu*²² bedeli vererek tasarrufuna geçirdiği bu toprağı boş bırakmak veya terketmek hakkına malik değildir²³. Köylü işlediği toprak için onun verim kabiliyetine ve bulunduğu bölgenin arâzi tahriri yapıldığı zaman tesbit edilen kanuna göre, istihsalinin bir kısmını devletin mümessili olan iktâ sahiplerine vermekle mükellef olup gerek bizzat devlet ve gerekse onun mümessilleri reâyâdan kanunun tayin ettiği toprak *kira* (vergi)'sından fazla talepte bulunamaz. Böylece devlet de bu kayıtlar dahilinde reâyânın toprak üzerindeki bu tasarruf hakkına riayete kendini mecbur hissetmektedir. İ b n B î b î nin «*İktâ sahiplerinin çiftçiden bir kuş kanadı fazla talepte bulunmalarına imkân yoktu*» tarzındaki ifadesi de bunu gösterir²⁴. Köylünün mahsulâtının ne kadarını vergi olarak ödediği kat'i olarak tesbit edilemiyorsa da, her halde yerine göre değişmekle beraber, bu miktar şer'i olan onda birden fazla idi. Yukarıdaki bir hesabımıza göre üçte birinin alındığı anlaşılıyor. Aşağıda belirteceğimiz üzere menşei mîrî toprak iken sonradan mülk ve vakıf haline geçen ve hukûkî vaziyeti sâbit kalan diğer bu gibi yerler gibi Karatay'a ait iki vakıf köyün çiftçilerin-

²² Eski türkçe diğer kitabe ve metinlerde olduğu gibi K â ş g a r i 'de de *tapu* (ğ) hizmet manasında kullanılmıştır (I, 311) ki hizmeti karşılığı iktâ sahibine verilen paraya ve bu muameleye bu münasebetle «*tapu*» denilmiştir.

²³ Yalnız Türkiye'de değil diğer İslâm ülkelerinde de çiftçinin hür olduğu halde daha İslâmın ilk çağından beri toprağa bağlı köylülere dair pek çok misaller mevcuttur (Bk. I. Petrüşevskiy, *Mogol hâkimiyeti devrinde İran'da Çiftçi sınıfının toprağa bağlılığı meselesi*, *Voprosi istorii*, 194, s. 59-70).

²⁴ *Muktâ-ra behiç gûne imkân nebûdî, ki yek per-i murg zi-yâdet ez fellâh mutalebe küned* (İbn Bîbî, s. 477)

den mahsullerinin beşte biri alınacağı kaydı vergi nisbetini göstermek bakımından ehemmiyetlidir²⁵. Fakat bütün vergiler bundan ibaret değildir. Karatay vakfiyesi adı ve mahiyeti bilinmeyen diğer vergilerin de mevcudiyetine işaret eder. Nitekim İbn Bîbî, Osmanlı devrinde olduğu gibi Selçuklu devrinde de, miktar ve zamanı muayyen olmayan, '*avâriz*, vergisinin alındığına işaret eder²⁶. Bundan başka Osmanlı devrinin çift akçesine tekabül eden bir verginin de mevcut olduğunu Aksarâyî bildirmektedir. Filhakika 699'da bir çiftlik arâziden bir gümüş *dinâr* (6 dirhem) alınması kararıyle Nizameddin Hoca Vecîh Anadolu'ya gönderilmişti²⁷. Bundan başka köylü, Moğol devrinde *kopçur* denilen, bir hayvan vergisi de vermekte idi.

Böylece köylü fiiliyatta bu kayıt ve mükellefiyetlere tâbi olarak işlediği toprağın mülkiyetine sahip imiş gibi bir netice hasıl olmakta idi. Devlet boş veya yeni fethedilen yerleri iskân ve imar maksadiyle istediği zaman reâyâyı bu topraklara nakleder ve onları müstahsil vaziyetine getirmek için de lâzım olan çift öküzleri, tohumluk ve ziraat âletleri tevziinde bulunur²⁸. Reâyânın tasarrufunda bulunan toprağa tam bir

²⁵ *Ve şarat el-vâkıf en lâ yu'hezu min el-fellâhîn bi'l-kayeteyn el-mezhûre'teyn min hâsılı zuru' ihim gayr el-hums (Selçuk devri vakfiyeleri, III, Belleten XLV, s. 96). 'Avâriz-ı divânî diğer İslâm devletlerinde de mevcut olmuştur (Bahâeddin Bağdadî, et-Tavassul ila't-tarassul, nşr. Tahran, s. 117; Nahçevânî, Düstûr el-Kâtib, Köprülü Ktp. Nr. 1241, 202 a).*

²⁷ *Aksarayî, s. 258.*

²⁸ Anadolu'ya gelen birçok Oğuz boyları bu suretle memleketin türlü bölgelerine yerleştirildiği gibi huristiyan reâyânın muhtelif zamanlarda memleketin türlü bölgelerine nakl ve

mülkiyet hakkıyla sahip olmaması ve ödemekle mükellef olduğu vergilerin miktarı çiftçilerin pek iyi bir durumda olmadıklarını göstermekte ise de; devletin herkesi topraklandırmak ve ondan faydalandırmak ve bütün memleket topraklarını işletmek gayesi gözönüne getirilirse, başka memleketlere nazaran, cemiyet bakımından sistemin daha âdil ve musavatçı bir vaziyeti yalnız Garbi Avrupa'nın *feodal* cemiyetiyle değil, İslâm memleketleri reâyâsiyle de mukayese edildiği takdirde daha iyi bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Filhalka İslâm memleketlerinde hususi toprak mülkiyeti esas olmakla beraber oralarda bulunan reâyâ toprak mülkiyetinin haiz bulunan aristokrat sınıfın elinde ve mîrî toprak rejiminin bahsettiği bütün haklardan mahrum idi. Hattâ bazı bölgelerde toprak köleliği (*servage*) sisteminin câri olduğuna dair de elimizde vesikalar mevcuttur. Büyük mülkiyet sahipleri elinde çalışan reâyânın toprak üzerinde hiç bir hakkı yoktu ve bir ameleden başka bir şey değildi. Öte yandan Bizans idaresindeki Anadolu halkının feodaller elinde Selçuklu devrine nazaran çok daha kötü ve sefil bir durumda olduğuna dair kâfi derecede malûmata sahibiz²⁹. Bugün Türkiye'nin birçok memleketlere nazaran toprakların tevziinde, daha ahenkli ve mütecanis bir bünye arzemesi Selçuklu devrinde konan ve Osmanlı devrinde muvaffakiyetle tatbik edilen bu tarihî esasların bir neticesidir.

iskân edilmiş, devlet imâr ve istihsali temin maksadiyle bunlara tohumluk, ziraat âletleri ve öküz tevzi etmiştir, ki bu hususta elimizde çeşitli kayıtlar mevcuttur.

²⁹ Ch. Diehl, *Byzance*, Paris 1934, p. 165-179. Bilhassa Ermeni kaynakları Selçuklular zamanında daha âdil ve müreffeh bir hayata kavuştuklarını ifade ederler.

IV.

Selçuklular, memleketin bütün topraklarında, devlet mülkiyeti esasını kabul ve tatbik etmekle beraber, bazı maksatlarla mahdut bir nisbette, hususî toprak mülkiyetine de müsaade etmişlerdir. Hususî şahısların mülkü halinde bulunan topraklar hukukî mahiyetleriyle başlıca iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi, o zaman İslâm memleketlerinde câri olan bugünkü mânasıyla, mülkiyet şeklidir. Yâni böyle bir toprak mülkiyetine sahip olan devlete muayyen ve kanunî vergilerini vermek şartıyla ona tam mânasıyla temellükte serbesttir; toprağını satar, vakıf ve hibe eder, ölünce şer'î mirâs hukuku hükümlerine göre vereselerine intikal eder. Bu türlü mülk topraklara şehir ve kasabalar civarında bulunan sulak tarla, bahçe ve meyvalıkların dahil olduğunu gösteren türlü kayıtlar elimizde mevcuttur. Filhakika Alâeddin Keykubâd kardeşi İzzeddin Keykâvüs'a mağlûp olarak Ankara kalesine kaçarken Niğde'ye uğrayan Zahreddin İli, şehir halkını kendine bağlamak ve İzzeddin'e karşı mukavemetlerini temin etmek maksadiyle, halkın mülkiyetinde bulunan şehir civarındaki bağ ve bahçelerini satın alarak onlara «*Eğer Keykâvüs'un askerleri şehri muhasara ederken bağ ve bağçeler harap olursa benim mülküm harap olur; eğer ben galip veya mağlûp olursam mülkler tekrar sizin olur*»³⁰ dediğine dair İbn Bîbî'nin kaydı bu bakımdan mühimdir. Evvelce Melikşah zamanında vergileri tesbit edilen Diyarbekir'in, halkın mülkiyetinde bulunan nehir kenarındaki tarla, bağ ve sebzeliklerinin II. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından, teslim şartları mucibi, vergiden muaf

³⁰ İbn Bîbî, s. 119.

kılındığına dair kayıt da burada zikredilebilir³¹. Bu hususa dair mebzul kayıtlar Selçuk devri vakfiyelerinde şehir ve kasabalar civarındaki yerlerin hep müslüman ve hıristiyan reâyânın mülkü olarak gösterilmesiyle meydana çıkmakta ve bu mülkiyet hakkı dolaşısıyla de buralardaki yerlerin vakıf edildiğine pek çok misaller bulunmaktadır. Devletin, şehir ve kasabalar civarında halka bu türlü ve mahdud mülkiyet hakkını tanıırken, mîrî toprak rejiminde olduğu gibi, yine memleketin imarını temin ve istihsalin arttırılmasını teşvik gibi yüksek bir gâye ile hareket ettiği şüphesizdir. Filhakika mülkiyet hakkı tanınmadıkça, hususî çalışmalara ve uzun vâdeli itinalara muhtaç olan, bağ, bahçe ve meyvalıkların yetişmesine imkân olmadığı düşünülürse, Selçuklu devletinin bu mülkiyete neden cevaz verdiği anlaşılır. Bu topraklardan devlet, arazinin verim kabiliyetine, nehir, kanal veya dolapla sulanma vaziyetine göre değışen, örfî ve şer'î vergiler almakta idi ve zaman zaman bu vergilere esas olan tahrirler yapılyordu, ki Geyhatu zamanında Yav lak Arslan oğlu Konya civarında bulunan bağ, bahçe halindeki mülkleri ehl-i hibrenin tahminleri esasına göre yazarak vergilerini tesbit etmişti³².

Bu mülkiyet yanında devletin köy ve mezraa gibi muayyen toprak parçaları üzerinde kendisine aid hak ve salâhiyetleri hususî şahıslara terk etmesinden ibaret olan ikinci nevi bir mülkiyet şekli daha vardı, ki bunun menşei Selçuklu sultanlarının, kendilerine fevkalâde hizmet etmiş olanlara, iktâ vermekten daha büyük bir ihsan olduğu için, bu gibi yerleri temlik

³¹ İbn al-Azrak, *Târih Mayyafârkın*, British Museum yaz. 1506, *Ibn Bibî*, s. 496.

³² *Anonim Selçuk-nâme*. s. 80.

etmesidir. Filhakika IV. Kılıç Arslan'ın Erzincan köylerini maiyetinde bulunan beylere iktâ ederken kardeşi Keykâvüs'ün elinde bulunan memleketlerin idaresini kendi emrine aldığı takdirde buraları onlara temlik edeceğini vadetmesi de bunu gösterir³³. Selçuk sultanları türlü vesilelerle ve bilhassa tahta çıktıkları zaman güzide beylere bu türlü temlikler yaptıklarına dair kaynaklarda bir hayli malûmat vardır. Bu temliklerin bazan bir kaç köyü de aşarak bir vilâyeti içerisine alan bir genişliğe kadar vardığı müşahede edilmektedir. Selçuklu devlet adamlarına aid bir çok büyük vakıfların menşei de bu suretle temlik edilen malikleri tarafından vakfedilmesidir. Mîrî topraklardan ayrılarak yapılan bu temliklerde mülkiyet, birinci nevide olduğu gibi, toprağa tasarruf şeklinde tam mülkiyet olmayıp devletin mîrî topraklarındaki vergilerinin şahıslara terkî'nden ibarettir. Nitekim İbn Bîbî Kir Fard'a temlik edilen bir kaç köyden her birinin bir şehir kadar vergi verdiğini kaydederken bunu kastetmiş olmalıdır³⁴. Menşei bu türlü mülklere dayanan vakıf köylerin vakıf hissesi de vaktiyle iktâ sahibine, sonra da mülk sahibine verdiği vergilerin aynıdır. Nitekim Karatay'ın vakfettiği köylerin vakıf hissesinin vergileri olduğunu yukarıda zikretmiştik. III. Gıyâseddin Keyhusrev, 672'de, Horasan'lı Şeyh Behlül Dâne'nin zâviyesi için vak-

³³ *Sümme innel'-sultan Rukneddin farraka ziyâ' Erzincan 'alâ umerâihi iktâ' en ve va'adehun biennehu metâ istevlâ 'alâ mmeleketi ahiyyihi 'itahum zâlik el-ziyâ' emlâken* ('Aynî, 'İkd al-Cumân, Cilt XIX, Veliyyüddin Ef. Ktp. Nr. 2391, s. 474). Baybars-ı Mansûrî, *Zubdet ül fikre*, s. 52 a.

³⁴ *Ve mülkiyet-i çend pâre dîhi şehere, ki her yek behre-i şehri dâdî* (İbn Bîbî, s. 248).

fettiği köyün vakıf hissesinin de «*eski, yeni ve bütün divâna aid vergilerinin*» olduğu vakfiyesinde kaydedilmiştir³⁵.

Sultanların bir hizmet karşılığı olduğu gibi, beylere veya zenginlere, para karşılığı olarak temlik ettiği köyler de vardır. Satış suretile yapılan bu türlü temliklere dair Selçuk mahkemelerinden çıkmış bir takım resmî ve orijinal vesikalar bugün elimize geçmiş bulunmaktadır. Meselâ İzzeddin Keykâvus, 657'de, Seferihisar'a bağlı *Boğus* köyünü Emîr İsmail bin Artuk'a elli *sultânî altun*'a ve 660'da, Amasya'da İlarıslan köyünü Emîr Esedüddin bin Yağı-basan'a üç yüz *sultânî altun*'a satıp temlik ettiğini eldeki şer'î mahkeme vesikaları ifade etmektedir³⁶. Satış suretiyle yapılan bu temliklerde de mülkiyetin devlete aid vergilere mahsus olduğu bizzat bunların satış fiyatlariyle de tesbit edilebilir. Filhakika Hamid oğulları zamanında, 780'de, Akşehir'de bulunan *Subaşı* bağının elli altın *flori* (Frenk sikkesi) ile satıldığını gösteren *temlik-nâme* de dikkati çekmektedir³⁷. Şehir civarında bulunan, binaenaleyh birinci nevi yani tam

³⁵ *Bicem' el-hukuk el-dîvâniyye 'alâ ihtilâfi envâ'ihâ* (Vakıflar U. M. arşivi, def. Nr. 582, s. 247).

³⁶ *Bisemen min el-denânir el-humr el-Sultâniyye al-'azbet el-Keykâvüsiyye hamsûn dinâren* (Vakıflar U. M. arşivi, Fihrist II, s. 609); *Bisemen meblağuhu min el-zeheb el-gayr el-meskûk el-Sultânî bi 300 dinâr* (Vakıflar U. M. Dolapta tomar halinde Nr. 243).

³⁷ İ. H. Konyalı, *Akşehir*, s. 400. Buna mukabil Hamid oğulları zamanında bir köy de 1000 dirheme satılmış (aynı eser. s. 395); 702 tarihinde Husrev Çelebi Hamid Bey (Hamid oğullarının ilki)'den Derbend-ağzı mezraalarını 1120 altın *flori*'ye satın almıştır (Vakıflar U. M. Defter No. 579, s. 399).

mülkiyet olan bir bağın bir köy fiyatında satılması hâdisesi, köy satışlarının sadece vergilerine aid mülkiyet üzerinde cereyan ettiğini gösterir. Bu gibi köylerin vergilerine tasarruf manasını tazammun eden temliklerde mülkiyet hakkı tamdır. Yani satılabilir, vakıf hibe ve irs edilebilir. Esasen bu husus bizzat temliknâmelerde de tasrih edilir. Meselâ IV. Kılıç Arslan'ın kadı Ebulmuhsin bin Ahmed bin el-Merendi'ye, Lârende'ye tâbi *Sıdırga* mezraasını şer'î temlik ile temlik ettiğini gösteren temliknâme bu mülkün sahibi tarafından satılabileceği, vakıf, hibe ve irs edilebileceğini kaydetmektedir³⁸. Zamanla hemen ekserisi vakıf haline gelen bu mülk köyler tamamıyla veya kısmen satılmak suretiyle elden ele geçiyordu. 700 tarihinde Alp Arslan bin Mehmed, Amasya'da bulunan *Ortaköy*'ün dörtte birini Ebu Bekir bin Ali bin Arabsâh'dan üç bin dirhem gümüşe satın almıştır³⁹. Satış suretiyle yapılan bu temlikler, mîrî topraklardan yapıldığı için⁴⁰, devlet kendi hakkını terkeder ve, reâyânın hukukuna riayete mecbur olarak, toprağın bizzat tasarrufunu satamaz

³⁸ Vakıflar U. M. Defter Nr. 484, s. 356.

³⁹ *Selâse âlâf dirhem faddi talgami râyic fi bilâd el-Rûm*. Elimde bulunan bu hüccette geçen «*talgam*» tabiri dikkati çeker (Bu hususta *Orta Çağ Türkiye iktisadî tarihi* adlı eserimizde malûmat vardır).

Mahkemelerde kadılar tarafından yapılan bu temlik vesikalarına ticarî havale senetleri gibi, farsça *çek* tabirinin arapçası olan *sakk* (cemi: sukûk, sikâk); deniliyordu *İbn Bîbî*, s. 40; *Dustur al-kâtib*, 202 a); bunların tomar halinde bir sureti mülk sahiplerine veriliyordu. Vakfiye ve kitabe halindeki vergi kanunnâmelerinde olduğu gibi bunların sonuna da «*bunu değıştiren Allahın, meleklerin ve bütün insanların lânetine uğrasın*» formülü ilâve edilirdi. Bunlar o mahallin vergi tahrirlerinde hulâsa olarak defterlere geçirilirdi.

veya temlik edemez. Bu münasebetle mîrî halinden mülk haline ve mülk halinden vakıf haline gelen bu gibiköylerde çalışan reâyânın hukukî durumunda bir değişiklik bahis mevzuu olamaz. Reâyâ eskiden devlete veya onun mümessili iktâ sahibine verdiği vergileri bu sefer aynen mâlikâne sahibine veya, vakıf haline gelmiş ise, vakfın mütevellisine verir. Mülk sahibi veya vakıf mütevellisi, devletin evvelce mîrî iken reâyâyâ kanuna göre tanıdığı haklara riayete mecburdur. Devlet evvelce iktâ sahipleri idaresinde olduğu gibi mülk sahipleri veya vakıf mütevellileri idaresine geçen reâyânın bunlarla münasebetlerinin, kanun çerçevesinden çıkmamasını teşkilâtiyle kontrol eder. İktâ sahipleri arasındaki fark, mülk sahipleri ellerindeki toprakları satmak, vakıf, hibe ve miras yapmak hakkına tamamiyle mâlik oldukları halde, iktâ sahipleri ancak teamül ve bir takım şartlar mucibince elindeki toprağın idaresini ölümünden sonra oğluna bırakabilir. Devletin bazı malikânelerde, Osmanlı devrinin *mâlikâne-divânî* sisteminde olduğu gibi, vergilerin bir kısmını kendisinde bırakmak üzere yaptığı temliklerin de bulunduğu anlaşılıyor, ki bununla feodalleşme hareketlerine mani olmak istediği zannedilebilir⁴¹. Bu nevi yani bizzat toprağa tasarruf şeklinde tam mülkiyet bahis mevzuu olamayacağı için eldeki temlik-nâmele-

⁴⁰ *B'ad tahakkuk cumlet el-şerâit elleti vesûg l-eclihâ bey' el-mezkûr ve mâ cerâ mecruhîhu min el-'akarât el-munharita fi silk el-emvâl el-muzâfe ilâ Beyt el-mâl el-muslimîn* (Vakıflar U. M. Tomar Nr. 243).

⁴¹ Osmanlı devrinde *malikâne-divânî* sistemi. O. L. Barkan'ın (Türk hukuk ve iktisad tarihi mecmuası II, s. 119-184) makalesinde tetkik edilmiş ve Osmanlılardan daha önceki zamanların bazı izleri tesbit edilmiştir.

rin, çok defa, nazarî islâm hukukunun tanıdığı esaslar dairesinde, meselâ temlik edilen köyün «bütün hudut, hukuk, muzafatiyle, tepe ve düzlükleri, sulak ve kır arazisi, ağaçları, harman yerleri, meskenleri, suları...» ile temlik edilmesi köyün birinci nevi mülkiyete aid hakların, köyün bütün cüzlerine şâmil bulunduğu tarzında anlaşılmak icabettiğini gösterir.

V.

Askerî iktâlarla birlikte Selçuklulardan Osmanlılara geçen ve Türkiye’de asırlarca cemiyetin hukukî, idarî ve askerî temellerinden biri olan mirî toprak rejiminin hangi menşe’den geldiğini aydınlatmak ve Selçukluların bunu ne gibi gayelerin tahakkuku için tatbik ettiklerini meydana koymak, şüphesiz, üzerinde durulması gereken bir meseledir. İslâm dünyasındaki toprak idaresi ve feodalizm meselelerine dair bazı tedkiklerde Selçuk iktâ ve onun menşei hakkında da, hususî bir araştırma mahsulü olmayan, bazı fikirlere rastlanmakta ve onun üzerinde bazan Abbâsî bazan eski İran’ın tesirleri aranmakta; hattâ, Selçuklu iktânının bir devamından başka bir şey olmayan, Osmanlı tımarının da Bizans’dan geldiği hakkında bir takım fikirler ileri sürülmekte idi. Bu menşe nazariyeleri arasında bunun Selçuklularla Orta Asya’dan getirildiğine, binaenaleyh menşei Türk olduğuna dair, yine bir tedkike dayanmadan, beyan edilmiş fikirler de mevcuttur⁴². Selçuklu askerî iktâ hakkında ma-

⁴² Bu fikirlerin hülâsası için Prof. Fuad Köprülü’nün yukarıda zikredilen makalesinde ve 1938’de Zürich’te toplanan «Tarihî ilimler kongresi»ne sunduğu muhtıradaki verilmiştir (Belleten XIX). Bu fikirlerin münakaşası ve Abbâsî iktâ ile mukayesesi mirî toprak rejiminin menşei hakkında izahta lüzumsuzdur.

lûmat veren kaynakların bunu doğrudan doğruya Nizâmülmülk'ün icâdı olarak göstermeleri bu sistemin İslâm dünyasınca meçhul olduğunu, İslâm müelliflerinin bunu Abbâsî iktâı ve İran tesiriyle alâkalı görmediklerini ifâde etmektedir. Bütün imparatorluğun askerî iktâlara ayrılması gibi büyük bir değişikliği gösteren bu sistemin, sırf Nizâmülmülk'ün dehâsiyle vücût bulmasına dair kaynakların izahı, bunun İslâm dünyasında, ilk defa olarak devlet teşkilâtının başında bulunan bu devlet adamı vasıtasıyla tatbik edildiğinden başka bir mana ifade etmez. İslâm dünyasında ilk defa Selçuklularla birlikte tatbik edilen askerî iktâların menşei hakkında fikirler ilerî sürülürken bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin, daha evvelki zamankarda yaşadığı içtimâî, hukukî ve askerî hayat ve ananeleriyle münasebetlerini düşünmemek ve tamamıyla yeni olarak getirdiği bir müessesenin kaynaklarını kendi bünyesinde aramak tarih tedkikleri usûlüne aykırıdır. Halbuki bizce Selçukluların toprak mevzuunda yaptıkları yenilik toprak idaresinde yâni askerî iktâların tesisinden ziyade toprak hukukunda yâni, Türkiye'de hususî toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyeti (*mîrî*)'nin tatbikinde vukubulmuştur. Müslüman memleketlerde olduğu gibi iktâ sistemi, hukukî vaziyeti ne olursa olsun, devletin vergi almak hakkına malik bulunduğu her yerde kurulabilirse de mîrî toprak rejiminin yaşayabilmesi iktâ idaresini zarûrî kılmaktadır. Bundan dolayı mîrî toprak rejiminin menşei izah ederken Selçuklu iktâıyla meşgul olanlar bunun Türkiye'deki mîrî toprak rejimiyle münasebetini düşünmüş olsalardı iktâlardan ziyade bu mîrî toprakların menşei ile alâ-

kadar olurlar ve bu suretle bunun Türk'lerin İslâm dünyasına hâkim olmalarından önceki içtimâî ve hukukî hayatlarıyla alâkası olacağı üzerinde durmak lüzumunu hissederlerdi. Zira bazı zâhirî benzerlikleri dolayısıyla Abbâsî iktâî ile Selçuk askerî iktâî arasında münasebet kurmak İslâm dünyasında mevcut olmayan mirî toprak rejiminin menşeiini izah etmekten daha kolay gözüktür. Biz mirî sistemi ve onunla bağlı olarak askerî iktâların menşeiinin Selçukluların İslâm dünyasının hâkim olmalarından önceki içtimâî ve hukukî hayatlarında aramanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Filhakika mirî toprak rejimiyle askerî iktâların meydana çıkması sebeplerini, bugün henüz vesikaların kifayetsizliğine rağmen, eski Türk devlet telâkkisi, içtimâî hayat tarzı ve Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihî âmillerle izah edilebileceği fikrindeyiz.

Eski Türk devletlerinin, kısmen yerleşik de olsa, göçebe hayat tarzı ve an'anelerine göre bir toprak mülkiyeti telâkkisine sahip olacakları muhakkaktır. Göçebeler için toprakların ehemmiyeti hayvanlarına otlak vazifesini görmesindendir. Bu otlakların şahısların değil kabîle veya cemaatlerin mülkiyetinde bulunacağı, binaenaleyh cemâate mensup âileler için müşterek bir mülkiyet veya intifâın bahis mevzuu olacağı, bu hayat tarzının zarurî bir neticesi olarak, şüphesizdir. Yarı veya tam yerleşik bir hayata geçen bu göçebeler, üzerinde oturdukları toprakların bir kısmını ziraat ettikleri zaman bu müşterek mülkiyet esası, otlaklarda olduğu gibi, ziraat sahalarına da intikal eder. Filhakika Yedi-Su havâlisinde oturan Kaza-Kırgızların ziraat ettikleri topraklarda hususî mülkiyet ve Cemâat mülkiyeti olmak üzere iki türlü mülkiyet ahkâmı câridir. Hususî mülkiyet halinde

bulunan arazi, kabîlenin müşterek mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşılması veya şahsa ve kabileye aid olmayan boş yerlerin benimsenmesi suretiyle teşekkül etmiştir. Bu hususî mülkiyete sahibi tam manasiyle temellük eder; ölünce oğullarına miras bırakır; varis bulunmazsa cemâate intikal eder. Cemâat içerisinde yeni bir âile kurulunca cemâat ona, idaresindeki araziden, bir hisse verir veya arazi yoksa yeni bir arazi tedarikine çalışır. Cemâat mülkiyetine aid arazi ise muayyen parçalara bölünerek bir kira mukabilinde şahısların muvakkat istifadesine terkedilir. Bu arazinin kiracılar elinde bırakılma müddeti muhtelif yerlerde toprak, su ve ekim şartlarına göre değişir. Bazı yerlerde cemâatin şahıslara vereceği arazi parçaları ilgililer arasında kur'a ile taksim edilir. Sulama ve kanal tesisleri de ferdî veya müşterek vücûda getirildiğine göre, mülkiyeti de ferde veya cemâate aittir. Arazi ve su hukukuyla ilgili olarak ortaya çıkan mesele cemâat teşkilâtı tarafından hal ve fasledilir. Gittikçe cemâat mülkiyetinden ferdî mülkiyete doğru bir tekâmül de göze çarpmaktadır⁴³. Öte yandan Selçukluların dahil bulunduğu etnik gruptan olan bugünkü Türkmenistan Türkmenleri'nde, toprakların ferdî bir mülkiyet ile birlikte Cemâat mülkiyeti esasına göre bir hukukî duruma tâbi olması ve Anadolu dışında bulunmaları, Selçuk mîrî sisteminin menşei izah bakımından pek mühimdir. Gerçekten Türkmenlerde de, Kazak-Kırgızlarda olduğu gibi, hususî mülk ve *sanaşık* denilen Cemâat mülkiyeti olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Pek eski zaman-

⁴³ Rumyantsev, *Yedi-Su vilâyetinin yerli ve eski Rus muhaciri işletmeleri ve arazi istifadesine dair materyaller* (Rusça), Petersburg 1912, III, s. 164-171.

lardanberi bir iskân sahası olan Murgab ovası, XII. - XIII. yüzyıllarda Türkmenler tarafından işgal edilince burada da cemâat mülkiyeti esasî cârî olmuştur. Cemâat mülkiyeti tamamiyle Türkmen *urug-oy-mak* teşkilâtı esaslarına göre yapılmıştır. Meselâ Murgab havzası Toktamış ve Ötemiş urugları arasında paylaşılmış ve bu iki guruptan herbiri toprakları kendi teşkilâtına dahil cemâatler arasında derece derece (Toktamış urugunun hissesi 25, Ötemiş'in 13 *avıl* - cemâat'e) taksim etmiştir. Evli olan veya, *Yoltan* obasında olduğu gibi, 16 yaşını bitiren her erkek cemâate ait araziden bir hisse almak hakkına maliktir. Müşterek araziye aid sulama tesisleri de müşterek mülkiyeti tazammun eder. Mülk arazi sabittir; *sanaşık* arazi her sene köy reisi tarafından taksim edilir⁴⁴. Müşterek mülkiyetin ferdî mülkiyete nazaran daha eski ve iptidai olduğu gözönüne getirilirse Türk göçebeleri ve hususiyle Türkmenler arasında cârî olan bu müşterek mülkiyetin, Selçuklular XI. yüzyılda İslâm dünyasına gelmeden önce de, Türkmenlerde ve binaenaleyh Selçuklularda mevcûd olduğu kolaylıkla kabûl edilebilir. İşte bu suretle biz, Selçukluların Anadolu'yu fethettikten sonra hususî toprak mülkiyetini kabul etmeyip bütün memleketi devlet mülkü (*mîrî*) haline getirmeleri hâdiselerini, eski Türk âmmе hukukunda yer alan bu toprak mülkiyeti ananesinin bir devamı, İslâm-Türk cemiyetine mütekâmil bir şekilde intikali, olarak izah edilebileceği fikrindeyiz.

Kabile teşekküllerinde toprak mülkiyetinin kabî-

⁴⁴ Auhagen, *Die Landwirtschaft in Transkaspien*, Berlin 1905, s. 20-29, Kabile mülkiyetinin Kıpçaklarda ve Gürgân (İran) Türkmenlerinde de mevcûdiyetini de başka yerde meydana koyacağız.

lelere aid olmasıyle, mütekâmil siyâsî cemiyetlerde bunun devlete veya onun mümessili olan sultana aid olması arasında fark yoktur. Esasen eski Türk devlet telâkkisinde *Kagan* (hükümdar) bütün kavmi için hukuken baba vaziyetinde telâkki edilir. Göktürk kitâbelerinde Türk Kaganı kendisini aç ve çıplak halkı doyurmak ve giydirmek, az halkı çoğaltmakla mükellef saymaktadır⁴⁵ Bu telâkki daha sonra Karahanlı ve Selçuklular devletlerinde de aynen mevcûd bulunduğu için Selçuk sultanları ilk zamanlarda, hususî usûl ve merâsimlere göre, halka İran'lıların *hân-i yağma*, Oğuzların *toy* ve *şölen* dedikleri umumî ziyafetleri vermekle mükellef idiler. Kabîle reisleri bu umumî toplantı ve ziyafetlerde örfî hukuk (türe)'un kendileri için tâyin ettiği mevkî (*orun*)'de ve ona göre tâyin edilen hisse (*ülüş*)'yi almak hakkına maliktir. Hakan kavminin bu haklarına riayet etmezse babalık vazifesini ihmal ettiği için halkın isyanına mâruz kalır. Nitekim gittikçe Türk kabîle an'anelerinden uzaklaşarak bir İslâm sultanı gibi hareket eden Melikşâh, Semerkand ve Özkend seferinde halka ziyafet vermediği için bu vaziyet Mâverâünnehir'lilerin ve hususiyle *Çigiller*'in şikâyetlerini mucip olmuştur⁴⁶. Bu hukukî esasa riayetsizlikten dolayı İç-oğuz'un Dış-oğuz'a karşı isyanını tasvir eden *Dede Korkut* kitabının son hikâyesi bu bakımdan mühimdir⁴⁷. Bu suretle eski Türk hükümdarları bütün kavminin babası gibi salâhiyet ve vazifeleri haiz olarak onun yaşayışı, maişeti ve iskâniyle yakından alâkalıdır. Gök Türk hü-

⁴⁵ V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896, p. 108.

⁴⁶ Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme* nşr. Schefer, s. 115.

⁴⁷ Nşr. Orhan Şaik, İstanbul 1938, s. 114.

kümdarı Ka pa ğ a n'ın 698'de, vaktiyle Çin'e yerleştirilmiş olan bir kaç bin çadır halkını kendi topraklarına nakledip onlara Çin'den aldığı üç milyon tohumluk ile üçbin ziraat âleti tevzi ederek iskân etmesi hâdisesi, Ka ğ a n'ın bu babalık vazifesi ve toprakların devlet mülkiyetine aid olmasıyla alâkahı olsa gerek⁴⁸ Kabîle teşekküllerinde kabîle reisi, kabîlelerin vücûda getirdikleri birlik (devlet)'de de Ka ğ a n, velâyet-i pederâne vaziyeti dolayısıyla birlik ve ona aid müşterek mülkiyetin de mümessilidir. Her türkî işler gibi bu müşterek toprakların yüksek mülkiyet ve murakabesi de onun elinde olmalı ve örfî hukuk (*tû-re*) ahkâmına göre bunları idare etmek ona aid bulunmalıdır. Kabîle reisleri, askerî teşkilâta dayanan devlet işlerinin idaresinde, vergi tahsilinde, asker toplanmasında Kagan'ın kabîleler nezdinde mümessilleridir. Muharebe veya umumî toplantı zamanlarında hükümdar onlara oklar gönderince maiyetlerindeki silâhlı süvarilerden lüzumlu kadariyle Kagan'a giderler⁴⁹ ve mevki veya hizmetleri mukabili idare ettikleri kabîlelerden aldıkları vergilerle geçinirler. 718'de Çin hükümdarının Türkes Hanı Su-lu'ya, üç bin âilenin gelirini muhtevi bir dirlik (*apanage*) verdiği dair kayıt da büyük bir iktâ ile mukayese edilebilir⁵⁰.

Böylece Selçuklular, eski Türk devlet telâkkileri ve teşkilâtı an'anelerini İslâmî bir imparatorluğa naklederlerken, göçebe devrinin toprak idaresi ve mülkiyetini de ileri bir cemiyetin bünyesine uydurmak suretiyle bunu asırlarca sağlam bir nizamın temellerin-

⁴⁸ St. Julien, *Documents sur les Tou-kiue*, JA 1864, p. 417.

⁴⁹ Benim «Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması» (Belleten, XXXV) adlı makaleme bak.

⁵⁰ Chavannes, *Les Tou-kiue Occidentaux*, T'oung Pao, p. 36.

den biri haline getirmişlerdir. İmparatorluğun yeni şartlarına göre kurulan askerî iktâların sahipleri eski kabîle reisleri olan Türkmen beylerine ve Türk askerî sınıfına verilmiştir. Diğer taraftan henüz göçebe hayatını muhafaza eden Türk kabîle reislerinin sultana ve maiyyetinde bulunan göçebelere karşı münasebetlerinde hiç bir değişiklik olmamış ve sultanlar tarafından Türk kabîle reislerine yapılan iktâlar da, göçebelere tarafından eski müşterek mülkiyet esasına göre tasarv edilmiştir. Bu suretle Türk kaganı Selçuk sultanı olurken, eski Türk devlet telâkkisine göre haiz olduğu vasıfları fazlasiyle muhafaza etmiştir⁵¹, ki bütün memleketin sultanın mülkiyetine aid olması da bu hâkimiyet telâkkisinin bir devamından başka bir şey değildir. Bu arada Selçuk sultanlarının mîrî topraklardan ayırarak temliklerle eski Türk kaganlarının beylere verdikleri trahanlık yarlıgıları arasında da bir mukayese bahis mevzuu olabilir. Mîrî toprak rejiminin

⁵¹ Selçuk istilâsından sonra, bilhassa Komnen'ler zamanında, Selçuk iktâi gibi, hususî mülklere ve kilise arazisine değil, sadece devlete ait topraklar üzerinde kurulan Bizans pronoya sisteminin Selçuk iktâi ve mîrî sisteminden gelmesi mümkündür ve bu hususta Bizantinistlerin nazarı dikkati çekilebilir. Filhakika Türk istilâsı dolayısıyla sahipsiz kalıp devlete intikal eden toprakları, Bizanslıların, Selçukluların tesirile bu yerleri mîrî rejime tâbi tutmuş olmaları mümkündür. Esasen Selçuklulardan önce Anadolu'da böyle bir şeyin mevcut olmaması bilâkis küçük ve büyük bir hususî toprak mülkiyetinin hâkim bulunması bu imkânı kuvvetlendirmektedir. Artık Osmanlı toprak idaresi ve hukukunun Selçuklulardan geldiği bedaheti karşısında Osmanlı tımarının Bizans pronoya'lariyle münasebeti, tarihî realiteye aykırı olacağı dolayısıyla, bahis mevzuu olamaz. (Pronoya hakkında bak. F. Chalandon, *Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène*, Paris 1912, p. 614).

menşei meselesinde daha Orhon kitâbelerinden beri malûm olan tapu gibi ıstılahlar da gözönünde tutulmak icabeder⁵².

Selçuk devletini Anadolu'da askerî iktâlarla birlikte mirî rejimini tatbik sevkeden birinci âmil, toprak idaresi ve hukukundaki bu millî an'ane ise, ikinci mühim âmil de şüphesiz Anadolu'nun fethini hazırlayan tarihî ve içtimâî şartların bunu zarurî kılmasıdır. Filhakika Selçuk Türkleri daha Mâverâünnehir ve Horasan'da iken zengin arazi sahipleriyle sefil halk yığınları arasında mevcûd bulunan içtimâî ve iktisadî teadalları görmüş; Bizans idaresindeki Anadolu'nun büyük toprak aristokrasisi elinde sürüklendiği içtimâî buhranın ve feodalleşme hareketlerinin âkibetlerini sezmiş olmalıdırlar. Fakat Selçuk devleti bu sistemi kendi geniş devletçi görüşlerine ve amme menfaati gayelerine uygun olarak tatbik ederken, şüphesiz daha büyük bir takım amelî maksatların tahakkunu düşünüyordu. Gerçekten Orta Asya'nın mütemadiyen göçen ve İslâm ülkelerinde devlet ve yerleşik halk için bir kargaşalık âmili olan Oğuz kütlelerinin yerleştirilmesi Selçuk sultanları için büyük bir mesele ve meşgale teşkil ediyordu. Anadolu iktisadî zaruretle fethedildikten sonra devlet bir taraftan boşalmış bulunan Anadolu topraklarını bu muhacirlerle iskân edip Türkleştirirken öte yandan yeni gelenlere de toprak bulmak mecburiyetinde idi. Bu da şüphesiz devletin bu topraklara tam tasarruf edebilmesi yani toprak mülkiyetini, eski an'anesine uygun olarak, elinde tutmasıyle mümkün idi. Esasen bu fetihler dola-

⁵² Bu hususun iyi anlaşılması için ayrıca Türklerde hâkimiyet telâkkisinin tetkikine lüzum vardır.

yısıyle Anadolu'nun pek çok yerleri boş kalmış; yerli halkın bir kısmı, topraklarını bırakarak hicret etmiş, devam eden Bizans ve Haçlı muharebelerinde, Selçuk ve Dânişmendli devletleri arasındaki mücadelelerde yerli halkın toptan tehcir ve iskânları vukubulmuş⁵³ ve bu suretle bir çok yerlerin mülkiyeti doğrudan doğruya devlete intikal etmişti. İlk zamanlarda bu gibi toprakların muhâcirlerle tevzi edilmiş olduğu ve sonra da, devlet mülkiyet hakkına dayanarak yerli toprak aristokratlarının mülkiyetine müdahale ederek Türk'lere toprak bulmak imkânlarına baş vurduğu tahmin edilebilir. İşte Selçuk devleti bir taraftan millî an'ane, öte yandan bu iktisadî ve içtimâî şartların zaruretiyle uyarak toprak mülkiyetini uhdesine almak suretiyle, büyük muhacir kütlelerini yerleştirmek ve müstahsil bir duruma sokmak imkânını bulmuş ve Anadolu'nun Türkleşmesi gibi büyük bir tarihî hâdisenin muvaffakiyetle başarılmmasını temin etmiştir.

Anadolu topraklarının mîrî haline getirilmesi, an'ane ve tarihî zaruretlere uyularak, tedricî bir şekilde mi vukubulmuş, yoksa fütûhat esnasında sultanlar ile ilim adamlarının verdiği bir kararın tatbiki neticesi midir? Bunun bugün için tayini imkânsızdır. İhtimal ki Melikşâh zamanında imparatorluğun teşkilâtlandırılması için cereyan eden idarî ve hukukî faaliyetler arasında Anadolu'nun mîrîleştirilmesi hâdisesi de vukubulmuştur. Daha o zamanda Anadolu'da kurulan askerî iktâların mîrî topraklar üzerinde tesis edilmiş olması mümkündür. Bu takdirde sultanlarla İslâm ülemâsının ve İslâm hukukunun fetih esnasında bahşet-

⁵³ Bilâhare neşrettiğimiz *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, *Studia Islamica*, I.

tiği haklardan ve Hazret-i Ömer'in Irak taraflarında fetih sırasında kabûl etmiş olduğu mirî sistemden⁵⁴, bir kıyas mevzuu olarak faydalandıkları ve bu suretle İslâm hukukiyle örfî Türk hukukunun telifine çalıştıkları ihtimali mevcuttur. İlk fetihler esnasında bazı yerli toprak aristokratlarının ve hususiyle Ortodoks kilisesinden memnun olmayan Ermeni asılzâdelerinin mevki ve servetlerini korumak gayesiyle de Türklere yardımlarda bulunduktan ve bazen de İslâmiyeti kabûl ettikten sonra Selçuklu sultanlarından mülkiyetlerini tanıyan fermanlar aldıklarına dair misalleri çoğaltmak mümkün olursa, diğer Türk ve yerli reâyâ gibi bunların da zamanla mülklerine müdahale edilerek topraklarının mîrileştirildiği neticesi çıkar⁵⁵.

Hülâsa olarak Osmanlılarda mevcut olan mirî toprak rejiminin onlara Selçuklulardan geldiğini, bunun eski Türk devletçiliği, toprak mülkiyeti an'anesi ve Anadolu'nun fethi esnasında karşılaşılan tarihi, içtimaî ve iktisadî şartlara uygun olarak tatbik sahasına geçtiğini, bu tatbikatın dikkate şâyan bir şekilde cemiyetin iktisadî, ve askerî bakımdan ihtiyaçlarına uydurulup Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin asırlarca dayandığı içtimaî nizamın esası olduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁴ Bak. *Kitab al-harâç*, trad. par. E. Fagnant, Paris 1921, p. 86-89.

⁵⁵ *Michel le Syrien*, trad. par. Chabot, Paris 1905, p. 247, Laurent, *Byzance et l'Origine du Sultanat de Roum*, Melanges Ch. Diehl, I, p. 180. *Byzance et les Turcs Seldjoudides*, p. 74. Ermenilerin Türk hâkimiyetini bu suretle tercihleri, zamanın hristiyan müelliflerini, onları hristiyanlığa itha netle ithama vesile olmuştur.

SELÇUK KERVANSARAYLARI¹

Selçuk kervansarayları, XIII üncü asırda, Türkiye'nin iktisadî vaziyetini, memlekette cereyan eden ticarî faaliyetleri ve devletin bu hususta takip etmiş olduğu siyaseti anlıyabilmek için üzerinde durulması gereken çok dikkate şayan bir mevzudur. Selçuk tarihinin hemen her meselesi ve her mevzuu gibi bunlar da, kitabeleri ve mimarî ehemmiyetleri hakkındaki tasvirî mahiyette mahdud bazı yazılar istisna edilecek olursa, henüz tarihî bakımdan ciddî hiçbir tetkike tâbi tutulmamıştır, ki bunların mühim sayılacak olanları yeri geldikçe burada zikredilceektir. Uzaktan bakılınca bir kale, içlerine girildiği zaman bir yolun bir konak menzilinde kervan kafilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilâta malik olan bu binalar; ne kemiyet ve ne de keyfiyet bakımından İslâm dünyasının başka bölgelerinde emsaline rastlanamıyacak bir kıymet taşırlar. Selçuk sultanları ve yüksek devlet adamları büyük ticâret yolları üzerinde hemen her menzillik (takriben 30-40 kilometrelik) mesafede bir kervansaray yaptırmışlardır. O şekilde ki, bu kervansarayların harabeleri bizim için bu deyrin tarihî yollarını ve ehemmiyetlerini tesbit edecek canlı vesikalardır. Fakat Sel-

¹ Bu makale Belleten (Belleten 1946, sayı 39 da neşredilmiştir.)

çuk devrinin ticarî faaliyetlerini anlamak için kervan-sarayların tedkiki ne kadar lüzumlu ise, kervansarayları doğuran âmleri ana hatlariyle bilmek de o nisbette zaruridir. Bu münasebetle bu husus için, çok umumi de olsa, burada kısa bir bilgi vermek faydalıdır.

I.

Anadolu'nun müslüman ve hristiyan kavimler arasında bir köprü vazifesini görüp dünya ticâreti bakımından büyük bir ehemmiyet kazanması Selçuk istilâsının mes'ud neticelerinden biridir. Memleket Bizans idaresinde iken dünya ticaretinin aldığı istikamet ve içerisinde bulunduğu şartlar bu topraklar için hiç de müsait değildi. İslâm ve Hristiyan âleminin çarpışma sahası olan Anadolu, bu münasebetle muntazam ve geniş ticarî münasebetlere ekverişli olmadığı gibi, harplerin verdiği tahribat da iktisadî inkişafa engel idi. Bundan dolayı asırlarca medenî islâm memleketlerinde rağbetle aranan Şimalin kürkleri, bütün islâm devletlerinin ordularını besliyen ve yüksek sınıfların saraylarını dolduran köle ve cariyeleri, en yakın ve tabii bir yol olan Anadolu'dan değil, ancak Harezm ve İran vasıtasıyla gidip İslâm ülkelerine dağılıyordu. Diğer taraftan kara yolları gibi, XI inci asıra kadar, deniz yollarının aldığı istikamet de Anadolu'yu tamamiyle bunların yarattığı ticarî faaliyetler dışında bırakıyordu: Akdeniz'in doğu, batı ve güney kıyıları İslâm kavimlerinin eline geçtikten ve geçit yerleri onlar tarafından işgal edildikten sonra bu deniz bir İslâm gölü haline geldi². Bu durum Avrupa'da şehir ha-

² İbn Haldun'un çok güzel ifade ettiği üzere «Artık hristiyan kavimler Akdeniz'de bir tahta parçası bile yüzdüremiyorlardı».

yatını ve iktisadî imkânları felce uğratarak feodal (derebeylik) cemiyetin doğmasına sebep oldu. Bu suretle yalnız müslüman ticâretine münhasır kalan Akdeniz gemicilerinin Anadolu limanlarına uğramalarına lüzum ve imkân kalmamıştı. Müslüman hâkimiyetinde iken Akdeniz ticâretinin istikameti Orta Asya'dan Bağdad'a, oradan da Suriye limanları vasıtasıyla Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu. Bu umumî çizgiler, Bizanslılar idaresinde iken Anadolu'nun maruz bulunduğu iktisadî gerilemenin sebeplerini izah eder.

Selçuk istilâsı Anadolu'yu İslâm dünyasının geniş iktisadî ve ticarî faaliyetleri çerçevesine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açıldı. Artık cenuptaki medenî İslâm memleketleriyle şimal kavimleri arasında cereyan eden ticarî mübadeleler için siyasî engeller ortadan kalkarak Anadolu yolu büyük bir ehemmiyet kazandı. Fakat bu vaziyet Selçuk istilâsı vukubulur bulmaz birden teessüs edemedi. Bunun için önce Bizans ve Haçlı taarruzlarını kırmak ve rakip hanedanları ortadan kaldırarak Anadolu'da millî birliği kurmak gerekiyordu. Gerçekten ancak bu şartların sağlandığı XII nci asrın sonlarına doğrudur, ki Türkiye'de ticarî faaliyetler geniş bir ölçüde başladı ve memleket her türlü medenî gelişmeler için imkânlar bulabildi. Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında Akdeniz ticaretinde vukua gelen inkılâp da, Türkiye'de şimal-cenup istikametinde tekâsüf eden ticarî faaliyete muvazi olarak şark-garp istikametinde, ikinci bir faaliyetin doğmasına sebep oldu. Selçuklulardan önce İslâmlar, Hristiyanlara karşı karalarda gerilerken denizlerde bir müddet daha mevkilerini muhafaza edebilmişlerdi. Fakat X inci asrın sonlarında İslâmlar fâtihtir

Türkler sayesinde karalarda tekrar ilerlemeye başladıkları zaman denizlerde sür'atle çekilmiye mecbûr kaldılar. Bu suretle, evvelki devrin aksine olarak, Akdeniz ticareti tamamiyle hristiyan kavimlerin eline geçti. Bu ticarî faaliyetler garpte iktisadî ve medenî hayatın gelişmesine ve yükselmesine, binaenakeyh hristiyan ve müslüman kavimler arasında geniş bir nisbette münasebetlerin başlamasına, fikrî sahada olduğu gibi, maddî mahsuller hususunda da büyük bir ölçüde mübadelelere yol açtı. İşte o zamanki medenî dünyanın ortasında bulunan Türkiye'nin milletlerarası bir köprü haline gelmesi bu umumî şartların bir neticesidir.

Selçuk Türkiye'sinde cereyan ettiğini müşahade ettiğimiz büyük ticarî faaliyetlerin birinci saiki bu umumî şartların Türkiye lehinde gelişmesi ise, ikincisi hiç şüphesiz, Selçuk devletinin güttüğünü gördüğümüz çok dikkate şayan iktisadî ve ticarî siyasetidir. Fîlhakika II. *Kılıçarslan*, I. *Gıyâseddin Keyhusrev*, I. *İzzeddin Keykâvus* ve I. *Alâaddin Keykubâd* gibi bu devrin büyük ve ileri görüşlü sultanlarının, bu umumî şartların ehemmiyetini tamamiyle kavrayarak, iktisadî ve ticarî faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalarla, birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurdıklarını görüyoruz. Onlar fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak, iktisadî gayeleri ilk plâna almak suretiyle yapmış ve ona göre ayarlamışlardır. Bu gaye bizzat devrin kaynaklarında da açık olarak gösterilmektedir. Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş ve çıkış limanlarında ticarî mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirdiler ve onlara her türlü yardımlarda bulundular. Türkiye'ye ge-

len yabancı tüccarlara imtiyazlar verdiler, en az bir gümrük tarifesi tatbik ettiler. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya emtiası denizde batan tüccarların malları devlet hazinesinden tazmin edilmekte idi, ki bu Selçuk devletinin bir *devlet sigortası* tatbik ettiğini gösterir. Bu keyfiyet dünya ticareti tarihi için de çok ehemmiyetlidir. Zira ticaret tarihiyle uğraşanlar sigorta müessesesinin zuhurunu ancak XIV. asıra, Ceneviz ve Venedikliklere, kadar çıkar-maktadırlar. Devletin giriştiği bu tedbirler arasında ticaret kervanlarının, bazı yollarda, askerî müfrezeler idaresinde sevk edilmesi, tenhâ yerler ve geçitler gibi tehlikeli sahalarda muhafız kuvvetler bulundurması keyfiyeti de dikkate şayandır. Gerçekten bir Orta-çağ devleti ne kadar kuvvetli ve âsaiyişi ne kadar sağlam bir surette temin etmiş olursa olsun o zamanki şartlara göre zengin emtia nakleden kervanların hudutlarda düşman çapulcularına, içerlerde göçebe ve eşkıya baskınlarına hedef teşkil edecekleri gözönüne getirilecek olursa, bu tedbirlerin lüzûm ve ehemmiyeti kendiliğinden anlaşılır. Esasen buna Selçukluların tesirinde bulunan çağdaş diğer bazı komşu devletlerde de rastlamaktayız³.

II.

İşte Selçuk kervansaraylarının vücut bulması kısaca işaret ettiğimiz bu umumî şartların ve güdülen bu ticarî siyâsetin bir neticesidir. En ehemmiyetli Selçuk kervansarayları, yukarıda işaret ettiğimiz üzere,

³ Selçuk devri ticâretine ait tafsilât yakında neşredeceğimiz «Orta-çağda Türkiye iktisadî tarihi» adlı eserimizdedir.

Anadolu'yu şark-garp, şimal-cenup istikametinde kateden iki büyük milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yollardan Şark-Garp istikametinde olanı Antalya ve Alâiye'den başliyerek, Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varır. Moğollar zamanında Küçük Ermenistan'ın ticarî ehemmiyet kazanması neticesinde, orada, Ceyhan nehrinin biraz şarkında bulunan Yumurtalık (Ayas-Lajazzo) limanı inkişaf ederek Antalya'ya rakip olmuş idi. Buradan Türkiye'ye giren Garp emtiası, Küçük Ermenistan içinden geçerek Konya veya Kayseri istikametlerinde Türkiye'ye gelir ve ana yolla birleşirdi. Konya-Akşehir istikametinde giden ikinci derecede bir yol İstanbul'a ve Garp Anadolu vadilerine vasil okurdu. Tarihi kaynaklara ve bugünkü harabelerine göre bu yol üzerinde bulunan başlıca kervansaraylar şunlardır: Alâiye civarında Şerefzâh Han'ından (II. Keyhusrev) şimal male doğru menzil menzil sıra ile *Evdîr Han* (I. İzzeddin Keykâvus), *Kırkgöz Hanı* (II. Keyhusrev),⁴ *Susuz Han* ve *İncir Hanı*⁵ (Burdur ve Isparta civarında, II. Keyhusrev), Uluborlu'ya bağlı Dâdil köyünde *Er-tokuş* (I. Keyhusrev - I. Keykubâd zamanı)⁶, Akşehir'in garbinde *İshaklı Hanı* (Sahib Fahreddin Ali)⁷, Akşehir ile Ilgın arasında *Altun-aba* (Argıt Hanı)⁸ gibi kervansaraylar vardır. Konya, Aksaray ve Kayseri arasında *Zencirlü*, *Obruk*, *Kaymaz*, *Zazatin* (Sadeddin Köpek, II.

⁴ Bak R. Riefstahl, *Cenubi-Garbi Anadolu'da Türk mimarisi*, Türk.ter. İstanbul 1941, s. 50.

⁵ F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 88.

⁶ Neşredeceğimiz «Selçuk vakfiyeleri» adlı eserimize bak.

⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler* II, s. 50.

⁸ Selçuk vakfiyeleri'ne bak.

Kılıçarslan, Alâaddin Keykubâd, Aksaray - Ürgüb arasında *Hoca Mesud, Alaî* (Nevşehir yolunda), (Nevşehir yolunda), *Pervâne, Ağzıkara, Lâtif* kervansarayları bulunmaktadır⁹. Şimal-Cenup istikametindeki yol Türkiye'ye, Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından deniz vasıtasıyla geldiğine göre Antalya, Alâiye veya Yumurtalık vasıtasıyla dahil olur; Kayseri'den Sivas'a kadar birinci yolla birleşir; veyahut Suriye, Irak kara yolu Elbistan-Kayseri istikametinde devam ederek Sivas'dan Tokat vasıtasıyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla, şimalin Kırım sahilinde en mühim limanı olan, Suğdak'a vâsıl olurdu. Bu yol, Elbistan'da Malatya, Diyarbekir vasıtasıyla Şarkî Anadolu ve Irak'a ikinci bir kol verir. Bu ana yol üzerinde Kayseri'nin 40 kilometre şarkında *Karatay*, Kayseri ile Sivas arasında, Kayseri'den 40 kilometre ileride, *Sultan Hanı* (I. Keykubâd), *Lala*; Sivas ile Tokat arasında sıra ile *Yenihan* (İlhaniler zamanı), *Çiftlik Hanı*, Tokat ile Zile arasında *Hatun Hanı* (Pazar Hanı, II. Gıyâseddin Keyhusrev), daha ileride *Âzine - Pazar Hanı*¹⁰ gibi meşhûr kervansaraylar mevcuttur ki, bütün bunlar ve bu oldukları yollar ciddî arkeolojik tetkiklere muhtaçtırlar. Bu büyük kervansarayların hemen hepsinin XIII üncü asıra ait olması bu devrin iktisadî ve ticarî vaziyetinin ne kadar ehemmiyet arzettiğini göstermiye kâfidir.¹¹ Filhakika kervansarayların vücut bulması ile ti-

⁹ Bu kervansaraylar için İbn Bîbî mufasssalına s. 230, 234, 591, 593, 611, 613, 621, 623, 626, 692; Aksarayî neşr. Osman Turan, 41, 42, 70, 125, 127, 299, 304, 307; F. Sarre, *Reise in Kleinasien* Berlin 1891, s. 71, 83.

¹⁰ İbn Bîbî, 256; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II, p. 114, 167; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler I*, s. 75.

¹¹ Yalnız Selçuk devrinin değil, lâik mimarimizin en büyük ve

carî faaliyetler arasında sıkı bir muvazilik göze çarpar. II. Kılıçarslan zamanında siyasî gelişme ile birlikte ticarî faaliyetler süratle inkişafa başlarken bununla ahenkli olarak kervansarayların da inşa edildiği görülmektedir. Sultanlara ait ilk kervansaray, II. Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında yapılmıştır¹². Bu

medeniyet tarihimizin en kıymetli âbidelerinden olan kervansaraylarımızın bugünkünden daha fazla tahribe uğramaları için ilgili makamların teşebbüse girişmelerinin millî ve medenî bir borç olduğunu hatırlatmak lâzımdır.

- ¹² Bugün *Kılıçarslan kervansarayı*'nın mevcudiyetine dair ne bir kitâbe ve ne de bu isimde bir harabenin mevcut olduğunu bilmiyoruz. Fakat İzzeddin Keykâvus ile Rükneddin Kılıçarslan arasındaki mücadeleden bahsederken İbn Bîbî (s. 591-593) bunun Aksaray civarında bulunduğunu söyler. İbn Bîbî, kervansarayı Kılıçarslan veya Sultan hanı adıyla zikreder, ki eserin hülâsasını yapan kardeşi (Houtsma neşri) kervansaraydan yalnız sonuncu adile bahseder. Aksarayî ise daha sarîh olarak Kılıçarslan ribâtının Aksaray civarında olduğunu, Baycu'nun orada kışladığını söyler (s. 42), İbn Bîbî muhtasarı sahibinin bu devir tarihini ve bu yol uyi bilmesi dolayısıyla bu iki adın, yani Sultan hanı ve Kılıçarslan hanı adlarının aynı şeye delâlet ettiği şüphesizdir. Halbuki daha sonraları Alâeddin Keykubad tarafından Aksaray'a bir menzil mesafede yaptırılan kervansaraya da *Sultan hanı* adı verilmiş ve verilmektedir. Böyle olmakla beraber İbn Bîbî ve Aksarayî, bunu Alâeddin'in adını zikrederek tasrih ederler. Öte yandan Anonim *Selçuk-nâme* ve *el-Veled üş-Şefik* (s. 297) iki sultan arasında cereyan eden vak'ayı Alâeddin Kervansarayı yanında meydana gelmiş olarak yazarlar. Hattâ Niğde'li Kadı Ahmed bu muharebede ölen (İbn Bîbî, s. 592) dedesi Celâleddin Hutentî'nin mezarını da Alâeddin kervansarayı civarında söyler, ki bu vaziyette ona mensubiyeti dolayısıyla yanlış malûmat verdiğini sanmak mümkün olamaz. Kaynakların vak'ayı Kılıçarslan veya Alâeddin kervansarayı civarında göstermeleri, kitâbe ve harâbesinin henüz tesbit edilmemiş olmasına rağmen, birincisinin mev-

hâdise bu sultanın Aksaray şehrini kurarak burada büyük binalar, saraylar, medreseler inşa ettirmesi, oraya Azerbaycan vesair yerlerden müslüman halkı, gâziler, âlimler, tüccarlar getirterek yerleştirmesiyle alakalıdır¹³. Bundan sonra aynı sebepler dolayısıyla kervansaray inşası süratle ilerler ve XIII. asrın ikinci yarısına kadar devam eder. II. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında, hükümdarın zayıf bir şahsiyet olmasına rağmen, ticarî zaruretler ve iktisadî gelişmeler dolayısıyla, babası Keykubâd zamanındaki gibi kervansaray yapma işleri bütün hızıyla devam etmiştir, ki bunu bu devre ait kervansarayların kitâbeleri göstermektedir.

III.

Selçuk kervansaraylarının yapıldığı yerler ve bulundukları yollar ile mimarî vaziyetleri gibi hususlar üzerinde duracak değiliz. Burada onların tarihî ehemmiyet ve rolleri hakkında kaynakların verdiği haberler nisbetinde malûmat vereceğiz. Bu yalnız Selçuk kervansarayları için değil, şimdiye kadar hiç araştırılmamış olan diğer devirlere ait kervansarayların mahiyetini anlamak bakımından da faydalı olacaktır.

Selçuk kervansarayları askerî bakımından haiz oldukları ehemmiyet dışında, yukarıda işaret ettiğimiz

cüdiyetinden şüphelenmek tarzında değil, her halde her iki kervansarayın birbirine yakın bir sahada bulunmasıyla izah etmek icabeder.

¹³ *Müsâmeret-ül-ahbar* s. 30; *El-Veled üş-Şefik*, Fatih kütüphanesi, No. 4519, s. 191, 292, 293; Anonim *Selçuk-nâme*'de buna dair faydalı kayıtlar vardır.

ticarî siyâset icabı olarak, iki mühim gayeyi gözönünde bulundurmak suretiyle inşa edilmişlerdir:

1. Zengin ticarî emtia nakleden kervanlara, hudut civarında düşman çapulcularından, göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri sağlamak. Bundan dolayıdır ki, bunlar müstahkem surlarla çevrilmiş; surları üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş; kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir müdafaa tertibatıyla teçhiz edilmişlerdir. Kervansarayların sağladığı emniyeti, haiz oldukları müdafaa kudretini anlamak, ve ticarî faaliyetlerdeki rollerini meydana koyabilmek için, Kerimeddin Aksarayî'nin zikrettiği bir vaka bu bakımdan bizim için çok ehemmiyetlidir: Konya-Aksaray yolu üzerinde (Aksaray'a bir menzil mesafede) bulunan Alâaddin Keykubâd Hanı, Karamanlılar ile Memreş adlı bir Türk beyi arasında vukubulan bir muharebede tahribe uğramış ve iki burcu yıkılmıştı. Bu yıkıklık dolayısıyla Konya-Aksaray yolu, emniyetsiz bir hale geldiğinden, birkaç yıl işlemez oldu. Bu sırada (XIV üncü asrın başları) müellif Kerimeddin, Gazan Han'ın yarlığı ile Selçuk ülkesi vakıflarına *nâzır* olunca, yıkılan bu iki burcu yaptırdı ve bu sâyede yol eski revnakını kazanarak işlemeğe başladı. Fakat bu defa, Anadolu'da zulmiyle meşhûr olan, Moğol kumandanı İrincin kendisine karşı ayaklanan İlyas adlı bir Türk beyile mücadeleye girişti. İlyas İrincin'e karşı dayanamadığı için bu kervansarayı sığındı. Moğol kumandanı, İlyas'ı teslim almak maksadıyla iki ay kadar kervansarayı muhasara etti; 20.000 kişilik okçu kuvvetler yanında zamanın taş atan *arrâde*, ateş sağan *neffâte* ve mancınıklar gibi bütün muhasara silâhları ile gece gündüz uğraştı ise de kervan-

sarayı düşürmiye ve İlyas'ı elde etmiye bir türlü muvaffak olamadı¹⁴. Bu malûmat, bize kervansarayların yolların emniyeti bakımından oynadıkları rolü göstermiye kâfidir. Esasen bugünkü vaziyetleri de bu keyfiyeti tamamiyle teyit edecek mahiyettedir. Bu münasebetle yolların korkulu ve geçit yerleri Osmanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet tarafından muhafız askerlere veya vergi muafiyeti karşılığı civardaki köylü halka tevdi edildiği veya bu türlü yerlerde, yolların ehemmiyetine göre kervansaray veya zâviyeler inşa edildiği görülmektedir. Artuk oğulları zamanında (560 hicrî) Ahlat'dan Bitlis'e doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler ve köprülerin başlarında f o n d u k (han)lar yapıldı, ki Bitlis altındaki f o n d u k üç yüz yolcu, hayvanlarını ve bu nisbette emtiayı alacak bir durumda idi¹⁵. Eflâkî'nin bir fıkrası yolların emniyeti için kervansarayların ne kadar ehemmiyetli ve zarurî telâkki edildiğini meydana koymak için burada zikre lâyıktır:

¹⁴ *Müsameret-ül-ahbâr*, s. 229, 304, İrincin kervansaray muhasarasında muvaffakiyetsizliğe uğramasını, Aksaray'ın burçları tamirine atfederek ona tamir masrafına altı bin ilâveyle on altı bin dirhem ceza keserek orada ölen Moğol'ları diyetini tazmin ettirmiştir, ki müellif bunu İrincin'in zulümleri arasında zikreder: «*Gariptir ki islâmiyette, hükümet idaresinde memleket vakıfları nazarı için hiyanet töhmeti harabiyet olduğu halde, İrincin'in hükümetinde imar sebebiyle olmuştur*». Bu kervansaray II. Keykâvus ve IV. Kılıçarslan arasında vukubulan mücadele esnasında (652) Husameddin Bîcâr ve Feleküddin Halil tarafından böyle bir âkibete daha uğramış, kapıları yıkılmış, orada bulunan yolcuların bir kısmı öldürülmüş ve malları yağma edilmişti (İbn Bîti, 613). Bu kapılar III. Gıyâseddin Keyhusrev zamanında, 677'de, yeniden yapılmıştı, ki bunu ifade eden kitâbesi zamanımıza kadar gelmiştir, (F. Sarre, *Reise*, s. 36).

¹⁵ İbn-ül-Azrak, *Târih Meyyafârkîn*, s. 189 a. (British Museum).

«Bir gün Sivaslı Fahreddin Sivas'tan gelmiş, Muîneddîn Pervâne ve başka emirlerle birlikte Mevlânâ'yı ziyârete gitmiş; Mevlânâ ona gelişinin hangi konaktan olduğunu sorunca Fahreddin: «Emir Pervâne hanından» geldiğini söylemiş. Mevlânâ ona bu yol üzerinde Pervâne'nin hanı olup olmadığını sorunca o: «Evet vardır, onun zamanında emniyet ve âsayış o derecededir ki kervan hangi sahraya konarsa konsun orada korkusuz konaklıyabilir» demiştir¹⁶.

2. Kervansarayların hedef tuttuğu ikinci mühim gaye de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücûda getirilen tesisler çok dikkate şayandır. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak anbarları, ticârî eşyayı koyacak depoları, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, misâfirlerin yikanması için hamamları, şadırvanları, hastahânekleri ve hattâ, kayıtlardan çıkarabildiğimize göre, eczahaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncıya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilât ve tesisleri ve bütün bunları, bunlara dair gelir ve masrafları idare edecek *divân* (büro) ve memurları vardı. Bu büyük yollar üzerinde yapılan ve umumiyetle yapıcıları Selçuk sultanları ve devlet adamları olan bu muazzam kervansaraylar hep vakıf idiler ve maddî büyüklükleri ve teşkilâtları nisbetinde de zengin vakıflara maliktiler. Bu suretle bu kervansaraylara inen tüccar ve sair her türlü yolcu, zengin olsun fakir olsun,

¹⁶ *Menâkib-ül-Ârifin*, Ankara umumî kütüphanesi yazması, (varak 75 a).

orada her türlü ihtiyacını meccanen görebilirdi. Vakıa tarihî kaynakların azlığı ve henüz çoğuna ait vakfiyelerin elimize geçmemesi dolayısıyla hepsinin vakıf olduğunu bugün için vesikalandırmak mümkün değilse de mevcut kayıtlar ve devrin hususiyeti bu teşmilin tamamıyla hakikate uygun olacağını göstermektedir.

IV.

Kervansarayların vakıfları hakkında Aksaray'ın, yukarıda, Aksaray civarında bulunan I. Alâaddin Keykubâd hanına dair verdiği malûmat dikkate şayandır. Vakıf gelirinden iki burcunun 10000 *dirhem*, yâni harpten önceki Türk parasıyla 20000 lira¹⁷ ile tamir edilmesi vakıf gelirinin ehemmiyeti ve bir kervansarayın inşası için sarfedilen meblâğ hakkında bize umumî bir fikir verebilir. Aynı suretle, Keykubâd'ın Kayseri - Sivas yolu üzerinde yaptırdığı diğer kervansaray (*Sultan Hanı*) nı da vakıf olduğunu biliyoruz. Aksaray civarındaki kervansarayın (*Sultan hanı*)¹⁸ büyüklük ve mimarî bakımından aynı olan bu kervansaray, kitâbeleri olması dolayısıyla kime ait olduğu, hangi devir ve tarihte yapıldığı şimdiye kadar anlaşılamamıştır¹⁹. Halbuki Memlûk sultanı Baybars'ın Anadolu seferinden bah-

¹⁷ Selçuk devrinin para meseleleri hakkında adı geçen eserimizde malûmat vardır.

¹⁸ Kitâbesi 626 (1229) da yapıldığını göstermektedir (F. Sarré, *Reise*, s. 85, 87).

¹⁹ A. Gabriel, hanın yapıldığı zaman ve bânisi hakkında bazı seyyahların ileri sürdüğü yanlış tahminleri tesbit ve reddetmekle beraber kime ait olduğunu meydana koyamadığı gibi inşa tarihini de 650 yılına doğru kabûl eder (*Mounuments turcs d'Anatolie*, I., p. 93-98), ki yanlıştır. Keykubâd'a ait olması dolayısıyla 634 den sonra olamaz.

sederken *Kalkaşandî*, *el-Omarî* ve *Baybars tarihi* müellifi bunun da Keykubâd'a ait ve vakıf olduğunu beyan ederler. Bu müellifler Baybars'ın Kayseri'den ordu-
siyle ve birtakım Selçuk devlet adamlarını yanına alıp döndüğünden bahsederken, Alâaddin Keykubâd kervansarayının *Karatay* kervansarayından daha büyük olduğunu, sultanın, ordusuyla, burada konakladığını, hana ait büyük vakıflar mevcûd olup bunlar arasında kuzuları kervansaraya gelen yolculara kesilmek için civarında birtakım vakıf koyun sürülerinin beslendiğini, sultanın askerlerinin bunlardan kesip yediğini söylemişlerdir ki, bu malûmat çok dikkate şayandır²⁰. Ehemmiyeti dolayısıyla aşağıda üzerinde fazla duracağımız *Karatay* kervansarayından başka vakıf olduğunu mevsûk olarak bildiğimiz kervansaraylar *Altun-aba* ve *Er-tokuş* kervansaraylarıdır. En eski Selçuk kervansaraylarından (vakfiyesi 598'-de) olan ve Akşehir ile Ilgın arasında inşa edilmiş bulunan *Altun-aba* kervansarayı, onun Konya'daki medresesi ve başka vakıfları için yaptırdığı, vakfiyesinde zikredilmektedir. Fakat kervansarayın pek ehemmiyetli olmaması dolayısıyla olacaktır ki, orada yalnız kervansaraya gelen fakir yolcuların ısınması ve hanın aydınlatılması için gereken odun ve bezirden ve hancıya verilecek

²⁰ *Rahala el-Sultan fi'l-yevm el-sâni ve nezele bi-menzileti karib Hân el-Sultan 'Alâuddin Keykubâd yu'refu bi-kervansaray ve hazâ'el-han bunyetün 'azîmetiün min nisbeti Han Karatay ve leha evkafun 'azîmetun ve min cumleti mâ vucide kariben minhu ezvâdun kesîretun min el aġnâm tabeset fihâ el-'asâkir el-mansûre se'eltü 'anhâ fe-kîle: 'innehâ vukîfe 'alâ hazâ'l-hân yuzbehu nitâcu-hâ bilvâridin alâ hazâ'l-hân 've hazâ'l-aġnâm min cumletu'l-vukuf (Mesâlik-ül-absr), nşr. F. Taeschner, s. 16; Şubh-ul-a'sâ, XIV, s. 161; Baybars tarihi, terc. Ş. Yaltkaya, s. 89.*

ödemekten bahs olunmaktadır²¹. Vakfiyede Konya ile Gorgorom (Beyşehir) yolu üzerinde, Konya'da yerleşmiş Tebriz'li tâcir Hacı Bahtiyar bin Abdullah'a ait başka bir vakıf kervansaraydan daha bahsedilmektedir, ki bunun da burada zikri faydalıdır. Mübarezeddin Er-tokuş'un vakfiyesi onun medrese, mescit ve kervansaray gibi vakıflarına ait ise de ölümünden çok muahhar olan bu vesikada onun bu evkafı ve bu arada kervansaray hakkında hiçbir tafsîlât vermemektedir²².

V.

Selçuk kervansarayları hakkında, tarihlerin ve vakfiyelerin verdiği bu kayıtlar mühim olmakla beraber bu muazzam âbidelerin tarihî mahiyetlerini, teşkilât ve işleme tarzlarını kâfi derecede meydana koyacak bir kıymet taşımazlar. Halbuki Celâleddin Karatay tarafından yaptırılan *Karatay kervansarayı* hakkında, gerek tarihî kaynaklar ve gerekse büyük, bir talih eseri olarak, zamanımıza kadar gelen vakfiyesi dolayısıyla, çok daha geniş bir bilgiye sahip bulunuyoruz. Bilhassa vakfiyesi, yalnız Karatay kervansarayı değil, bütün Selçuk kervansaraylarının mahiyetlerini meydana koymak için büyük bir kıymet taşımaktadır. Bundan dolayı diğer büyük kervansaraylara ait vakfiyeler bir gün elimize geçecek olursa bu devir tarihi hakkında çok mühim ve sîkalara malik olacağız demektir. XIII üncü asırda çok faal bir vaziyette olan (inşası 1240'da) Karatay kervansarayı hakkında, diğer kaynakların kısa kayıtlarından²³ sarfı nazar. en iyi malûmat El-Omarî ve Kalkaşândî'nin eserleridir. Baybars'ın Kayseri seferinde

²¹ *Altun-aba vakfiyesi*, Belleten XLII (1947), s. 197-235.

²² *Er-tokuş vakfiyesi*, Belleten XLIII, s. 415-429.

²³ *Karatay ve vakfiyeleri*, Belleten XLV, s. 170-171.

orduda bulunan Muhiddin bin Abdüzzâhir bu seferinden bahsederken yolda uğradıkları mezkûr kervansarayın da güzel bir tasvirini yapmıştır. Abdüzzâhir'in mektubu Kalkaşandî tarafından aynen nakil ve el-Omarî tarafından da hülâsa edilmiştir. Buna göre «Hanın surları ve surlar üzerinde, köşelerde, kuleleri olup büyüklüğü yüksekliği dolayısıyla en güzel binalardan biridir. Duvarları yontma ve mermer gibi cilâh kırmızı taşlardan yapılmış olup üzerlerinde, kalemle emsalini resmetmek imkânsız olan, nakışlar ve resimler vardır. Kapısının dışında, iki kapı arasında kaldırım ile döşenmiş, *Rabaz*²⁴ gibi müstahkem surlarla çevrili bir yer vardır, ki burada dükkânlar bulunur. Hanın kapıları en iyi demirden yapılmıştır. İçerisinde yazlık köşkler (*Evâvînü's-sayfiyye*), kışlık mekânlar vardır. Kervansarayın güzelliğini, mahiyetini oradan geçmedikçe tasvir etmek imkânsızdır. Yaz ve kış, içinde her şeyi bulmak mümkündür. Kervansarayda hamam, hastahane (*bîmâristân*), ilâçlar, yatak ve yemek takımları ve ahırlar vardır. Her yolcu derecesine göre misâfir edilir. Sultan, yani Baybars, oradan geçerken kervansarayda misâfir kaldı. Buna ait büyük vakıflar vardır ki bunlar civarında ve başka beldelerde bulunur. Hanın gelir ve masraflarına ve vakıf gelirlerine bakmak için orada daireler (*devâvîn*), memurlar ve kâtipler mevcuttur. Tatarlar bunun gelirine dokunmadıkları için eskisi gibi işleme devam etti»²⁵. Kaynakların hiçbir ker-

²⁴ Orta-çağda İslâm şehirleri, iç ve dış olmak üzere, iki kısımdan müteşekkil olup dış kısma *zâhir* veya *rabâz*, iç kısma da *bâtın* veya *şehristân* adı verilir.

²⁵ *Kalkaşandî*, *Subh ul-a'sa*, XIV, s. 152; el-Omarî, *Me-sâlik ül-abşâr*, s. 10; 'Aynî, *İkd ül-Cümân*, XIX. s. 611, Vel-yüddin ef. ktp. No. 2391.

vansaray hakkında vermediği bu dikkate şayan malûmat vakfiyenin ehemmiyet ve tafsilâtına rağmen oradaki bazı eksiklikleri ikmal edecek bir mahiyettedir.

645 (1247)'de tanzim edilen vakfiye kervansarayın vakıfları ve masrafları ile onlara ait memur ve müstahdemlerin işlerini idare ve kontrol etmek için *mütevelli*, *müşrif* (müfettiş) ve *nâzır*'dan müteşekkil bir heyet tayin etmiştir. Bu münasebetle El-Omarî ve Kalkaşandî tarafından zikredildiği halde vakfiyede kaydedilmeyen bazı vazifeler ve müstahdemler bu heyetin salâhiyetine bırakılmış demektir. Vâkfın kendisinden sonra kardeşleri ve onların çocuklarına tahsis ettiği tevliyet için vakıf gelirinin altıda biri ayrılmıştır. *Müşrife* yılda 500 *dirhem*, yani harpten önceki Türk parasıyla takriben 1000 lira ve 50 *mudd*, yani takriben 160 kile (bir kile otuz kilo hesabile) buğday maaş tayin edilmektedir²⁶. *Nâzır*'ın maaşı de yıllık 360 *dirhem* ile 24 *mudd* buğdaydı. Kervansarayda yolcuların namaz kılması için yapılan *mescide* bir *iman* ve *müezzin* tayin edilip bunlardan birincisine yılda 200 ve ikincisine 150 *dirhem* para ve yirmi dörder *mudd* buğday maaş verilmektedir: Vakfiye kervansarayda bir *muzîf*, bir de *hancı* (hânî) gibi vazifeleri birbirine yakın gözüken iki memur tayin etmektedir ki, birincisinin yıllık maaşı 200, ikincisinin 150 *dirhem* para ve yirmi dörder *mudd* buğday olduğuna göre *muzîf*'in mevkii daha üstün olmak icabeder. Filhalkâ mevki isimlerine nazaran da bunu tayin etmek mümkündür. Bundan dolayı her halde birincisi, kervansarayın bir nevi işleri müdürüdür. Gelen yolcuları ka-

²⁶ Bu zamanda kullanılan ölçüler hakkında «Orta-çağda Türkiye iktisadî tarihi»nda malûmat vardır.

bul eden, onların yemek, yatmak ve diğer işlerini idare eden odur. Hancı da hayvanların hizmetine, ahır işlerine bakmaktadır. Vakfiyenin arkasındaki 646 tarihli zeylinde hancının maaşı 50 dirhem daha ilâve edilerek 200 dirheme çıkarılmıştır, ki bu, aradaki mevki farkı hakkındaki mütalâamıza aykırı değildir. Kervansarayın bir de *havâyîç* memuru (emîr havâyîci) vardır, ki bunun vazifesi şüphesiz hanın erzak ve levazım (anbar) işlerine bakmaktır. Bunun yıllık 200 *dirhem* para ve yirmi dört *mudd* buğdaydı. Hana gelen hayvanların hastalarına bakmak için orada daimî bir *baytar* bulundurulmakta ve yılda kendisine 100 *dirhem* para ve 24 *mudd* buğday verilmektedir. Hanın ve vakıflarının işlerine bakmak için de *atlı* bir kimse (emîr) mevcuttur, ki buna 100 dirhem para, 24 *mudd* buğday tahsis ediliyor.

Kervansarayda, gelen yokculara parasız yemek pişiren ve dağıtan, bir *aşhane* mevcuttur. Burada yemek pişiren mahir bir *aşçıya* yılda 200 dirhem para ve 24 *mudd* buğday maaş tâyin ediliyor. Kervansaraya gelen müslüman - kâfir, hür-köle her yolcuya müsavi olarak günde, her okka yüz dirhem itibariyle, üç okka (yani bir kilogram) ekmek 250 gram pişmiş et ve bir çanak da yemek verileceği şart koşuluyor²⁷. Bundan başka bu devrin birçok imâret ve zâviyelerine ait vakfiyelerinde gördüğümüz gibi her cuma akşamı bal helvası yapılarak müsavi bir surette bütün yolculara dağıtılması kaydedilmektedir. Aşhanenin ne ka-

²⁷ Halbuki yukarıdaki Mısır'lı müellif kervansarayda herkesin derecesine göre misâfir edildiğini söylüyor. Vakıf şartına aykırı olan bu keyfiyetin zamanla böyle bir şekil alıp almadığı şüphelidir. Bu belki Mısır ordusu için istisnâî bir hal olduğundan müellifi böyle bir ifadeye sevketmiştir.

dar yolcuya yemek verebileceği malûm değilse de herhalde hanın istiap edebileceği yolcu nisbetinde olduğu muhakkaktır. Nitekim mutbak için, vakfiyede, satın alınacağı bildirilen takımlar burada bize bir fikir verebilir. Bu kayıda göre, Kervansaraya elli büyük kâse çanak, yirmi bakır tabak, yüz büyük odun çanak, elli tahta tabak ve yine bakırdan mamul on büyük, beş orta, beş küçük tencere, iki büyük kazan, iki büyük leğen vesair mutbak takımları alınacaktır. Bununla beraber bu mutbak takımlarının bütün mevcudu gösterdiğine hükmedilemez. Yolcuların ihtiyaçları yanında onların hayvanları için lâzım olan arpa ve samanın da vakfiyede tayin edilmiştir.

Vakfiye Kervansaray içinde bir hamamın bulunduğundan bahsetmiyor. Yalnız zeylinde köydeki hamamını vakfedip kervansaraya gelen yolcuların, köy halkı ve başka yabancıların burada yikanacaklarını zikrediyor. Bununla beraber diğer emsali gibi bunun içinde de bir hamamın bulunması icabeder. Nitekim, yukarıda zikrettiğimiz, El-Omarî ve Kalkaşandî bundan bahsettiği gibi bugünkü vaziyette de harabesi gözükmektedir²⁸. Bu, sair hususlarda olduğu gibi vakfiyenin bütün teşkilâtı ve memuriyetleri zikretmediği ve bu türlü işleri üç kişilik idare heyetine bıraktığı tarzında izah edilmek icabeder. Köydeki hamamın vakfedilmesi de kervansaraydaki hamamın kifayetsizliğiyle alâkalı olsa gerek. Vakfiyede köydeki hamamcıya 120 dirhem para ve yirmi dört mudd buğday yıllık veriliyor. Bundan başka kervansarayın bir ayakkabıcısı vardır; hana gelen yolcuların ayakkabılarını tamir eder veya ayakkabısı olmıyan fakirlere verilecek yeni ayakkabıları hazırlar. Buna yılda 100 dirhem

²⁸ Bak. Halil Edhem, TOEM. XXXIII, s. 516.

para ve 24 mudd buğday tahsis edilmiştir. Buna ait malzeme için her yıl ihtiyaç nisbetinde deri ve sahtiyan ve hayvanların nallanması için gerektiği kadar çivi ve nal alınmasını üç kişilik heyetin takdirine bırakmaktadır.

Vakfiyenin kervansarayda hasta olan bütün fakirlerin oradaki ilâç ve meşrubatla sıhhat buluncaya kadar tedâvî edilmesini şart kılmaktadır ki, bu kayıt el-Omarî ve Kalkaşandî'nin handa bir hastahane (*bîmâristân*) bulunduğu hakkındaki haberini teyit etmekte ve her iki kaynak bu hususta birbirini ikmal etmektedir. Bununla beraber *baytar* ve maaşı vakfiyede zikredildiği halde bir tabib veya hastabakıcının bulunduğu dair bir işaret yoktur. Öyle anlaşıyor ki, orada daimî bir tabib bulundurmak müşkülâtı dolayısıyla, her halde hastaların vaziyetine göre, eğer hastalık hafif ise bir hastabakıcının nezaretinde basit bir tedavi ile iktifa ediliyor ve eğer hastalık ağır ise Kayseri ve Sivas gibi yakın büyük merkezlerden tabib getirtiliyordu. Nitekim Kütahya'da bulunan Germiyan oğlu Yakup beyin imaretine ait vakfiye kitâbesinde imarete hasta olana hekim getirileceği, ilâç verileceği ve bunların ücretinin vakıftan ödeneceği zikrediliyor, ki bizim vakfiyenin bu kaydını bu tarzda izah etmek için ehemmiyetlidir²⁹. Her halde bu hususta daha vazih bilgilere sahip olabilmemiz için diğer büyük Selçuk kervansaraylarının vakfiyelerini elde etmemiz gerekiyor. Diğer taraftan fakir hastalara öldüğü takdirde *tekfin* masraflarının da vakıf gelirinden

²⁹ «Ve dahi anda (imârette) kim ki hasta olası olursa ana hekim götüreler, ilâç ettireler ve hekim hakkın vireler ve edviye pahasın vereler ve anda kim ölesi olursa kefen sara-lar (İ. H. Uzunçarşılı, Kütahya şehri, s. 82.

ödeneyeceği şart kılınıyor. Türkistan'da Kervansaraylara gelen yolcuların alâkalarına göre kütüphâne ve satranç takımları da bulunuyordu, Türkiye'deki emsâllerinde de olacağını sanıyoruz^{29a}.

Bundan sonra hanın ve mescidin aydınlanması için gerektiği kadar yağ (*zeyt*) ve mum ve ısınması için odunun alınacağını üç kişilik heyetin takdirine bırakmıştır. Vâkîf Karatay, evkaf gelirinin arttığı takdirde maaşların (*câ mekiyyât*) arttırılması ve kervansaray için yeni gelir kaynağı olacak mülk ve akârın satın alınmasını şart kılmaktadır, ki bu cihetler neşrettiğimiz vakfiyede izah edilmiştir. Görülüyor ki, bu tafsilâta rağmen, vakfiye, oradaki diğer birtakım vazife ve tesisleri zikretmemiştir. Bu arada El-Omarî ve Kalkaşandî'nin burada vakıfların gelirini, kervansarayın masraflarını hesap ve idare eden *dîvân* (büro) ve orada çalışan memurlarla dükkânlara dair çok mühim kayıtlara hiç temas etmemiştir. Bunun gibi memur ve müstahdemlerin oturdukları evlerin onlara kira ile mi, kirasız mı verildikleri kaydedilmemiştir ki, emsali müesseselerde meccanî olduğuna dair malûmatımız mevcuttur. Diğer taraftan kervansarayda sarfedilen ekmeğin nasıl tedarik edildiğinden bahsedilmiyor. Muhakkak ki orada vakfa ait bir fırın mevcuttur. Meselâ 765 tarihli Ali Paşa zâviyesinin ihtiyaçları için orada bir vakıf fırını vardır³⁰. Bundan başka yolcuların hamam yapımları ve yıkanmaları için lâzım gelen sabun da zikredilebilir, ki Niksar'da 723 tarihli Ali Pehlivan zâviyesi hamamı için on *ritl* sabun tahsis edilmiştir³¹. Bu, kısmen

^{29a} İbn ul-Esîr, XII, s. 94.

³⁰ M. Cevdet, *Zeyl ala fasl il-ahıyyet il-feteyân*, İstanbul 1932, s. 288.

de vakfiyenin kervansarayın ilk zamanlarına ait olması ve zamanla kadrosunun genişlemiş bulunmasıyle ilgili olabilir. Her halde Mısır müellifinin buradan geçtiği zamanda (1277, yani vakfiyeden otuz yıl sonra) yolun ehemmiyeti nisbetinde vakıf gelirinin ve binaenaleyh tesis ve masrafların da artmış olması icabeder, ki bunu vakfiyenin bir iki yıl sonra zeyli bile göstermektedir.

VI.

Moğollar zamanında Küçük Ermenistan vasıtasıyla yapılan geniş ticarî mübadelelerde bu yolun biraz daha ehemmiyet kazanması dolayısıyla kervansarayın da rolünü arttırmış olduğu şüphesizdir. Bu zamanda bu yoldan geçen meşhur İtalyan seyyahı Pegolotti'nin Göksün ile Sivas arasında (şüphesiz Kayseri'ye uğramaksızın) bahsettiği iki kervansaray (*Gavazara*) dan biri Karatay, diğeri de Keykubâd kervansarayı olmak icabeder³¹. Tabiatıyla bütün diğer kervansaraylara nisbetle vesika bakımından çok daha iyi bir vaziyette bulunmasına rağmen eldeki malûmat Karatay kervansarayının bütün faaliyeti tarihini meydana koymaktan çok uzaktır³². Şimdiye kadar ilim âlemince meçhul kalmış olan bu tarihî malûmat dahi bize Selçuk kervansaraylarının ne muazzam bir teşkilâta sâhip olduğunu, memleketin iktisadî ve ticarî durumunun nasıl bir seviyeye eriştiğini göstermek için bir fikir vermiye kâfidir. Bu bize

³¹ Aynı eser, 286.

³² W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, p. 113.

³³ XVI cı asır tahrir defterinde basit bir zâviye haline gelen kervansaraya ait vakıfların mühim bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu tarafından tımar haline çevrilmiştir, ki bu türlü müdahaleler için daha birçok misaller mevcuttur.

Selçuk tarihi hakkında henüz başlamamış sayılan çalışmaların ne kadar ümit verici neticeler doğuracağına da bir işaret sayılabilir.

Bu kervansaraya ait masrafları karşılamak için ona yapılmış olan vakıflar da dikkate şayandır. Kervansaraya, o civarda bulunan, üç köy vakfedilmiştir, ki bunlardan biri, hanın arazisi içinde bulunduğu Sarahor köyüdür. Bu köy sahibine veya kervansaraya nisbetle bilâhara Karatay (*Karadayı*) adını almıştır. Bundan başka, biri Kayseri'de, öteki Behramşah Karahisarı'nda olmak üzere, iki han da kervansarayın mevküfları arasında idi. Diğer taraftan Kayseri şehrinde kira getiren on ev, şehir civarında 36 parça arazi, iki çayır ve Kayseri civarında, Selçuk ordularının geçit ve bayram merasim ve eğlencelerinin yapıldığı ovada kâin, Meşhed kasabasındaki dört ev, bir fırın, 19 tarla, kervansarayın bulunduğu Karatay köyünde kira getiren 15 dükkân ve sayısı bildirilmeyen birtakım evler de bu vakıflara dahil idi. Vakfiye gelirin artmasıyla yeni emlak ve âkarın satın alınarak bu vakıflara ilâve edileceğini söylemesi zamanla vakıfların çoğaldığını tahmine imkân vermekte ise de bu hususta fazla bir şey bilmiyoruz. Yalnız vakfiye'nin zeylinde bu şartın tahakkuk ettiğine dair kayıtlar mevcuttur.

Bu malûmat bir kervansarayın ne kadar bir geliri istihlâk ettiğini ve bütün Selçuk kervansaraylarında memleketin umumî servetinden ne büyük bir yekûnun yolcular hesabına kullanıldığını gösterir. Burada, yolcuların büyük bir kısmının yabancı olması dolayısıyla, bu istihlâkın memlekin umumî menfaati bakımından bir zarar teşkil edip etmiyeceği hatıra gelebilir. Fakat şurasını unutmamak icabeder, ki Selçuk devrinde iç ve dış ticarete gördüğümüz büyük faaliyetler bu kervansaray-

lar olmaksızın bu derecede inkişaf edemezdi. Bu ticaretin doğrudan doğruya veya dolayısıyla yarattığı iktisadî imkânların büyüklüğü gözönüne getirilecek olursa kervansarayların memleketin umumî menfaati bakımından oynadıkları rol daha kolay anlaşılır ve o zaman için bunun zarurî bir iktisadî tedbir olduğu da meydana çıkar. Yalnız şu kadarını gözönüne getirmekle iktifa edelim, ki Türkiye'nin hakikî inhitatı bu yolların milletlerarası ehemmiyetten düşmesiyle başlar. Bu da Doğu-Batı ticâretinin Akdeniz'den Okyanuslara intikali, Türkiye'yi çeviren İslâm memleketlerinin siyasî ve medenî gerilemeleri ile, XV inci asırda başlar. Nitekim XVI ncı asırda yalnız milletlerarası ticâret bakımından değil, Osmanlı imparatorluğunun kurulmasının yollar üzerinde husule getirdiği neticeler dolayısıyla de, bu yol tamamıyla ticarî ehemmiyetini kaybettiği için bu asıra ait Osmanlı *tahrir defteri*'nde kervansaray basit bir *zâviye* olarak mevcut bulunmaktadır. Köyün nüfusu 800 kişiye indi; halbuki bugünkü nüfus 485 dir. XIII-XIV üncü asıra nazaran bir inhitat manzarası arzeden Anadolu'nun XVI ncı asırda bugünkünden daha kesif olduğunu ileri sürmemizi mümkün kılacak diğer misaller de mevcuttur.

Kervanların geçtiği kasabalar gibi konakladığı kervansarayların civarı da küçük bir ticâret merkezi haline gelirdi. XIII üncü asırda, Suriye, Irak, Şarkî Anadolu ve Ermenistan'dan Kayseri, Sivas istikametinde ilerliyen yolların kavşağında bulunan **K a r a t a y k e r v a n s a r a y ı** civarı da böyle bir merkez idi .Kervansarayın inşasından sekiz sene sonra orada on beş dükkân ve kira getiren evlerin bulunması bu ticarî faaliyet hakkında bize bir fikir verebilir. Bratianu'nun sırf kervansarayın bulunmasına dayanarak burasını bu asırda bü-

yük bir ticâret merkezi diye vasıflandırması, biraz mübalâğalı olmakla beraber, yerinde bir tahmindir³⁴. Tokat ve Zile arasında, Sivas'dan Karadeniz limanlarına giden büyük yol üzerinde bulunan P a z a r h a n ı ile Â z i n e P a z a r h a n ı gibi hanların isimleriyle buralarda birtakım pazar (*panayır*) ların ve bunun neticesi olarak da bazı kasabaların meydana geldiği muhakkak olarak kabul edilebilir. Evliya Çelebi, Âzine pazarının kaza olduğunu ve orada mamur bir *han* bulunduğunu söyler (III, s. 327). Yine onun Sivas'ın bir menzil şimalinde Sivas Yenişehri hakkında verdiği malûmat, yukarıda kaydettiğimiz yeni hanın yerinde vücûd bulması dolayısıyla zikre şayandır. Bin haneli güzel bir müslüman şehri olduğunu, bir câmii, iki mescidi, bir hamamı, bir mekteb-i sibyanı ve taştan muazzam bir hanı bulunduğunu, kervansarayın yüz tavlâ at aldığını, hanın önünde yolun her iki tarafında elli dükkân mevcûd olduğunu, Sivas'la Tokat arasında bir menzil olduğundan günden güne büyüdüğünü, çarşı ve hanın iki başında kale kapısı gibi büyük kapıları bulunduğunu zikrettikten sonra eskiden korkulu ve derbent yer olması dolayısıyla hâlâ burada oturan halkın *örfî vergilerden muaf* olduğunu söyler (III, s. 236). Konya-Kayseri arasında çok daha faal bir yol üzerinde bulunan kervansarayların da aynı çeşit ticarî faaliyetleri ve, netice olarak, bazı kasabaları meydana getirdiği kabul edilirse de maalesef kaynakların yokluğu sarîh bir şey söylemeğe mânidir. Yalnız Sadettin Köpek (Zazatın) kervansarayı civarında bazı köşklerin mevcûdiyetini biliyoruz ki bu yukarıdaki tahminimizi teyit eder bir kayıddır³⁵.

³⁴ *Recherches sur le commerce gènois dans la Mer Noire au XIII e siècle*, Paris 1929, p. 167.

³⁵ *Rûz-i diger azm-i Konya numûdend, ahâli-i berJâdet-i maJ-*

VII.

Selçuk kervansaraylarının tarihî mahiyeti hakkında verdiğimiz bu malûmatı ikmâl edebilmek için bunların menşeleri meselesine kısaca temas etmek faydalıdır. Şüphesiz bunlar daha evvel İslâm dünyasında kurulan ribâtlar'ın bir devamından başka bir şey değildir. Bundan dolayı Selçuk deyrine ait kronik, kitâbe ve vakfiye gibi kaynaklarda bunlara kervansaray, han kelimeleriyle müteradif olarak ribât da denilmektedir. Ribâtlar umumiyetle İslâm dünyasının hudutlarında, askerî gayeler için, yapılmış müstahkem yerlerdir. İslâm memleketlerinin her tarafından gönüllü askerler, gâziler cihâd, yani İslâmiyet uğrunda muharebe, yapmak için hudutlardaki bu müstahkem yerlerde barınırlar. İçlerinde yatacak, yiyecek yerleri, anbarlar, mescit ve hamamlar, hayvan ahırları bulunan bu ribâtlar hudutlarda bir müdafaa sistemi halinde devam ederlerdi. Bundan dolayı müstahkem surlarla, surlar üzerinde kulelerle teçhiz edilirdi. Düşmanı tarassut eden kulelerinde ateş ile verilen işaretler sâyesinde uzak hudut boyları arasında sür'atle haberleşmek mümkün olur ve düşmanın vaziyetine karşı alınacak tedbirler bildirilirdi. Bu ribâtlar vaziyete göre devletin, veya malını cihâd uğruna tahsis eden zenginlerin büyük vakıflarıyla beslenirdi. Arap coğrafyacıları, yalnız Mâverâünnehr'de 10,000 ribât bulunduğunu söylerler³⁶.

İslâm hudutları daha ileri ülkelere gittikleri zaman

hûd tâ be-kervansaray-i Sa'adeddin Köpek be-köşkhâ-i ârâste pezîre şûdend. (İbn Bîbî, 593).

³³ Ribâtlar hakkında Prof. Fuad Köprülü'nün *Vakıflar dergisi*'nde Ribat adlı mühim makalesine bakınız (II, s. 267-288).

tabiatıyla bu ribâtlar *askerî* mahiyetini kaybederek vakıfları ve eski teşkilâtıyla yolculara mahsus bir kervansaray halini alırlardı, ki kervansarayların ribât adını alması bununla ilgilidir. Mamafih *İstahri*, daha X uncu aşırda Türkistan'da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribâtların mevcûd olduğunu söylüyor. Ona göre Mâverâünnehr halkı kadar misafirperver ve din-dar halk yoktur. Misâfirleri kabul etmek için, İbn B a t û t â'nın Anadolu'daki *Ahiler* hakkında dediği gibi, birbirleriyle münazaa bile ettiklerini, başka İslâm ülkele-rinde zenginlerin çoğu mahını zevklerine, mezmum işlere sarfettiği halde, buradaki servet sahiplerinin mallarını hayır ve cihâd uğrunda harcadıklarını, yolları imâr ve تنها yollarda ribâtlar vücûde getirdiklerini, hiçbir bel-de, bir köy, yol giden bir çöl veya yolcuların konakladığı bir yer yoktur ki orada bir ribât yapmamış olduklarını bunların ekserisinde yolcuların meccanen yiyip yattık-larını, hayvanlarını yemlediklerini, söyler. Hattâ o, Se-merkant mintakasında bulunan bir menzile çok defa birden yüz, iki yüz yolcu hayvanlarıyla birlikte konup meccanen yiyip yattıklarını, sahibinin bundan üzölmek değil memnun olduğunu, burasının yüz yıldan fazla ka-pısının kapanmadığını hayretle zikreder³⁷. M a k d i s i de, Türkistan'daki ribâtlardan bahsederken, Espîcap'da 2700 ribât bulunduğunu, şehirdeki K a r a t e k i n 'ri-bâtının vakıflarından aylık gelirinin yedi bin dirhem olduğunu, bunun fakirlerin ekmek ve yemek parasına sarfedildiğini, yazar³⁸. Görölüyor ki, bütün hayır işlerin-de olduğu gibi, askerî gayeler dışında, yolcuların meccanen yemek ve yatmaları için kervansaray (ribât) inşa-

³⁷ K. Mesâlik el-memâlik. B G A. I, Leiden 1927, s. 289, 290.

³⁸ Ahsen üt-tekâsım, B G A. III. Leiden 1906, s. 283.

sı an'anesi İslâm âleminde en fazla Türkistan'da inkişaf etmiş idi. Selçuklular birçok an'anelerle birlikte bu kervansaray an'anesini de Türkistan'dan getirmişler ve İslâm âleminde, her sahada olduğu gibi bu hususta da, takip ettikleri devletçilik zihniyetiyle, imparatorluklarının her tarafına yaymayı devletin menfaati icabı saymışlardır, ki Osmanlı imparatorluğunun şayanı dikkat bir maharetle tatbik ettiği devletçilik Selçuklularla başlayan bir hareketin gelişmesinden başka bir şey değildir. Bu, İslâm tarihinde Selçuk istilâsının, üzerinde durulması gereken, ehemmiyetli neticelerinden biridir. Yukarıda Türkiye Selçuklularının bahsettiğimiz iktisadî ve ticarî siyâsetleri ve bu arada kervansaray inşa etmeleri keyfiyeti de bunun bir tezahürüdür. N i z â m ü l - m ü l k kervansaray inşa edilmesini, *kâriz* yapmak, *kanal* açmak, *köprü* kurmak, *köyleri imâr*, şehir ve kaleler inşa etmek, talebeler için *medrese* vücûde getirmek gibi işlerle birlikte, Selçuk padişâhlarının vazifeleri arasında sayar³⁹. Fîlhakika bu keyfiyet, bize kadar kalan eserlerle müşahede edilebileceği gibi İslâm müelliflerinin müttefikan rivâyetleriyle de meydana çıkmaktadır⁴⁰. Bundan dolayı kervansaray an'anesinin yakın şarkta inkişafı Selçukluların ve ondan doğan Türk devletlerinin eseridir. Fakat bu husustaki faaliyetlerin en çok inkişaf ettiği saha Selçuk Türkiyesidir. Bu, yukarıda belirttiğimiz gibi, memleketin coğrafi ve ticarî mevkii ile ilgili olduğu gibi Türkistan ve Türkiye münasebetleri dolayısıyla etnik durumda, yani Türk geleneğini en iyi yaşatacak şartları haiz olmak ile de alâkalı olmalıdır. Yine Nizâm ül-

³⁹ *Siyâset-nâme*, Tahran Halhâli neşri, s. 6.

⁴⁰ Bunun için misal olarak Râvendî, *Rahat uş-Sudûr*, (s. 65, 66); ve Necmeddin Râzi, *Mirşâd ül-'ibâd*, (s. 13) nin parlak cümlelerine bak.

mülk diyor ki, padişâh ordusuyle hareket ettiği zaman konak yerlerinde hakka zahmet edilmemesi için bu gibi yerler padişâhın hasları hakine konmalı ve bu gibi yerlerde yapılan *ribât* (kervansaray) lar civarı ordunun konak yeri olmalıdır⁴¹. Bu, Selçuk kervansaraylarının askerî ehemmiyet ve gayelerini de meydana koymak bakımından şayanı dikkattir. Filhakika *Karatay kervansarayı* Selçuk ordularının doğu ve batı hareketlerinde konakladığı bir yer olduğu gibi Memlûklar sultanı *Baybars* da Anadoku'ya gelirken ordusu ile burada misafir olmuştur. Yukarıda Aksaray civarında bulunan Alâaddin kervansarayından, orada vukubulan muharebeden bahsetmiştik, ki bu da onun ordu için bir konak olmasıyle izah edilmek icabeder. Moğol kumandanı *Baycu*'nun Eyyuphisar civarında bulunan *Kılıçarslan ribâtı*n'da (yanında) kışladığı, *Kongurtay*'ın aynı havalideki *Pervâne ribâtı* etrafında karargâh kurduğu hakkındaki kayıtlar kervansarayların ordunun emniyeti ve ihtiyaçlarını sağlaması bakımından gördükleri hizmetlerle ilgilidir⁴². *İbn Bîbî*'nin kervansaraylar hakkında verdiği kayıtların da hemen hep askerî hareket ve seferler dolayısıyla meydana çıkması mânalıdır. Esasen yukarıda Karamanlıların ve *İrincin*'in mücâdeleleri dolayısıyla *Keykubâd* kervansarayı hakkında verdiğimiz malûmat bu ehemmiyeti daha açık olarak ifade etmektedir. Kervansarayların müdafaa vaziyetleri hakkında verdiğimiz malûmat askerî ehemmiyetleri ve bu maksat uğrunda kullanılmış olacaklarını meydana kor. Hususiyle hudutlara yakın olan kervansarayların muharebe zamanlarında, eski hudut ribâtları vazifesini gördü-

⁴¹ *Siyâset-nâme*, s. 71.

⁴² *Aksarayî, Müsâmlret ül-ahbâr*, s. 42, 127.

ğü muhakkaktır. İbn Bîbî I. İzzeddin Keykâvus'un Ey-yubîlerle yapılan muharebesinden bahsederken esir olan Selçuk askerlerinin hanlara hapsedildiğini, II. Keykâvus'un Kılıçarslan'ın askerlerini Alâaddin kervansarayında tevkif ettiğini bildirmekle beraber bu askeri ehemmiyetleri bakımından pek de bir şey ifade etmez⁴³. Müdafaa tertibatları dolayısıyla korkulu geçit yerlerinde kervansaray inşa ediliyordu. Osmanlı imparatorluğu da bu yoldaki faaliyetlere geniş bir nisbette devam etmiştir. Fahreddin Mübarekşâh yollar, köprüler ve korkulu geçit yerlerinde kervansaray (ribât) inşa edilmesini padişâhların vazifeleri arasında zikreder⁴⁴..

Yukarıda Sivas'ın şimalinde bir menzil uzaklıkta bulunan *Yeni han* hakkında Evliya Çelebi'den naklettiğimiz malûmat Yeni hanın hem Sivas'dan bir menzillik mesafede bulunması, hem de korkulu bir derbent olması dolayısıyla bir kervansarayın kurulması için zarurî olan şartları haiz bir yerde vücût bulduğunu göstermektedir.

Ticarî bakımdan ehemmiyetsiz olan küçük yollarda da hayırseverler tarafından kurulan ve devletin himaye ve teşviklerine mazhar olan *zâviye*, *hanekâh* ve imâretler ticarî faaliyetleri hedef tutan hayır müesseseleri olmamakla beraber yolcuları barındırmaları kervansarayların vazifelerine bir yardımcı olmaları dolayısıyla burada zikredilebilir⁴⁵.

⁴³ İbn Bîbî, s. 194.

⁴⁴ *Tarih-i Fahreddin Mübarekşâh*, nş. D. Ross, s. 17.

⁴⁵ Orta-çağ Türkiye'sinde büyük bir yekûn tutan bu müesseseler hakkında, birçok vakfiyeleri elimizde bulunduğundan, kervansaraylara nazaran daha iyi bir durumdayız. Bunlar hakkında ayrı bir tedkik hazırıyoruz.

Selçuk kervansarayları, Osmanlı devrinde bir taraftan Anadolu'da milletlerarası ticarî faaliyetlerin durması, öte yandan imparatorluk yollarının Selçuk Türkiyesi yollarına mutabık olmaması bunların ehemmiyetini düşürmüş, birçoğunu az işliyen yollar üzerinde birer zâviye haline getirmişti. Meselâ Osmanlı imparatorluğunu, Suriye ve Irak'a bağlayan yol, Konya Adana istikametini takip etmiş, Antalya'dan Sivas'a veya Elbistan'dan Kayseri ve Sivas'a giden yol ancak bu üç vilâyetleri bağlayan tâkî bir yol mahiyetini almıştı. Bununla beraber Osmanlı imparatorluğu ihtiyaç nisbetinde yollar üzerinde Selçuklular gibi kervansaray inşasına devam etmiştir. Böyle olduğu halde Selçukluların hüküm sürdükleri sahalarda yolların değişmiş olmasına rağmen, bu türkü bir inşaat gözükmeyiz. Fakat İmparatorluğun, yalnız hac yolu olması dolayısıyla dinî değil, askerî ve siyasî ehemmiyeti bakımından da mühim olan İstanbul'dan Suriye'ye giden yol üzerinde, Suriye dahilinde, kervansaraylar bina ettiği gözönüne getirilecek olursa İstanbul-Suriye arasında, Anadolu'dan geçtiği yerlerde, kervansaray yapıp yapmadığı araştırılmıya muhtaç bir mevzu olarak kalıyor. Suriye'de yapılan bu kervansaraylardan birinin vakfiyesine dayanarak *Netâyic ül-vuku'ât*'ın verdiği malûmat bizim Selçuk kervansarayları hakkında verdiğimiz malûmatı ikmal etmek ve bunların teşkilât ve mahiyetlerini daha iyi belirtebilmek maksadıyla burada zikredilmek icabeder. III. Ahmed zamanında E n i ş t e H a s a n P a ş a 'nın yaptırdığı *Kara Mugurt* kervansarayının vakfiyesine göre, burası hacca ve bütün Arabistan taraflarına giden yolun bir geçidi iken zamanla köyleri yıkılmış, arâzi boş kalmış ve bu havali hırsız ve eşkıya yatağı haline gelmiş olduğundan, Hasan Paşa halkın refah ve âsaişini, yolun emniyetini temin etmek

maksadiyle bu yeri yedi bin beş yüz kuruşa satın alarak vakfetmiştir. Vâkıf orada bir kale, içinde bir câmi, iki hamam ve doksan ocaklı bir han, bir mektep, bir imâret, otuz dükkân ve burada vakıf işlerine ve şartlarını ifaya memur mütevellî, kâtip, vâiz, kayyim, müezzinler ve kale muhafızı olan neferler için evler inşa etmiş idi. Gelip geçen yokcuları korumak için günde on beş akçe ulûfe ile kethüda, on yedi akçe ile bir alemdar, on altı akçe ile bir çavuş ve kale muhafızı için onar akçe gündelik ile on beş nefer piyade, on beş akçe ile bir dizdar, on ikişer akçe ile dört kapıcı tayin edildiği gibi, câmi, mektep ve imâret memur ve müstahdemlerine de muayyen yevmiyeler tahsis edilmiştir. Bundan başka kervansarayda çalışan bütün insanlara orada pişen yemeklerden verileceği vakfiyede yazılıdır. Kervansarayda yolculara yemek veren imâret için de yılda yüz seksen beş kile *pirinç*, dört yüz kırk okka *sade yağ*, üç bin iki yüz okka «*koyun eti*, üç yüz okka *bal* ve buna mümasil diğer maddeler tayin etmiştir⁴⁶. Bu, kervansarayların imar, iskân ve emniyeti temin bakımından ne büyük bir rol oynadıklarına, kervansarayların nasıl mâmoreler yarattıklarına güzel bir misaldir. Sokullu Mehmed Paşa'nın Lüleburgaz'daki kervansarayı hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği malûmat bu müesseselerde câri olan usul ve âdetleri göstermek bakımından dikkate değer: «Bir bâb-ı azim içre kal'a misâl karşı karşıya 150 ocak han-i kebîrdir. Haremli, develekli, ahırlı olup sadece ahuru üç binden ziyade hayvan alır. Kapuda daima dîdebanları ni-

⁴⁶ *Netâ'iyic ül-vukuat*, II, s. 105-106. Prof. Fuad Köprülü Suriye'deki Osmanlı kervansarayları hakkında arkeolojik bir araştırma yapan J. Sauvaget'in makalesi dolayısıyla bu tarihî malûmatı vermiştir (Vakıflar dergisi, II, s. 468).

gehbanlık ederler. Ba'del'aşâ kapuda *mehter-hâne* çalınup kapu sedd olunur. Dîdebankar vakıftan kandiller yakup dibinde yatarlar. Eğer nisfûlleylede taşradan müsafir gelirse kapuyu açup içeri alırlar; mâhazer taâm getirirler. Amma cihân yıkılsa içeriden taşra bir âdem bırakmazlar; şart-ı vâkıf böyledir. Ta cümle müsâfirin kalktıktan yine mehterhâne döğülüp herkes malından haberdar olur. Hancılar, delâllar gibi: «Ey ümmet-i Muhammed! malınız, canınız, atınız, donunuz tamam mıdır?» diye rica edüp nidâ ederler. Müsafirin cümlesi «Tamamdır; Hak, sâhib-i hayrata rahmet eyleye» dediklerinde, bevâplar vakt'i şâfiî iki dervâzeleri güşâde idüp yine kapu dibinde «gâfil gitmen, bisât gaip etmen, herkesi refik etmen, yürün Allah âsân getire» deyü dua ve nasihat ederler. Herkes bir cânibe revân olur. Bu hanın garbinde vüzera ve vükelâ, âyan ve kibar için haremli, divan hâneli, yüz elli hücreli, hamamlı, kilerli, matbahlı bir sârây-ı azîm vardır ki medhinde lisan kasırdır»⁴⁷. Sultan Süleyman namına yazılan kanunnâmede kervansaraylar hakkında konulan hükümler Evliya Çelebi'nin ifadesini teyit etmektedir. «Kervansaraycılar emin ve mutemed kimseler olup her sabah kervansaray halkına icazet vermeden kervansarayda konan halkdan istifsar edüp kimsenin rızkı sırkat ve nehb olmadığı malûm ve muhakkak okduktan sonra kârbânsaray kapusunu açıvere. Ve kârbansaraycı bu manâyı eyidüp düstur vermiş olup sonra kârbansaray halkından kimsene rızkın ve esbabın uğrılандı dise mesmû olmaya. Ve eğer kârbansaraycı ol manâyı eyitmeden halka düstur vermiş olup ol gice kârbansarayda konan halkın nesnesi uğrılanmış olup, ki muhakkak ola, kârbansaraycıdan çun gadr oldu

⁴⁷ Evliya Çelebi, III, s. 300.

uğrılanan esbabın kıymetini kârbansaraycıya tazmin ettüreler»⁴⁸.

VIII.

Yollardaki kervansaraylara mukabil şehir ve kasabalardaki hanlar da tüccar ve yolculara mahsus olmakla beraber, bunların tamamıyla ticarî mahiyette ve ücretli müesseseler olduğunu burada belirtmek lâzımdır. Elimizdeki bütün vakfiyeler bunu teyit etmektedir. Bundan dolayı bunlara asla ribâ't (nâdir olarak kervansaray) denilmeyip sadece han denilmiştir. Şehirlerde ticarî ehemmiyetleri nisbetinde hanlar vardı. İbn Sa'îd, ana şehirlerden ve büyük merkezlerinden biri olarak vassıflandırdığı, Sivas yolunda (Kayseri - Sivas arası), yolculara mahsus olmak üzere, yirmi dört han bulunduğunu söyler⁴⁹. Ortaçağda Sivas'ın 120000 nüfûsu olduğunu⁵⁰ bir Bizans tarihçisi söyler, ki bu şehir bütün şarkgarp, şimal ve cenup yolları üzerinde büyük bir ticarî merkez idi. Ticarî maksat gütmeyen ilim ve tasavvuf adamları, dervişler ve fakirler için, her şehirde olduğu gibi, Sivas'da da birtakım zâviyelerin bulunduğunu ve bu türlü misafirlerin hanlarda kalmadıklarını biliyoruz, Eflâkî, Mevlâna'nın babası Bahâeddin Veled'in Konya'ya ilk gelişinde. I. Alâaddin Keykubâd tarafından davet edilmesi üzerine Bahâeddin-

⁴⁸ TOE neşri, s. 8.

⁴⁹ İbn Sa'îd, *Kitâb bast al-arz*, Tetuan 1958, s. 120. Bu kaynaktan bu malûmatı alanlar hanları Sivas'ta bulunduğunu söylemekle hata ederler. Kaynağın meydana çıkması üzerine bu hatâ düzeltilmiştir. (Ebü'l-Fidâ, *Géographie*, II, p. 139; *Şubh ül-a'sa*, V, s. 349).

⁵⁰ Khalkokondyle, I, 47.

in ona: «İmamların ineceği yer *medrese*, şeyhlerin *hâ-nekâh*, beylerin *saray*, tüccarların *han*, rindler'in *zâviye*, gariplerin *mastaba*» olduğunu söyliyerek onun Altunaba medresesine indiğini yazarken zamanın bu türlü müessese ve bunların gayelerini belirtmiş olur⁵¹. Bu husus diğer kaynaklarda ve bunlardan kalan vakfiyelerde tasrih edilmiştir. Şehirlerdeki hanlar yollardaki kervansaraylara benzer bir teşkilâta malik idi. Meselâ I. Keykâvus'un Sivas'da yaptırdığı *Dâr uş-şifâ*'nın vakfiyesinde (618 tarihli) orada bulunan Emîr Ahur İmadeddin Ayaz'a ait bir fonduk (han)'da bir *mescid*'in bulunduğu kaydedilmiştir. Nitekim ticaret maksadiyle şehirde bulunan yabancı tüccarlar arasında bir de Ceneviz kolonisi mevcuttu, ki bunların uzun zaman kiralayıp oturdukları *Kemaleddin fonduk*'unda da bir kilise bulunuyordu⁵². Kırşehir'de Caca oğlu vakfiyesi yalnız vâkfın orada on bir hanından bahseder, ki bunların birinde bulunan mescidin imamını ve onun maaşını kaydeder. Müntecib üd-dîn'in eserinde Belh'te bulunan *Ribât i Rismân-furûşân*'da bir medrese ve bir kütüphaneye bulunduğu dair bir kayıt mevcuddur, ki bu müesseselerin teşkilâtı bakımından dikkate şayandır⁵³. Evliya Çelebi Sivas'daki hanların sayısını on sekiz olarak verir⁵⁴.

⁵¹ *Menâkib al-ârifîn*, varak 8a; Cl. Huart, terc. I, p. 22.

⁵² Bratianu, *Commerce genoins*, p. 163.

⁵³ *Medrese-i Atabegî ve ribât Rismân-furûşân ve timâr daşt-i hazâne-i kütüb derin ribât be-vey baz güzârend, ta hazâne-i kütüb-râ be-hazâr-i eime-i mu'teberân Divân birâderî'arz dihend ve tafsil-i mühezzib-i münahhık hünend ve be-hâzin-i emîn-i sedîd sipârend*. 'Atabet ül-ketebe, Mısır yazması 35 b, 36 a. Bu kitap hakkında Muhammed Kazvî'nin, *Bîst-Makale*, (II, s. 156) sine bakınız. Bu hususta Farsça metin; (sahife 116 da)

⁵⁴ *Seyahat-nâme*, III, s. 253.

Fakat şehirlerde bulunan bu gibi hanlar yalnız tüccar yolculara mahsus olmayıp bizzat tüccarların da yerleşip alış veriş ettikleri yerlerdir. Sahib F a h r e d d i n A l i'nin Sivas'daki Şâhibiyye medresesine ait mühim vakfiyesinde onun orada bulunan bir hanında on dokuz dükkân bulunduğu kayıtlıdır. Türlü kayıtlar bu çeşid hanların tüccarın cinsine ve ihtisasına göre ayrıldığını göstermektedir. Nitekim vakfiyelerde *Pamuk hanı*, *Bezzazlar han'ı*, *Şekerciler han'ı*, *Saraçlar han'ı*... gibi türlü ticaret yapan veya tâcirleri barındıran hanlara rastlıyoruz. Şehirlerdeki bazı hanların halkın zevk ve eğlence yeri olarak kullandığı da gözükmemektedir. Meselâ XIII üncü asırda Konya'da bulunan *Ziyaeddin han'ı* böyle idi. Rivâyete göre, burada çok güzel, hoş sesli, çengi çalan bir kadın vardı. Onu dinlemeye gidenlerin bir çoğu kendisine ve sesine âşık olmuşlardı, ki sultanın hazinedarı Şerefeddin de bunlar arasında idi; ve nihayet o beş bin dinar (yani takriben yüz bin lira) m i h r vermek suretiyle onunla evlenmişti⁵⁵.

Ehemmiyetlerini belirtmeğe çalıştığımız Selçuk keransarayları hakkında daha etraflı bilgi edinmek şüphesiz ancak bundan sonra çıkacağını umduğumuz vakfiye ve sair vesikalarla mümkün olabilecektir.

⁵⁵ E f l â k î, *Menâkib ül-ârifin*, Ankara umumî ktp. Yazm. Varak, 89 b; *Mevlânâ'nın mektupları*, İstanbul 1936, s. 75.

SELÇUKLULAR ZAMANINDA SIVAS ŞEHİRİ¹

Sivas şehri, Selçuk Türkiyesinin büyük medeniyet merkezlerinden biri idi. Zamanın bütün tahriplerine ve her türlü ihmallere rağmen, bu güne kadar, kısmen olsun, mevcûdiyetlerini muhafaza eden, millî âbideler, daha ilk bakışta, bize bu şehrin tarihî ehemmiyeti hakkında bir fikir verir. Dânişmendlilerin merkezi olan ve Selçuk sultanlarına, Konya'dan sonra, Kayseri gibi, ikinci bir payitaht vazifesini gören Sivas, ticârî ve iktisâdî müstesna mevki ve büyüklüğü dolayısıyla, bütün Türkiye şehirlerine üstün bir durumda bulunuyordu. Orta çağ Türkiyesinde, medenî faaliyetleri bakımından, büyük bir rol oynamış olan bu şehrin tarihi hakkında, siyâsî ve askerî vak'alardan tamamile sarfınazar ederek, mevcut malzemeye göre, şehir tarihi bakımından umumî bir bilgi vermeğe çalışacağız. Fakat bundan eldeki malzeme ve vesikaların şehrin tarihî ehemmiyetile mütenasip bir yekûn tuttuğu neticesini çıkarmamalıdır. Esasen Orta çağ Türkiye şehirlerinin tarihini yazabilmek için, İslâm dünyasının diğer kültür merkezlerine nazaran, kaynak bakımından çok zayıf bir durumda bulunduğumuzu hatırlamak kâfidir. Malûmdur, ki İslâm âleminin yalnız Bağdad, Şam, Kahire, İsfahan, Buhara, Tebriz...

¹ Bu makale 1945 yılında Sivas'ta yapılması kararlaştırılmış olan Üniversite haftası münasebetiyle verilecek bir konferans için hazırlanmıştı. Bu makale Dil, Tarih Fakültesi Dergisinde (IX. 4. 1951) çıkmıştı.

gibi büyük medeniyet merkezleri için değil, ikinci derecedeki şehirler hakkında dahi, İslâm tarihine ait muhtelif cins kaynakların verdiği mufasssal mahûmattan başka, türlü zamanlarda yazılmış bir takım mahallî tarihler mevcûttur. Bunlar arasında bir şehir için yalnız bir müellif tarafından yazılmış onlarca ciltlik eserlerin mevcûdiyeti gözönüne getirilirse, bu şehirlerin tarihini aydınlatmak için ne kadar iyi bir durumda bulunduğumuz kolaylıkla anlaşılır. Hâlbuki, Orta zaman Türkiye şehirleri için, Meyyâfârkın bir derece istisna edilirse, bu tarzda yazılmış tek bir esere rastlamak maalesef mümkün değildir. Hattâ bizzat Selçuk devletine tahsis edilmiş kroniklerin yekûnu da bir kaç sayısını geçmemektedir. Bu hal, Selçuk devleti gibi, Türkiye şehirleri tarihini yazabilmek için de ne kadar zor bir durumda bulunduğumuzu gösterir. Bununla beraber, ticarî ve kültürel ehemmiyeti Türkiye hudutlarını çok aşan, Selçuk Sıvası hakkında, Türk kaynaklarından başka Arap, Fars, Bizans, Lâtin ve Ermeni kaynaklarında dikkate şâyân kayıtlara rastlamaktayız, ki bunlar, bugünkü tarih görüşü ile işlendiği zaman, diğer Anadolu şehirlerine nazaran daha tatmin edici bir mahallî tarih meydana çıkabilecektir. Husûsiyle, bu şehir halkı arasında mevcût olacağını umduğumuz, eski büyük ailelerden intikal etmiş, vakfiye, ferman, berat ve sair yadigârlar yazılacak olan bir Sivas tarihinin en sağlam malzemesini teşkil edecektir, ki bir şehir tarihi için bu cins vesîkaların yerini, siyâsî hâdiseleri esas tutan kronikler, çok zaman, tutmaz. Âbideleri ve kitâbeleri dolayısıyla Sivas şehrine tahsis edilmiş olan Van Berchem ve Halil Edhem, Uzunçarşılı ve Rıdvan Nafiz ile A. Gabriel'in eserlerine bu türlü vesikalar ilâve edildiği zaman, böyle bir teşebbüse girişmek şüphesiz faydalı bir netice verecektir. Daha

şimdiden elimize geçen birkaç kıymetli vakfiye, bize bu hususta kâfi bir ümit vermektedir.

Selçuk Sivası'nın Bizans Sebaste'inin yerinde mi, veya başka bir yerde mi kurulduğu kat'î olarak tesbit edilememiş ise de, bu şehrin, diğer bir takım Anadolu şehirleri gibi Türkler tarafından hemen tamamen yenisinden inşa edildiği şüphesizdir. Onun açık bir delili de Sivas'ta Selçuklulardan önceki devirlere ait bir iz veya eserin mevcut bulunmamasıdır. Bu, hemen istilânın zarurî bir neticesi olarak, Bizans Sivası'nın yıkılmış olması ile izah edilebilir. Filhakika Urfalı Mathieu, Büyük Selçuk sultanı Tuğrul-beg zamanında (1059) vukubulan Anadolu akınlarından bahsederken, göçebelerin, sur ve istihkâmları olmayan, şehre hücum ederek burasını tahrip, ahalisini de esir ve katlettiklerini yazar. Bununla beraber, bu tahribin mahiyeti ne olursa olsun, burada tafsiline imkân olmayan sebepler dolayısıyla, Bizans Anadolu'su iktisadî ve medenî bakımdan büyük bir inhitat içerisinde bulunduğu için şehir hayatı bir ilerleme değil, bir çöküntü manzarası arzeder. Bundan dolayı, Anadolu'da Selçuklulardan önceki devirlere ait rastladığımız eserler, daha ziyade Roma ve Elenistik çağların mahsulüdür. Binaenaleyh, Bizans Sivası'nın böyle bir iz bırakmamış olması, işaret ettiğimiz bu umumî şartların neticesi olarak, medenî umrandan mahrum bulunmasıyla kabili izahtır.

Şehrin, Anadolu'nun destân kahramanı olan, Battal Gâzi tarafından zaptedildiğine dair, tarihçe mevsûk olmayan, rivâyetten sarfınazar edersek, Türklerin buraya, tam mânâsile, hâkim olmaları, büyük Malazgirt Zaferi (1071) nin bir neticesidir. Bu zaferden bir müddet sonra Konya ve havalisinde yerleşen Selçuk oğulları, bu-

raların fethi ve Türkleştirilmesiyle uğraşırlarken, Dânişmendliler idâresinde bulunan Türkler de başta Niksar ve Sivas olmak üzere Kayseri, Kastamonu ve Malatya arasındaki memleketleri bir Türk vatanı haline getirmeye çalışıyorlardı. Bundan dolayı, Selçuklular bu havaliye yerleştikten sonra da buralara «Dânişmend-ili» adını veriyorlardı. Selçuk istilâsı, Anadolu'yu o zaman, medeniyetçe çok ileri bir seviyede bulunan İslâm dünyasının geniş iktisadî ve ticarî faaliyetleri içine soktuktan sonra bu ülke, milletlerarası bir köprü haline geldi. Ve Anadolu, tarihinin en mes'ut ve müreffeh bir devrini yaşadı. Fakat bu istilâ vuku bulur bulmaz, iktisadî ve ticarî faaliyetler hemen başgöstermedi. Gerçekten bu vaziyetin husule gelebilmesi için önce Bizans ve Haçlı taarruzlarını kırarak bu toprakları bir vatan haline getirmek, sonra da Anadolu'daki rakip Türk hanedanlarından biri etrafında milî birliği temin etmek icap ediyordu. Bütün bu şartlar bir asırlık bir mücadeleden sonradır, ki XII nci asrın ikinci yarısında, II. Kılıç Arslan zamanında, gerçekleşti. Bunun için Selçuk Türkiyesinde, medenî ve iktisadî inkişafı birlikte, şehir hayatının büyük bir süratle ilerilemesi, bu zamanda başlar. Tarihî kaynakların ifâdelerinden sarfınazar, bunun en belirgin bir delili de bütün Selçuk Türkiyesi şehirlerinde ve bu arada, Sivas'ta rastladığımız en büyük mimarî eserlerin XIII üncü asra ait olmasıdır. Bundan dolayı, Konya Selçuk sultanlarının eline geçinceye kadar, bir asır süren Dânişmendliler idâresinde, Sivas şehrinin iptidâî bir şekilde kurulmasından başka bir imar ve gelişme faaliyeti göze çarpmaz. Bununla beraber, Dânişmendlilerin payitahtı ve Anadolu'nun kilit noktası olması dolayısıyla şehirde bazı medenî faaliyetlerin vuku bulduğunu gösteren eserler mevcuttur. Kitâbesi olmadığından ve kaynaklardan

henüz kendisine ait bir kayda rastlayamadığımızdan dolayı, inşa tarihini tesbit edemediğimiz Ulu câmi, eskiliği ve mimarî hususiyeti münasebetiyle, Dânişmendlilerin eseri olmak icap eder. Umumiyetle ilk kurulan İslâm şehirlerinde önce ortada bir Ulu câmi ve meydanla birlikte onun etrafında binaların inşâ edildiğine dair İslâm şehirciliği an'anesi gözönüne getirilirse, bunun pek tabii olacağı anlaşılır. Bunun gibi, Dânişmendlilerden Nizâmeddin Yağıbasan ve Zâhîreddin İli namına bir takım zâviye ve funduk (han-otel) bulunduğu dair 1221 tarihli I. İzzeddin Keykâvus'e ait vakfiyede kayıtlar mevcuttur.

Şehir, XII inci asrın ikinci yarısında, Kılıç Arslan tarafından kurulan, millî birliğe girdikten sonra, bütün Türkiye'de olduğu gibi, burada da büyük bir gelişme başladığı göze çarpar. Gerçekten Anadolu, burada tafsili imkânsız sebepler ve Selçuk sultanlarının müşahede ettiğimiz hayrete şâyân ticarî ve iktisadî siyâsetleri sayesinde dünya ticaret yollarının tekâsûf ettiği bir ülke haline girince, bütün bu yolların kavşak noktasında bulunan Sivas hızlı bir inkişafa mazhar oldu. Cenupta Mısır, Suriye, Irak gibi, medeniyetçe çok ileri ülkelerin halkı asırlarca rağbetle aradıkları şimâlin kürklerini ve ordularını besleyen, saraylarını süsleyen köle ve câriyelerini, artık Orta Asya'dan dolaşan eski yoldan değil, yeni açılan Anadolu yolundan tedarike başlamışlardı. Halep'ten Elbistan ve Kayseri yoluyla Sivas'a gelen ticaret kervanları, oradan Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla gemilere binerek Kırım'a varıyorlar ve oralara İslâm sanayiinin mahsullerini götürüyorlardı. İbn ül-Esir, daha 1205 de Trabzon Rumlarının Sinop ve Samsun'a varan yolu karadan ve denizden kesmeleri dolayısıyla Kıpçak, Rus ve Rumlarla ticaret yapan kafilelerin Sivas'a

izdiham halinde yığıldıklarını, bunun neticesi olarak halkın büyük zararlara uğradığını, bunun üzerine Selçuk sultanı I. Keyhusrev'in bir sefer açmağa mecbur olduğunu yazar. Filhakika Sivas, bu devirde, Şimâl ve Cenup kavimlerinin bir mübâdele merkezi idi. Şimalden gelen köleler, cariyeler ve kürkler İslâm ülkelerine buradan dağılıyordu. Menşei Kıpçak ve Kafkas kavimlerinden olan Mısır Memlûk devleti orduları ve bir kısım Selçuk devlet adamları olan köleler hep Sivas'ta satılmış, Sivas'tan götürülmüştür. Bu münasebetle İlhanî hükümdarı Abaga han meşhur Mısır-Suriye Sultanı Baybars'a yazdığı bir mektupta, «*Sivas'ta satılmış bir köle*» ifadesiyle onu tezyif etmişti. XIV üncü asrın sonlarına kadar bu yol bu faaliyetini muhafaza ediyordu. Hattâ Kadı Burhaneddin, Mısır Sultanı Berkuk ile bozuşunca onu Sivas'tan kendi memleketine köle sevk edilmesine mâni olmakla tehdit etmişti. Şimal-Cenup yolu açıldıktan sonra da Avrupa'da feodal cemiyetin sarsılarak, şehir hayatının inkişafa başlaması Avrupa kavimlerini müslümanlarla büyük bir ölçüde ticarî mübadelelere sevketti. Bu suretle Şark-Garp istikâmetinde başlayan ticarî faaliyetler de Anadolu'da tekâsûf etti. Antalya'dan gelen kervanlar Konya ve Kayseri'ye uğrayarak Sivas'a varıyor; oradan Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e gidiyordu. İlhanîler zamanında Tebriz, Bağdad'ın yerine geçerek İslâm dünyasının en büyük merkezi haline gelince bu yolun ve netice itibarile Sivas'ın da ehemmiyeti büsbütün arttı. Bu devrin G. Rubrouck, Marco Polo, gibi meşhur seyyahları da bu yoldan giden veya gelen kervanlara karışarak Sivas'a gelmiş ve oradan geçmişlerdir. Bu geniş faaliyetler dolayısıyla XIII üncü asırda Sivas birçok kavimlere mensub tüccarların yerleştikleri ve oradan dünyanın her tarafına kervanlar hazırladıkları bir mer-

kez haline geldi. Bundan dolayı şehirde türlü milletlere mensup tüccar kolonileri teessüs etti. Bu gibi gelişmeler neticesinde Cenevizliler burada bir konsolosluk ihdas ettiler. Cenevizlilerin bir kısmı şehirdeki hanlarda oturuyordu, ki Kemaleddin fundukunda uzun zaman kalmış olduklarını orada bir kilise yapmış okmaları dolayısıyla anlıyoruz. Bazı Cenevizliler de hanlardan ayrılarak, daha sâkin kalmak için, mahallelerde kiraladıkları evlerde oturuyorlardı. Diğer taraftan şehirde ticaret yapan bir miktar da Yahudi vardı, ki Sâhibiye medresesine ait vakfiyede Sivas'ta bir Yahudi mahallesinin mevcut olduğu görülüyor. Şimal memleketleriyle yapılan ticaret dolayısıyla Volga bölgelerinden gelen Türk Bulgarlar da şehirde yerleşmişlerdi. Aynı vakfiye bunlara ait bir Medrese-i Bulgarî'nin mevcudiyetini haber veriyor.

Bu suretle milletlerarası bir transit şehri haline gelen Sivas aynı zamanda iç ticaret merkezi ve Türkiye'nin dışarıya çıkardığı malların da bir pazarı idi. Şehrin büyük bir buğday istihsal sahasının merkezinde bulunması da ehemmiyetini artırıyordu. Ecnebler, Orta çağda meşhur olan, Türk halılarını Sivas'taki ticarethanelerden satın alıyorlardı. Bugün Lyon müzesinde bulunup, üzerindeki kitabeden, 1219 da Alâeddin Keykubâd için yapılmış olduğu anlaşılan bir halı buradan akınmıştı. Kırmızı ipek üzerine altın telle yapılmış tezyinatı Selçuk halıcılığının bir şaheseridir. 1276 da Sivas'dan sevk edilen Ceneviz emtiasını hâmil bir gemi yolda soyulmuş, diğer biri Sivas'dan aldığı zencefil yükünü Cenova'ya götürmüştü. Şehir bir ticaret merkezi olduğu kadar bir sanayi merkezi haline de gelmiş bulunuyordu. Bilhassa yünlü ve pamuklu dokuma yapımı ilerlemiş idi. Hamdullah Kazvinî Sivas sof (*Sûfî-i Sivasî*) larının meşhur olup İran'a kadar gittiğini söyler, ki o zaman

İran'ın sınaî inkişafı gözönüne getirilirse bu kumaşların ehemmiyeti ve Sivas şehrinin sınaî faaliyeti daha kolay anlaşılır. Sâhib Ata vakfiyesi, şehirde *kârhane* ve *ma'sere* adıyla birtakım imalâthanelerin bulunduğunu kaydeder. Bütün Orta çağ Türkiye şehirlerinde olduğu gibi Sivas'ta da her ticaret ve san'at mensupları kendilerine mahsus çarşılarda oturarak çalışırlardı. Şehirdeki bu türlü meslek erbabına mahsus birçok çarşılardan adlarını, vakfiyeler vasıtasıyla, bildiklerimiz şunlardır: Bakkağlar, kasaplar, attarlar, aşçılar, demirciler, iplikçiler, bez-zâzlar, terziler, üsküfcüler adını alan çarşılarıdır. Şüphesiz Sivas gibi büyük şehirde daha birçok meslek erbabının bulunduğu çarşılar vardı, ki bunların hepsini bugün için tesbit edecek vesikalar elimizde mevcut değildir. Sarraf, kuyumcu, kürkçü gibi kıymetli eşya satan bazı tüccarlar daha emin yerler olan büyük hanlarda oturur ve oralarda ticaret yaparlardı. Bununla beraber Sahtiyân hanı, Pamuk hanı, Şekerciler hanı, Bezzazlar hanı, adını alan hanlarda daha başka cins tüccarlar da bulunuyordu. Bu hanların bir kısmı ayrı bir çarşı gibi olup içerilerinde birçok dükkânlar vardı. Sâhib Atanın bir hanında dokuz dükkân ile aile oturacak birtakım daireler olduğunu vakfiyesi kaydediyor. Diğer bazı büyük hanlarda olduğu gibi Sivas'taki Emîr-i âhur İmadeddin Ayaz fundukunda (hanında) bir mescit bulunuyordu. Diğer taraftan tüccarları, kervan kabilelerini misafir etmek için şehirde birçok hanlar vardı. İbn Said, Ebu'l-Fida ve Kalkaşandi'nin, ana şehirlerden ve büyük ticaret merkezlerinden olarak vasıflandırdığı Sivas ile Kayseri arasında yolcular için 24 hanın mevcut olduğunu söyler². Elimizdeki vakfiyeler sayesinde, Sivas'

² İbn Said'den gelen bu malûmatı, diğer muahhar kaynaklar

ta, XIII üncü asırda bulunan bazı hanların isimlerini de biliyoruz. Necmeddin Candar, Tâceddin Mahmud, Nizâmeddin Hurşid, Kâmileddin Mansûr, Zahireddin İli, Büyükh Han, Eski Kapan, Kemaleddin adlarını taşıyan hanlardır.

Bu ticarî faaliyetler ve Selçuk Sultanlarının hususî alâka ve ihtimamları sâyesinde Türkiyenin birinci sınıf kültür merkezi haline gelen şehirde birçok medenî tesisler vücûde getirildi. Hastahanesi, Medreseleri o zamanın başlıca kültür yuvaları idi. Şehirde pek çok hayır müesseseleri vardı. Her tarafta imâret, zâviye, hanekâh, câmi, mescid, mektep, hamam, çeşme ve su sarnıçları vücûde getirilmişti. İkinci Kılıç Aslan memleketi oğulları arasında taksim edince Sivas, Kutbeddin Melik Şâhin merkezi olmuştu. I. İzzeddin Keykâvûs ekseriyetle çok sevdiği bu şehirde otururdu. I. Alâeddin Keykubâd ilk tahta çıkış merâsimini burada yapmıştı. IV. Kılıç Arslan ve Selçuk devletinin yıkılışından sonra Anadolu'da hüküm süren Moğol umumî valileri, bilâhare de Eretne oğulları ve Kadı Burhaneddin Sivas'ı merkez yaptıklarından şehirde bu münasebetle birçok saraylar yapılmıştı, ki maalesef bugün bunlardan hiç bir iz kalmamıştır. Bu siyasî ve iktisadî ehemmiyeti dolayısıyla Selçuk hastahanelerinin en büyüğü burada yapılmıştı. I. İzzeddin Keykâvûs'un 1217 de yaptırıp Dâr uş-şifâ veya Dâr us-sihha adı verilen bu hastahane diğer birçok İslâm ve Selçuk hastahaneleri gibi aynı zamanda bir tıbbiye mektebi idi. Bozuk bir kopyesi zamanımıza kadar gelen vakfiyesi orada müteaddit tabiblerin, cerrahların ve göz he-

gibi bu son ikisi de Sivas'ın içinde gösterir. Onun Anadolu'ya dair metnini neşrederken bu hususa ayrıca işaret edeceğiz.

kimlerinin bulunduğunu göstermektedir. 20-30 odası bulunan hastahaneye birçok köylerle birlikte Sivas'ta 70, Ereğli'de 30 dükkân vakfedilmişti. Keykâvûs hasta olunca burada yaptırdığı türbesine gömülmesini ve hastalığı sırasında söylediği şu kıt'ayı da sandukasına yazmalarını vasiyet etmiştir:

*Mâ cihanrâ güzâştım u şudım
Renc ber dil nigâştım u şudım
Pes ez in nevbet şumâst ki mâ
Nebbet-i hîyş dâştım u şudım*

Yazıcı oğlunun aynı kuvvetle yaptığı tercümesi şudur:

*Bu cihâni ki terk edip gittik
Rencini dilde berk edip gittik
Şimdiden sonra nevbet erdi size
Nitekim evvel ermiş idi bize*

Dâr uş-şifâ, 1768 de, bir fermanla medrese hâline sokulduğu için bundan sonra ona Şifâiye medresesi adı verilmiş ve Birinci Cihân Harbine kadar bu vazifeyi görmüş, nihâyet askerî ambar haline sokularak maalesef tarihî kıymetine uygun bir itinaya nail olamamıştır. Türbenin kapusu üzerindeki çiniler 1312 de Vali Hasan Paşa zamanında tamir vesilesiyle Samsun'daki Fransız Konsolesuna satılmış iken hamiyetli müderrislerin ihbarı sâyesinde alınarak yerlerine konmuştur.

Selçuk Türkiyesinin iktisaden birinci merkezi hâline gelen şehir, iklim hayatı bakımından da Konya ile rekabet edecek bir seviyeye erişmişti. Zamanın Üniversiteleri mesâbesinde mühim medreselere sahipti. XIII üncü asrın ikinci yarısından önce mevcûd olan medreselerin bir kısmını Sâhib Fahreddin Ali'nin vakfiyesinden öğreniyoruz, ki bunlar arasında asrın başında inşa

edilmiş olanları da Keykâvûs vakfiyesinde kaydedilmiştir. Bunlar Medrese-i Selçukiye, Medrese-i Kemâliye, Medrese-i Bulgarî, Terken Hatun, Subaşı, Necmeddin Tusi, Giyaseddin Keyhusrev, Necmeddin Muhammed ei-Hatibi, Hokkabaz, Eminateddin Ali medreseleridir. Maalesef bu medreselerin, daha XVII nci asırda bile, mevcûdiyetini muhafaza edemediğini Evliyâ Çelebi'nin tasviri dolayısıyla anlıyoruz. Zamanımıza kadar sanki Selçuk Sıvası'nın tarihinden bize bir şeyler anlatmak için ayakta duran üç büyük medrese vardır ki bunlar bir tesadüf eseri olarak aynı tarihte (1271) inşa edilmiş olan Gök Medrese, Çifte Minâre ve Burûciye medreseleridir. Selçuk mimârisinin en kıymetli yadigârlarından olan Gök Medrese yapıcısı Sâhib Fahreddin Ali'ye nisbetle Sâhibiye adını da alır. Çok iyi bir tesadüf eseri olarak bize kadar gelmiş olan vakfiyesi, bozuk bir kopya olmasına rağmen, yalnız bu medrese hakkında değil Sivas tarihi hakkında da en kıymetli bir vesîkadır. Bu devir medreselerini anlamak için bunun muhtevasından biraz bahsetmek faydalı olacaktır. İki kat olan Medresenin yazın üst, kışın alt katında oturuluyordu. Evliyâ Çelebi Diyâr-i İslâm'da emsâline raslanamayan medresenin kale kapısı gibi büyük bir kapısı olduğunu, dershaneleri ve talebelere mahsus olan odalarının seksen kadar bir yekûn tuttuğunu söyler, ki vakfiye de kışlık ve yazlık odaları olduğunu zikretmiştir. Vakfiyeye göre medresenin yanında bir mescid, bir kütüphane, ve bir de Dâr uz-ziyâfe vardı. Medresenin bir müderrisi, iki muidi, 20 kadar da talebesi mevcûttu. Mescidinde bir imam, iki müezzin, kütüphanesinde bir hâfız-ı kütüp, bir kapıcı ve ferâş bulunuyordu. Dâr uz-ziyâfe medresedekilerden başka oraya inen sâlih ve fakir misâfirlere yemek pişirmek için yapılmıştı, ki Evliyâ Çelebinin bu hususu kaydetme-

si müessesenin vâkıf şartlarına uygun olarak asırlar boyunca işlediğini göstermesi dolayısıyla mühimdir. Müezzinlerden biri minâreden fakirlere ekmek atmakla mükellef olduğunu vakfiye kaydediyor. Müderrise Dâr uezziyâfe'de verilen yemekten başka ayda 150 dirhem gümüş para yani bizim harpten önceki paramızla takriben 3000 lira maaş veriliyordu. Talebenin ileri (fakîh), orta ve başlangıçtakilerinden her birine yemekten başka ayda 15, 10,8 dirhem para tahsis edilmişti. Bütün müesseseye daimî bakmak üzere ayda 50 dirhem alan bir de mimâr tayin edilmişti. Muidlerin maaşı 50 şer ve aşçının maaşı 15 dirhemdi. Medresenin harap olan üst kısmına 1823 de ahşap odalar yapılmış. 1904 de Sivas valisi Âkif Paşanın himmetiyle Medrese yeni bir tâmir görmüştür. Yalnız Sivas'ta değil Türkiyenin her tarafında câmi, medrese, zâviye, kervansaray, hamam, çeşme kabilinden hayrete şayan bir surette birçok mühim hayır müesseseleri yapan Selçuk veziri Fahreddin Alinin, bu eserleriyle Türk milletinin hâtırasında unutulmaz bir şahsiyet olarak kalacağından şüphe yoktur. Şifâiye medresesi karşısında ve Dâr ul-hadîs adını da alan Çifte Minâre Medresesi, İlhanî imparatorluğunun büyük veziri meşhur Sâhib Şemseddin Cuveyni tarafından inşa edilmiş olup maalesef çok tahribe uğramıştır. San'at bakımından büyük bir kıymeti olan bu medrese, harab olması dolayısıyla, 1882 de evvelâ hastahane, sonra da mektep hâline sokulmuş ve ancak ön duvarı Halil Edhem Beyin himmetiyle yıkılmaktan kurtarılmıştır. Selçuk ricâlerinden Muzaffereddin Burucerdi tarafından inşa edilen Buruciye medresesi tarihî kıymeti olan Selçuk eserlerindendir. Vakfiyesinin ancak küçük bir hülâsasını ihtiva eden avlusundaki kitabe, bunun da Gök Medrese gibi mescidi, kütüphanesi olduğunu göstermektedir. Bu med-

reselerin yanlarında bulunan câmilerden başka bazı kaynaklar vasıtasıyla adlarını bildiğimiz halde bugün mevcûd olmayan şu birkaç mescidi de burada zikretmeliyiz: Attarlar mescidi, Hacı Zeki mescidi, Cemaleddin Muhammed Kazvîni mescidi, Hokkabaz mescidi.

Şehirdeki iktisadî ve medenî inkişafı müvazî olarak yapılmış daha pek çok hayır müessesesi vardır. Bunlar arasında başlıca zâviyeleri, hânekâhları ve imâretleri zikredebiliriz. Her sınıf halk ve misafirler için ayrı ayrı yerler vardı. İbn Batûta orada bulunan Dâr uz-ziyâfe'ye şeriflerden başka misafir kabul edilmediğini, misafirler orada kaldıkça her türlü ihtiyaçları sağlandıktan sonra yollandıkları zaman kendilerine azıkları dahî verildiğini yazar. Seyyah, uğradığı bütün Türkiye şehirlerinde olduğu gibi burada da Ahilerden her zümrenin kendisini zâviyelerine götürmek istediklerini ve halkın misafir götürmekten büyük bir sevinç ve ögünç duyduklarını söyler. Burada bulunan bu gibi müesseselerden bildiklerimiz: Nizâmeddin Yağıbasan, Ferideddin Tabib hânîkâhları, Hânîkâh-üs-sultan, Şerafeddin Osman zâviyesi ve Dâr ur-râha'dır. Orta çağ Türkiyesinde her sınıf halk için ayrı misâfirhaneler vardı. Tüccarlar yollardaki kervansaraylarda parasız yiyip yattığı halde şehirlerdeki hanlarda ücretle kalırlardı. Pegolotti, Sivas'tan geçerken bir yük emtia için hanlara ücret olarak 7 ve şehre girerken ve çıkarken, baş olarak da, birer akçe ödendiğini haber vermektedir. Diğer sınıf halktan ilim adamları medreselere kondurulurdu ki Sahibiye'nin Dâr uz-ziyâfe'si bu gibi ilim adamlarını misafir ederdi. Beyler saraylara, şeyh ve rindler de hânîkâh ve zâviyelere indirilirdi. Bunlar arasında şehrin şarkında bulunan Dâr ur-râha pek marûf idi. Elimizdeki vakfiyesi Dâr ur-râ-

hanın bir şeyhi, iki hâfızı, aşçısı, aşçı muavini, hizmetçi ve ferraşı olup müslüman fakir, dul, yetin ve hastaları barındıran bir zâviye idi. Zâviyenin yanında bir câmi, bir de imâret vardı. Ferideddin Tabib hânîkâhı civarında bulunan Dâr ur-râha'nın pek zengin vakıfları olduğunu vakfiyesi göstermektedir. Maalesef bugün eski binadan eser kalmamıştır. Sivas'ta vakıf ve hayır işlerinin çok geniş ve yaygın bir şekilde ileri olduğunu İslâm kaynakları bildirmektedir. Bu hususta karakteristik bir misâl olarak Zekerîya Kazvî'nin kışın şehirde kuşlara yem vermek için daimî vakıflar yapılmış olduğuna dair ifadesini zikretmek kâfidir. Kuşlar için vakıfların Anadolu'nun diğer şehirlerinde de mevcûd olduğuna dair kayıtlara mâlikiz.

Bütün mühim Orta çağ şehirleri gibi Sivas da müstahkem surlarla çevrilmişti. Eskiden bir surun mevcûd olup olmadığını bilmiyoruz. Bizim bildiğimiz surların I. Alâeddin Keykubâd tarafından 1221 de yapıldığını gerek İbn Bibî, gerek kitâbeleri göstermektedir. Orta Asyayı alt-üst eden Moğolların yeni bir istikâsı karşısında Alâeddin Keykubâd Sivas'ın bu surlariyle birlikte Konya ve Kayseri'nin surlarını da yaptırmıştı. Türlü kaynakların ifâdesine göre surlar iki üç arşın büyüklüğünde kesme taşlardan yapılmış ve yüksekliği yirmi metre idi. Surlar şimâl, şark ve cenuptan su ile dolu büyük bir hendekle sarılmış idi ki bu, muhasarayı güçleştirmek için yapılmıştı. Şehrin Şerefeddin Yezdi'ye göre yedi, Evliyâ Çelebi'ye göre demirden beş kapısı vardı. Evliyâ Çelebi şehirde, surların içinde, birbirine bir ok menzili mesâfede iki kale bulunduğunu, birinin yüksek, diğerinin bunun şimalinde aşağı kale olduğunu söyler. Yüksek kale bugünkü Toprak tepe'de kâin idi. Bir muhasara vukuunda her kalede olduğu gibi burada da, müdafiler için, za-

hire ambarları, su sarnıçları, cephâne depoları bukuruluyordu. Surların şark hududu Mismil Irmağına kadar varıyordu. Şerefeddin Yezdi, dünyanın en müstahkem şehri olan Sivas surlarının Timur tarafından tamamiyle yıkıldığını (1400) yazarsa da yukarda temas ettiğimiz üzere Evliyâ Çelebi'nin tasviri bu tahribin mübalâğalı olduğunu gösterir. Esasen Anadolu'da sür'atli hareket etmiye mecbur olan Timur'un bu kadar büyük bir tahrip için zamanı da kâfi değildi. Hattâ XIX uncu asır Avrupa seyyahları kale ve surların, hiç olmazsa, kısmen mevcût olduğunu görmüşler, ve bazı kitâbeleri de onlar vasıtasıyla bize kadar intikal edebilmiştir. Bu asırdan sonradır ki tamamiyle yıkılan kale ve surlardan bugün maalesef bir iz bile kalmamıştır. Bu yıkılışın sebep ve mahiyeti yakın bir zamanda olmasına rağmen malûm değildir.

Sivas'ın, ticarî ve iktisadî bakımdan, Selçuk Türkiye'sinde haiz olduğunu gördüğümüz ehemmiyet İslâm kaynaklarının burasını neden Anadolu'nun en büyük şehri olarak gösterdikleri keyfiyetini izah eder. Yine bu kaynaklar şehir halkının çok zengin ve müreffeh, eğlenceye düşkün olduğunu söylerler. İbn Batûta Sivas şehrindeki binaların güzel, çarşılarının kalabalık ve sokaklarının geniş olduğunu yazar. İbn Arab-şâh, Sivas'ı şehirlerin en mükemmeli, eski ve mâmur eserleriyle, hayrat ve mabedleri ile meşhûr olarak gösterir. Şehrin iktisadî ehemmiyetini anlamak için onun İlhanî maliyesine verdiği vergilere bir göz atmak ve bunu bazı diğer beldelerinkiyle karşılaştırmak faydalı olacaktır. Hamdullah Kazvîni bu devletin 1336 yılı bütçesi dolaşısıyla Türkiye şehirlerine ait vergileri verirken, Sivas ile Konya'nın vergi yekûnunu 1.384.886 dinar olarak gösterir. Sivas'ın Konya'ya nazaran daha zengin ve daha

büyük olduğundan sarfı nazar etsek dahi en aşağı yarısı yani 700,000 dinarının Sivas'a ait olduğu neticesini çıkarmak mümkündür. Bu harpten önceki Türk parasıyla takriben 15.000.000 lira eder. Aynı kaynağa göre bu zamanda Erzurum 222,000, Erzincan 332,000, Harput (Elâziz) 215,000, Niksar 187,000, Kayseri 140,000, Niğde 41.000, Aksaray 51.000, Akşehir 135,000, Ankara 72,000, Mardin 236,000, Meyyâfarikin 224,000, Musul 328,000 Bağdad 800.000, Tebriz, 1,390,000 dinar vergi veriyordu. Meşhûr iktisatçı Sombart'ın hesabına göre, bu zamanda İngiltere'nin bütçesi 4, Fransa'nın 3 milyon frank idi. Bu, Tebriz ve Sivas bütçelerinin İngiltere veya Fransa ile mukayese edilince ne büyük bir yekûna bâliğ olduğunu gösterir. Bu da o zaman Şark ve Garp arasındaki medenî ve iktisadî seviyedeki nisbetlerin bugünküne nazaran tamamıyla aksi bir durumda olduğunu, diğer misâlleriyle birlikte, meydana kor. Yukarda verdiğimiz malûmat Sivas şehrinin Orta çağda nekadard mühim bir mevki işgâl ettiğini meydana koymaktadır. Filhakika Bizans tarihçisi Khalkokondylas şehrin 120.-000 nüfûsa mâlik olduğunu söylüyor. Zekeriya Kazvîni Sivas halkının müşkûman türkmenlerden ve hristiyanlardan teşekkül ettiğini yazmakla beraber, şehirde türlü kavimlere mensup ticâret kolonileri de mevcût idi. XVI ncı asır Osmanlı tahrir defterinde şehrin tesbit ettiğimiz 3533 evinden 1184 ünün hristiyan olduğu görülmektedir. Bu deftere göre şehir 44 (Evliyâ Çelebi de 40) mahalleye ayrılmaktadır ki şehrin tarihî topoğrafisi bakımından bu isimlerden bazılarını zikretmemiz alâka çekici bir şeydir: Karagedük, Abdülkerim, Yenimahalle, Şemsi Mescidi, Hoca İmam, Şeyh Çoban, Kerim Çavuş, Ulubey, Sivas altında Palas (Evliya Çelebi'de Garp te Palas kapusu) Şah Veli Mescidi, Câmi Mahallesi, Him-

met Sofu Mescidi, Emîri Âdil (Namıdiğer Ferrâş), Yahya Beg, Hamurkesen, Abdülvehâb Gâzî yanında Yeni Mahalle, Mescidi Mevlânâ Muhammed, Paşa beg, Mescidi Hacı Şah, Hüseyin, Sirkeli Mescidi, Cancın, (Evliyâ Çelebi: Şimal'de Cancın kapusu), Ali Baba, Firdevs bey, Baba Üryan, Mescid-i Hoca Karaca, Tokmak (Evliyâ Çelebi: Şarkta Tokmak kapusu) Mescid-i Âlem, Ahmed Subaşı (nam diğer Üryan), Medrese-i Sâhib, Abdülvehâb Gâzî yanında Mescid-i Mûsa, Paşa Câmi yanında Veli bey, Kale ardı, Dülger, Kepenek adlarını taşıyan mahalleler idi. Evliyâ Çelebi meşhûr mahalle olarak Ağca Öge, Örtülü Pınar, Köhne Civân, Çarşu, Meydan, Oğlan Çavuş, Ağalar Değirmeni, Baldır Pazar, Kale ardı, Hacı Zâhid, Ulu Câmi ve Polur mahallelerini zikreder.

Bütün Anadolu gibi Sivas da tarihinin en parlak devrini Selçukîler zamanında görmüştür. Selçuk devletinin yıkılışından sonra Anadolu'da husule gelen siyasi buhran medenî ve iktisadî hayat üzerinde tesirlerini şiddetle göstermiş olmakla beraber Sivas şehri XV inci asrın başlarına kadar ehemmiyetini muhafaza etti. Şehrin burjuvasını teşkil eden Ahiler yalnız iktisadî ve içtimaî hayatta değil siyasi hâdiseler üzerinde de müessir bir âmil idi. Kadı Burhaneddin zamanında Ahilerin bu gibi kuvvetli tesirleri onun namına yazılmış eserde bariz bir şekilde aksetmektedir, ki Ahilerin bütün Anadolu şehirlerinde buna mümasil rollerini biliyoruz. Timür'ün Anadolu seferi bu şehrin inhitatında mühim bir âmil teşkil eder. Diğer müelliflerin ifâdelerine de uygun olarak İbn Arabşâh'ın rivâyetine göre, Timür'ün muhasarası neticesinde şehirdeki kâşaneler yıkılmış, mâmur eserleri mahv olmuş, halkın bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da öteyeberiye dağılmıştı. Bu hâdis ve tarihi *Ebced* hesabıyla şu beyitte ifâde edilmişti:

*Şud harâb ez âteş-i ceyş-i Timûr
Der şuhûr-i sâl-i târîheş harâb*

Şehrin bu felâketine dair hâtıra, Yıldırım Bayezid'e atfedilen: «Çal çoban çal! Ertuğrul gibi oğlun mu öldü, Sivas gibi kalen mi yıkıldı?» cümlesiyle zamanımıza kadar intikal etmiştir. Fakat şehrin bir daha eski devrini idrâk edememesi sebebi ne mezkûr siyâsî buhranlar ve ne de bu yıkılış değildir. Fîlhakika bütün Türkiye şehirleri ve bütün İslâm ülkelerinin müşterek inhitatları daha derin menşelere racidir ve XVI ncı asırdan itibaren de milletlerarası ticâret yollarının Akdeniz'den Okyanuslara geçmiş olması bu inhitatı süratlendirmişti. Selçukîlerden sonra Anadolu'da büyük mimarî eserlerin vücût bulmaması da bu inhitatla muvazidir. Osmanlı imparatorluğunun azâmeti de Anadolu'da eski şart ve faaliyetlerle birlikte medenî seviyeyi de diriltmeğe kâfi değildi. Esasen imparatorluğun hudutları içerisindeki ticâret yolları ve merkezleri de başka sahalara çekilmişti. XVI ncı asır tahririne nazaran şehir nüfusunun, aşağı yukarı, 30000 olması icabeder. Eğer bu hesap doğru ise inhitatın ne kadar büyük olduğu kolaylıkla anlaşılır. Cuinet XIX uncu asırda şehrin 43000 nüfusa sâhip bulunduğunu söylüyor.

Türkiye'nin iktisadî ve medenî gelişmesi devam ettikçe, coğrafi mevkii dolayısıyla Sivas'ın bununla müvazi olarak parlak bir istikbale nâmzed olacağı aşîkârdır. Bunun en müsbet bir delili de 1927 de 28000 olan nüfu-

³ Türkiye'de 1950 den itibaren başgösteren iktisadî hamlelerin ilk belirtisi şehirlerin imârı nüfusun sür'atle artmasıdır. Nitekim bu inkişaf sâyesinde Sivas nüfusu 100000 aşan 15 şehirden biri olmuştur.

sunun 1945'te 45000 bine çıkmış olmasıdır³. Türkiye ile birlikte Şarktaki İslâm memleketleri medeniyet yolunda ilerledikleri takdirde Anadolu'nun ve bu arada Sivas'ın Selçuk devrindeki tarihi ehemmiyetini kazancığı şüphesizdir. Bugün şehre kıymet veren manevî âmiller başında, ayakta kalabilmiş olan yukarda zikrettiğimiz millî yadigârları ve şehrin İstiklâl mücadelemizdeki rolünü saymak icap eder. Ecdadımız Selçuklulardan mirâs kalan bu mübarek eserler, vatan haline soktuğumuz bu toprakların hakikî tapu senetleridir. Bunların bir mukaddes emanet olarak muhafazası bu topraklara sahip olmanın ilk şartıdır. Bu hususta ilk vazife şüphesiz bu eserleri yaratanların neslinden gelen Sivaslılara terettüp etmektedir.

ORTA ÇAĞLARDA TÜRKİYE - KIBRIS MÜNASEBETLERİ*

I. İslâm - Bizans Devri

Kıbrıs adası coğrafi mevkii, askerî ve ticarî ehemmiyeti dolayısıyla asırlarca İslâmlar ile Hıristiyanlar arasında bir mücadele mevzuu olmuş ve Akdeniz hâkimiyeti el değıştirdikçe adanın sahipleri de değışmiştir. Böylece ada Orta çağlar başından beri Bizans, Arap, Fransız (Haçlı), İtalyan (Venedik) ve nihâyet Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır. İslâmlar az bir zaman zarfında, mucizevî bir kudretle, Yakın-şark'ın Sasanî ve Bizans imparatorluklarını yere serdikten sonra hayrete şayan bir süratle denizlere de açılmışlar ve Akdeniz'e hâkim olmuşlardı. Gerçekten Hazreti Ömer zamanında denize yaklaşmaktan korkan Araplar, Hazreti Osman zamanında artık denizlere açılmak ve fetihlere girişmek kudretini kazandılar. Halife Osman zamanında Şam valisi bulunan Mu'âviye ,vücuda getirdiği bir donanma ile, M. 650 yılında, Kıbrıs'a bir sefer yaptı ve Ada'yı yıllık 7200 dinar (altın) vergi ile İslâm devletine bağladı. Bizanslıların adayı istirdat teşebbüsleri üzerine o, 653'de 500 gemi ile tekrar bir sefer yaparak adayı fethetmiş; oraya Suriye'den halk nakletmiş; adada câmiler ve hatâtâ bir rivâyete göre bir şehir inşa etmiştir. Bizanslılarla vukubulan mücadeleler dolayısıyla Emevî halifesi II. Ve-

* Bu makale Belleten'in 110. sayısında (1964) de çıkmıştır.

lid ve Abbasî halifesi Harun-er Reşid (787-809) zamanında sefer yapmak lüzûmu hasıl olmuş, Kıbrıslıların bir kısmı Suriye'ye nakl olunmuş; fakat ada halkı artık itaatini ispat ettiği için bu halk tekrar yurtlarına gönderilmiştir.

Mu'âviye'nin ilk seferine Ebu Eyyûb al-Ansâri, Ebu Zer, Ebu Durdâ, Mikdâd, Ubâde al-Sâmid ve daha birçok sahâbe ve zevceleri de katılmıştı. Bu kadınlardan biri Ubâde'nin zevcesi ve Hazreti Peygamberin yakını bulunan Umm Harâm ada'ya çıkıldığı zaman orada şehit düşmüştür¹. Bu suretle onun şehadetiyle İstanbul'da Eyûb, Eskişehir havalisinde (Seydi Gazi'de) Battal Gazi'den daha önce, Kıbrıs adasında, İslâmın mukaddes yerlerinden ve ziyaretgâhlarından biri meydana gelmiştir. Nitekim X. asırda, henüz Kıbrıs İslâm hâkimiyetinde iken², Belâzurî «Sâliha kadının kabri» adıyla ve K. Porphrogenetos gibi hem müslüman ve hem hristiyan iki kaynak Umm Harâm'ın mezarının adada mevcut olduğunu kaydetmişlerdir. Bu mezarın kudsîyetini ve bir ziyaretgâh haline gelmesi sebeplerini meydana koyan bu kayıtlar Buhârî hadîsleri ile de teyit edilmektedir. Filhakika Enes bin Mâlik tarafından rivâyet edilen hadîse göre Umm Harâm'ı sık sık ziyaret eden Hazreti Peygamber, bir gün onun evinde, müslümanların gemilerle binip denizde cihâd yapacaklarını beyan ederken Umm Harâm da bu gazaya iştiraki arzu etmiş ve Haz-

¹ Belâzurî, *Futûh ul-buldân*, Kahire 1901, s. 159-164; İbn ül-Sîr, *Târih*, Kahire 1303, III, s. 36; Süryani Mihael, *Chronique*, fr. terc. Chabot, Paris 1906, II, s. 441, 442, 473; Bar Hebraeus, *Cronagraphy*, İngl. terc. W. Budge, London 1931, s. 98; 103.

² Belâzurî s. 160; «Fa kabruha bi-Kibris yud'a kabr al-Mar'at al-Saliha»; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, II, 703.

reti Muhammed de bu arzusunun gerçekleşeceğini müjdelemiştir³. Enes bin Mâlik'in Umm Sulaym'in oğlu ve onun hemşire zadesi olması ile bu tarihî kayıtlar bu hadîsin sıhhatini kuvvetlendirmiştir⁴.

Kıbrıs Bizanslılar eline geçtikten sonra, 1174'de, ada'yı ziyaret eden ve İslâm mukaddes yerleri hakkında bir eser yazan Herevî, orada Umm Harâm'ın mezarını gördüğü gibi Şark kilisesi duvarında, bir taş kitâbede, Besmele ve İhlâs sûresinden sonra: «Burası Hicrî 29 yılı Ramazanında (650 Mayıs) ölen 'Urva bin Sâbit'in kabridir»⁵ ibâresini okuduğunu bildirir, ki bu sâyede başka bir sahâbenin daha şehit düştüğünü veren tek, fakat şüpheden âzade, yeni bir kayda sahip oluyoruz. Herevî'nin bizzat bu seyahati sâyesindedir, ki Emevî halifesi Hişâm zamanında, M. 740 senesinde şehit düşen Battal Gazi'nin mezarının da, XII. asırda, Türklerce malûm olduğunu ve bu devirde henüz Selçuk - Bizans hududunda, bir tepe üzerinde ziyaretgâh haline geldiğini öğreniyoruz. Halbuki fetihten beri Türklerin gaza hamlelerine şevk veren ve menkıbeleri yaşayan Battal Gazi mezarının Alâeddin Keykubâd (1220-1237) tarafından

³ Buhârî, Tecrid, VIII, s. 390; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Kahire 1932, VIII, s. 153.

⁴ İbn Kesîr, V, s. 331.

⁵ Herevî, *Kitâb uz-ziyârât*, nşr. J. Saurdel-Thomine, Dımaşk, 1953, s. 56. İbn Kesîr (VIII, s. 153) de zamanında, M. 1372 de, Muaviye'nin seferinden ve Umm Harâm'ın şehâdetinden bahsederken «İyi kadının kabri denilip halk tarafından tâzim edildiğini ve ondan hâcet dilediklerini» söyliyerek mezarının Kıbrıs Kırallığı zamanında da bilindiğini kaydeder. Adada bir İslâm ziyaretgâhına mukabil Hristiyanlığın Havarilerinden sayılan Barnaba (Praklysis)'nın vatanı da Kıbrıs olup ada her iki din için aynı ehemmiyette kudsiyete sahiptir.

keşfedildiği sanılıyordu⁶. Türkler ada'yı fethedince Larnaka civarında Tuzla'da bulunan Umm Harâm'ın mezarı çok büyük bir ehemmiyet kazanmış; güzel bir türbe ve tekke inşa, vakıflar tesis edilmiş ve ada'nın mukaddes bir yeri olarak «Halk arasında ihtiyar kadının mezarı» adıyla ravzası dost ve düşman ziyaretgâhı haline gelmiş; Türk ve Avrupalı seyyahlar tarafından türbe ve ziyaretler tasvir edilmiştir⁷. İşte Kıbrıs'ta asırlarca müstesna bir ziyaretgâh olan ve ada Türklerince «Hala Hatun» veya «Hala Sultan» denilen ziyaretgâhın tarihi budur⁸.

⁶ Herevî, s. 56. Böylece Kılıç-Arslan zamanında (1155-1192) bilinen ve ziyaret edilen Battâl Gazi mezarının I. Alâeddin Keykubâd zamanında (1217-1220) keşfedildiğine dair rivâyet ve tedkiklerin (Hasluck, II, s. 709; aynı müell. *Bektâşilik tedkikleri*, İstanbul 1928, s. 90-94; P. Wittek, *Byzantion* XI (1935), s. 32) buna göre düzeltilmesi gerekir. Herevî İstanbul'da, ziyaret ettiği Ebu Eyyûb'un mezarı için de: «Müslümanlar Rumlara bu Peygamberimizin büyük sahâbesindendir. Eğer mezar bir tecüvüze uğrarsa İslâm ülkelerinde artık çan sesi duyulmayacaktır» (s. 56) denildiğini rivâyet eder. Diğer İslâm kaynakları bu tehdidin Emevî Halifesi II. Yezid (M. 720-724) tarafından yapıldığını, Eyyûb, Battal Gazi ve 652'de Türk ve Hazarlara karşı Balancar'da (Kafkasya) ölen Abdurrahmân bin Rebia'nın mezarlarına Rumlara ve Türklerin de dua için gittiklerini kaydederek (bak. M. Canard, *Expeditions des Arabes contre Constantinople*, JA CCVIII (1962), s. 71-77).

⁷ Kâtip Çelebi, *Cihân-numâ*. İstanbul 1145, s. 612; Karaçelebi-zâde de Umm Harâm'ın Tuzla (Larnaka) da medfûn olup «halk arasında ihtiyar kadının mezarı adile ravzası dost ve düşman ziyaretgâhıdır» (Ravzat ul-ebrâr, İstanbul 1248, s. 451) kaydını verir. Bugün Hala Sultan tekkesi adanın güzel Türk eserlerinden birini teşkil eder.

⁸ Hala Sultan veya Hala Hatun adlarının menşei belli olmayıp Hz. Peygamber ile münasebeti veya bizzat Enes b. Mâlik'in halası olmakla ilgili bulunduğu düşünülebilir. Meza-

İslâmlar daha Mu'âviye zamanında Bizanslılara karşı Akdeniz hâkimiyetini ele almışlar ve birkaç deniz zaferinden sonra da, Peygamberin hadîslerinden de kuvvet alarak, İstanbul'u birkaç defa kuşatmışlar ve orada da büyük sahâbeden Ebu Eyyûb al-Ansârî'yi şehit vermişlerdir. Böylece Hazreti İsâ'nın Havvarî'leri tarafından ziyaret edilmemiş ve buna mukabil Hazreti Muhammed'in en büyük sahâbelerinden birinin şehit olduğu bir belde olarak İstanbul, Hristiyanlığın aksine de, İslâmın mukaddes bir yeri haline gelmiştir. Üç asırdan fazla Kıbrıs'a sahip olan İslâmlar zamanında ada ticaret sâyesinde çok ilerledi⁹. Burada ipek, hububat istihsalı ve ticareti arttı. İbn Haldûn'un mânalı bir şekilde ifâde ettiği üzere bu devirde Hristiyanlar Akdeniz'de bir «gemi parçası» bile yüzdüremiyorlardı. Sicilya ve Girit ekseriyetle müslüman olduğu halde Kıbrıs'ta aksine müslüman çoğalmamış; Mu'âviye tarafından verilen ahid-nâmeğe göre ada Müslüman emîr ve hâkimler idaresinde kalmıştır¹⁰. Nikeforus Phokas'ın İslâmlara kazandığı büyük zaferler sırasında Kıbrıs da, 965 senesinde, tekrar Bizanslılar eline geçti. Takriben bir buçuk asır sonra, 1106'da, Kıbrıs'ı ziyaret eden Daniel ada'nın çok mâ-

rın asırlar boyunca unutulmaz bir hâtıra ile yaşaması, onun tarihî hüviyeti üzerinde olduğundan ziyade mevkiine karşı gösterilen şüphelerin bile yersizliğini gösterir. Avrupalı seyyahların Umm Harâm hakkındaki kayıtları da 1683 de Le Bruyn ile başlar (Hasluck, II, 704).

⁹ A. L. Lewis, *Naval power and trade in the Mediterranean* A. D. 500-100, Princeton 1951, s. 186, 189, 200, 203.

¹⁰ İbn Havkal, nşr. Kramers (BGA) 1938, s. 203-204, Istahri (BGA), s. 70-71; Kıbrıs kilisesi daha Ephese Konsilinden (431) beri muhtar bir kilise olmak iddiasında idi ve ada Hristiyanlarına ait işler için Bağdad'a gidiliyordu (S. Runciman, *Crusades* II, London 1954, s. 128, 130).

mur ve zengin olduğunu ve kilise teşkilâtını kaydeder¹¹. I. Haçlı seferi esnasında ada Bizans ve Lâtin donanmaları sâyesinde Suriye'de müşkül durumda kalan Haçlıları beslemek için çok mühim bir rol oynadı. Bununla beraber daha ilk Haçlı seferinde Bizanslılar ile Lâtinler arasında husumet ve mücadele başladı; Pizali'lerin adayı daha 1099'da işgâl teşebbüsleri bir netice vermedi¹². Fakat 1157 senesinde, Antakya prensi Renaud de Chatillon ve Kilikya Ermeni prensi Thoros Kıbrıs'a bir sefer yaparak ada'yı kolaylıkla işgâl ettiler; şehir ve köylerini tahrip, halkını imha ve esir ederek görülmemiş zulümler yaptılar; ada'nın bütün servetlerini aldılar. Ahâlisini deniz kenarına götürüp sürgün ederken fidye mukabilinde halkın bundan kurtulması üzerine fidyeyi alıncaya kadar Kıbrıs'ın ileri gelenlerini ve papazlarını esir ederek Antakya'ya götördüler. Bu şekilde Haçlılar ve Ermenilerde husule gelen derin nefretin intikamını insafsızca aldılar. Bu tahribattan sonra ada artık eski mâmuriyetini kaybetti. Arkadan da bir Mısır donanması ada'ya akın yaparak esirlerle döndü. Bu hâdise üzerine İmparator Manuel Kilikya sefefini yaptı.

Haçlılar böylece Kıbrıs'a göz dikmiş oluyorlar ve kolaylıkla zaptedileceğine kanaat getirmiş bulunuyorlardı.

¹¹ *Itineraire russe en Orient* I (S. de l'Orient latin), fr. terc. Khitrowo, Genève 1889, s. 9. Kıbrıs'ın Bizanslılar ve İslâm-lar zamanında muhtar bir idareye sahip olduğu, hattâ kaynakların müphem ifadelerine göre müşterek bir idarenin tatbik edildiği anlaşıyor. Buna mukabil Girid ve Sicilya adaları tamamiyle İslâm idaresine geçmiş, Müslüman nüfusu hâkim olmuş ve bu adaların halkı cihâda devam etmiştir.

¹² Anne Comnène, *Alexiade*, fr. trc. B. Leib, Paris 1945, III, s. 44, 148-152.

Nihayet III. Haçlı seferi esnasında İngiliz kralı Arslan Yürekli Richard, gemileriyle Limasol limanına çıkmış; 1191'de Lefkoşe (Nikosia)'yı aldıktan sonra ada'yı kolaylıkla ele geçirmiş ve ada'da müstakil olarak hüküm süren İsak Komnenos'un hâkimiyetine son vermiştir¹³. İngiliz kralı 1192 senesinde Kıbrıs'ı 100.000 altın (*besants*) karşılığında satınca ada'da, Selâhaddin Eyyûbî'nin fetihleriyle tahtsız kalan, Kudüs Kralı Guy de Lusignan yerleşmiş ve burada yeni bir Haçlı (Fransız) devleti kurulmuştur. Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs ve Suriye'den attığı bütün Haçlılar Kıbrıs'a gelip Kral etrafında adanın idareci sınıfını ve asîlzadeleri teşkil etmişler ve yerli Rumları toprağa bağlı esir (*serf*) durumuna düşürmüşlerdir. Böylece adada hâkim Lâtinler ile mahkûm Rumlar olmak üzere iki sınıf meydana geldi. Haçlıların Şark-taki hareketlerine bir üs, Şark-Garp ticaretinde bir konak ve anbar vazifesini gören Kıbrıs'a bu tarihten son-

¹³ Süryani Mihael, III, s. 315; Guillaume de Tyr, nşr. M. Pailin, Paris 1880, II, s. 208; Sempad, R. H. Cr. *Documents armeniens* I, s. 621. Keşiş Grègorie, *Chronique de Mathien d'Edesse*, fr. terc. E. Dulaurier, Paris 1858, s. 333-354; Bar Hebraeus, s. 284; İbn Müyesser, nşr. H. Masse, s. 473. Bu müthiş zulümde eski husumet yanında Y. Komnenos (Kalyon) daha önce, 1136'da Kilikya seferini yaparken Kıbrıs adasına (*Cezire Antakya*) uğramış; Lefkoşe (*Nikiyye*)'yi zaptetmiş ve onlar ile muharebe yaptıktan sonra Adana, Mâsîsa, Anazarba ve Tel-Hamdûn'u zapt ve Ermeni prensi Hettum'un oğlunu mağlûp etmiş; Tel-Hamdûn halkını Kıbrıs'a sürmüştü (İbn Kalanisi, Beyrut 1908, s. 268; İbn ül-Esîr, XII, s. 20). H. A. R. Cıbb bu yer ve isimleri yanlış anlamıştır (*Damascus Chronicle of the Crusades*, London 1932, s. 240-241). İmparator Manuel daha sonra Andronikos'u Kilikya seferine memur edince «Kıbrıs adası vergilerini» ona tahsis eylemiştir (N. Khoniates, fr. terc. Cousin (Hist. de Contantinople), Paris 1673, V, s. 133).

ra da pek çok İtalyan ve Fransız aileleri geldi; ticaret kolonileri teşekkül etti. Bunlar yanında da, bu ticaret dolayısıyla, Arap, Türk, Ermeni, Süryani ve Yahudi tüccarları da adada yerleşerek etnik durum çok değişti ve Rumlar ekseriyeti kaybettiler. Adada katolik kilisesi de kurularak ortodoks başpiskoposluğu ilga edildi. Rum papazları cebren Lâtin kilisesine bağlandı. Başta Lefkoşe'de Ayasofya kilisesi olmak üzere kırallık, yeni inşaatıyla, gotik sanatını da adaya getirmiştir. Bu inkişaf sebebiyle de Fransızca ve İtalyanca adada hâkim olmuş ve Rumca itibarını kaybetmiştir. Kırallığın dört asra yakın hayatı (1192-1571) esnasında Ceneviz ve Venediklilerin tesiri gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet ada Venediklilerin eline geçmiş ve onlardan Türklere intikal etmiştir. Kıbrıs kırallığı hayatı boyunca Mısır, Suriye ve Anadolu'ya karşı Haçlıların bir üssü olmuş; Şarktaki Haçlılarla, Kilikya Ermenileriyle çok defa birlik yapmış; Avrupa'da hazırlanan Haçlı hareketleriyle, İtalyan ve Fransızların deniz kuvvetleriyle birlikte bu savaşlara katılmıştır¹⁴.

II. Selçuklular ve Kıbrıs

Kıbrıs Haçlı kırallığının kurulmasıyla Türklerin Akdeniz sâhillerine inişleri hemen aynı zamana rastlar. Filhakika, I. Haçlı seferi dolayısıyla, sâhil bölgelerini kaybederek Orta - Anadolu'ya çekilen Selçuklular, II. Kılıç Arslan zamanından itibaren, tekrar genişlemeğe ve sâhil-

¹⁴ Suriye sahillerinden ve Akkâ'dan atılan Franklar o kadar kalabalık geldiler ki «çok zengin ve her türlü serveti bol, güzel şehirleri olan» Kıbrıs'ta derhal şiddetli bir kıtlık ve sıkıntı başladığını ve «yıllık kirası 10 altın (*besants*) olan evlerin 100 altuna» çıktığını bir Kıbrıs kroniği yazar (*Gestes Chiprois*, nşr. G. Raynaud, Genev 1887, S. Orient Latin), s. 258.

lere çıkmağa başladılar. Kılıç Arslan, 1182'de, Antalya'yı kuşattı ise de, başka meşguliyetleri dolayısıyla, şehir fethedilemedi. IV. Haçlı seferi ile, 1204'de, İstanbul'da bir Lâtin imparatorluğu kurulur ve Bizans imparatorluğu parçalanırken Antalya hâvalisine de Aldobrandini adlı bir İtalyan hâkim oldu. Bu değişiklik ile Antalya yolu Türkiye, Mısır ve Avrupa arasında ilerlemiş bulunan ticarî faaliyetler de sarsıldı. Kıbrıs kiralını metbû tanıyan bu İtalyan sergerdesinin bir Türk kervanını yağmalaması, Selçuklular ile Kıbrıslılar arasında, bir çatışmaya sebep olarak, ilk münasebet vukubulur. İleri görüşlü bir ticarî siyaset takip eden Gıyâseddin Keyhusrev Bizanslıları bozguna uğratarak Sinop kervan yolunu açtıktan ve birçok ülkelerden gelip Sivas'ta yığılan ticâret kervanlarını harekete geçirdikten sonra, aynı maksatla, derhal Antalya üzerine yürüdü. Kıbrıs kralı yalnız metbû bir hükümdar sıfatıyla değil, daha ziyade ada'nın gıda maddelerini tedarik ettikleri Anadolu sâhillerinde yerleşmek maksadiyle de, Antalya müdafaasına asker gönderdi. Bununla beraber Kıbrıslılar mağlûp edilerek Antalya 1207 yılında fethedildi ve Türkiye'ye Akdeniz'de bir kapı açıldı; ithalât ve ihracat emniyet altına alındı. Şehirde yerleştirilen tüccar ve sermayedarlarla ticarî faaliyetler de düzenlendi. Antalya limanı aynı zamanda teşekküle başlayan Türk donanmasına da üs oldu¹⁵.

Selçuklular Antalya fethi ile, Akdeniz ticaretine faal bir şekilde iştirak etmek ve kervanları Türkiye'ye çekebilmek maksadiyle, derhal Kıbrıslılar ve Venediklilerle ticaret muahedeleri aktedip iktisadî gayeleri ilk plân-

¹⁵ İbn Bibî, nşr. Tarih Kurumu 1956, s. 95-99, Niketas Khoniates, fr. terc. Cousin (*Histoire de Constantinople*), Paris 1673, V, s. 664-665, Osman Turan, I. Keyhusrev, İA, VII, s. 617.

da tuttuklarını göstermiş; Şark-Garp ticaretini teşvik ve himayede çeşitli tedbirlere başvurmuşlardır. İzzeddin Keykâvus Kıbrıs kralı Hugo'ya bir elçi göndermiş ve kırıaldan aldığı 1214 II. Kânun tarihli cevapta «Sultanlık devletinin emir ve arzusunu yerine getirdik. Aramızda altı yıldan (yâni 1207'de Antalya'nın fethinden) beri yeminle teyid edilmiş bir dostluk bulunduğunu ve vesikaların altın mühürle tasdikli olduğunu öğreneceksiniz. Sultanın müsaadeleriyle bütün ülkelerden tüccar ve gemiciler engelsiz ve tereddütsüz olarak ve kolaylıkla benim memleketime gelecekler; aynı şekilde bizimkiler de Sultanın ülkelerine girip çıkacaklardır»¹⁶ ifâdesiyle iktisadî zaruretlerin nasıl ağır basarak Antakya savaşı ve fethi sonunda Selçuklu ve Kıbrıslıların derhal anlaştıklarını meydana koyar.

İktisadî zaruretlere ve dostluk anlaşmalarına rağmen fırsat geldikçe, daha büyük menfaatler saikiyle, savaşlar eksik olmuyordu. İzzeddin Keykâvus babasının ölümünden (1211) sonra kardeşi Alâeddin Keykubâd ile taht mücadelesine giriştiği ve 1214'de de Sinop'un fethi ile uğraştığı zaman Kıbrıslılar tekrar Anadolu sâhillerine yerleşmek maksadiyle Antalya'yı işgal edip Türkleri öldürdüler. Selçuk sultanı, ordusunu hazırlıyarak Kıbrıs kiral naibi Gautier de Monbekart ve diğer Haçlılara karşı Antalya üzerine yürüdü. Şehir uzun ve çetin bir muhasaradan sonra 1216 yılı başında (612 Ramazan bayramında) ikinci defa fethedilerek, Türklere yaptıklarına bir misil olmak üzere, Kıbrıslılar öldürüldü ve onlara katılan yerli Rumlar da cezalandırıldı¹⁷. Bu düş-

¹⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 108-111. Bu vesikalar şimdiye kadar henüz kullanılmamıştı.

¹⁷ *Resmî vesikalar*, s. 101-1056; *Keykâvus*, İA, VII, 636. *Gestes*

manca hareketlere rağmen Kıbrıslılar Türkiye ile ticâret yapmak ve bilhassa gıda maddelerini Anadolu sâhillerinden temin etmek mecbûriyetinde oldukları ve Selçuklular da Avrupalılarla ticarî mübadelede Kıbrıs'ın ehemmiyetini kavradıkları için bu savaştan altı ay sonra, 19 Temmuz 1219 tarihinde, yeni bir anlaşma yapmağa mecbûr kalmışlardı. Kırāl, İzzeddin Keykâvus'a gönderdiği elçi ile mektup (ahidnâme)de: «Benim kiralılık devletimden ve beldelerinden, alış veriş maksadiyle, tüccarlar, karada ve denizde, serbestçe» gidip geleceklerini beyanla ticâret şartlarını ve maddelerini belirtmekte; Selçuk sultanı da Eykûl 1216 tarihli cevabî mektubunda bu ahidnâmeyi kabûl ve tasdik edip «Kırālın bütün tüccar ve tebaasına saltanatımız altında bulunan ülkelerde girip çıkmak» hakkını bahşettiğini, gümrük resmi dışında bir talepte bulunulmayacağını, korsanların tecavüzlerine karşı harekete geçileceğini, kara sularında hasara uğrayan gemilerin ait bulundukları memleketlere iade edileceğini ve «Sultanlık devleti ile Kıbrıs adası yüksek kiralının» bu anlaşmaya karşılıklı olarak sâdık kalacaklarını teyid etmektedir¹⁸.

Sultan Alâeddin'in tahta çıktığı sene, 8 Mart 1220'de, Venediklilerle yaptığı ticâret anlaşması diğer Lâtinleri de şümûlüne alırken «merhum babası, kardeşi ve kendi

des Chiprois, nşr. G. Raynaud (S. Orient Latin), Geneve 1887, s. 18'de Kıbrıslıların Antalya işgallerini 1212 yılında göstermekle şimdiye kadar meçhul kalan bu tarih de belirmiş olur. Bu durumda Antalya üç yıldan fazla Haçlılar elinde kalmış demektir.

¹⁸ *Resmî vesikalar*, s. 112-114, 139-140. Bu devre ait garip bir hukukî kaideye göre bir memleketin kara sularında batan ecnebi gemilerin, o memleket hükümdarına ait olması bu maddenin ehemmiyetini gösterir.

fermanı hükmüne göre» ibaresiyle Antalya fethini müteakip Kıbrıslılarla olduğu gibi diğer Lâtinlerle de devamlı anlaşmaların yapıldığını meydana koymuştur¹⁹. Selçuk Sultanları bu ticârete o kadar ehemmiyet vermişlerdir, ki korsan ve eşkiya tecavüzleriyle zarar gören tüccarın malları hazineден tazmin edilmek suretiyle bir nevi devlet sigortası meydana gelmiş; kervan yollarının emniyeti ve yolcuların istirahatı için pek çok tedbirler alınmış ve tesisler kurulmuştur. Kervan yolları üzerinde sıralanan ve hâlâ görenleri hayran bırakan muhteşem kervansarayların vakfiyeleri «zengin-fakir, hür-köle, müslüman-kâfir» bütün yolculara müsavi muamele yapılacağına, hayvanlariyle birlikte meccanen bakılacağına ve tarife göre yemek verileceğine dair kayıtlar hayır duygusunun ne derece yüksek olduğunu ve ticarî siyasetle nasıl birlikte geliştiğini dikkate şayan bir şekilde meydana koymuştur²⁰. Selçuk sultanlarının askerî hareketleri iktisadî ve ticarî gayelere göre devam etmiştir. Alâeddin Keykubâd ticâret kafilelerinin denizde ve karada tecavüze uğraması ve yolların emniyetinin bozulması dolayısıyla, 1225 senesinde bir yandan Karadeniz donanmasıyle muvaffakiyetle neticelenen Suğdak (Kırım) seferine girilirken cenup yollarında kervanlara baskın yapan Kilikya Ermeni kiralığına ve Kıbrıslılara karşı da Suriye, Toroslar ve Antalya sâhilllerinden ordular sevketmiştir. Antalya sü-başı (vali-kumandan)sı Mübarizeddin Er-tokuş sâhilde ilerlerken bu bölgede Kıbrıslılarla savaşıyordu. Kıbrıslı «Frenkler her ne kadar mukavemet gösterdi ve muharebe yapılsa da Selçuk kılıçlarına dayanamadılar; bozguna uğradılar; kale ve

¹⁹ *Resmî vesikalar*, s. 144.

²⁰ Osman Turan, *Selçuk Kervansarayları*, Belleten XXXIX (1946), s. 471-496.

hisarları boşaltarak gemilerine binip uzaklaştılar». Er-tokuş'un Anamur ve sair sâhil kalelerini aldıktan sonra Kıbrıs adası (*Cezîre-i Frengân*) üzerine sefer yapmak ve «orasını kâfirlerden kurtarmak» için Sultandan müsaade istediği rivâyet ediliyorsa da böyle bir teşebbüs vukubulmamıştır. Zira Karadeniz donanması Kırım seferinde bulunduğu, İstanbul Lâtinler elinde olduğu ve esasen Haçlılar da Akdeniz hâkimiyetini elde tuttukları için böyle bir teşebbüs muvaffakiyet sağlayamazdı²¹. Bununla beraber bu Sultan, eski Kandelor (Kalanoros) kalesini fethedip namına nisbetle Alâiye şehrini ve kalesini yeniden inşa ederken burada tesis ettiği tersane ile (bu eser hâlâ mevcuttur) Akdeniz donanması kuvvetlenmişti. Fakat Haçlılar Akdeniz'e, Suriye ve Kilikyâ sâhillerine hâkim bulunuyor ve Kıbrıs'ı ticarî ve askerî bir üs olarak kullanıyorlardı. 1236'da Konya'ya gelen Marsilyalı tüccar bir elçi ile Selçuk ve Haçlı münasebetlerinin tekrar düzeldiği ve ticarî muahedelerin yenilendiği anlaşıyor²². Nitekim Kıbrıs kiralı Henri'nin Marsilyalılara ve diğer tüccarlara verdiği 1236 tarihli bir imtiyaz vesîkasında «Konya sultanının memleketinden» getirecekleri şab, yün, ipek, ipekli kumaş ve sair emtiaya ait gümrük miktarını tâyin ederken Türkiye-Kıbrıs adası ticâretine dair de mühim kayıtlar verir²³.

Kıbrıslılar, Venedikliler, Cenevizliler, Marsilyalı ve Piza'lılar Türkiye'den Antakya limanı vasıtasıyla, bu emtiadan başka, pamuk, halı, Ankara tiftiği, deri, sabun,

²¹ İbn Bîbî, s. 337, 339, 343; Osman Turan, *Keykubâd*, İA, VII, s. 649.

²² W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen -âge*. (Liber plegiorum; p. 161), I, s. 302.

²³ Louis Méry, *Histoire de la Commune de Marseille*, Marseille 1841, I, s. 420-421.

boyacılığa ait çeşitli maddeler, şarktan gelen baharat ve sair malları alıyor; Avrupa emtiasını da Kıbrıs yoluyla veya doğrudan doğruya bu memlekete ithal ediyorlardı. Buna mukabil Türk tüccar gemileri ancak Kıbrıs'a ve İskenderiye'ye kadar gidip Avrupa limanlarına varamıyorlardı²⁴. Bu zamanda bizzat Kıbrıs da bazı yün kumaşlar, keten imal ediyor; göz-taşı (*Zâc-ı Kıbrıs*), zamk ve şarap ihracatı yapıyor ve bunlardan bir kısmını Türkiye ve Suriye'ye gönderiyordu²⁵. Milletlerarası ticarî mübadele ve hareketlerin çok ilerlemesi sâyesinde büyük kervan yolları üzerinde bulunan Antalya, Konya, Kayseri, Sivas, Samsun, Erzincan, Erzurum ve Malatya gibi şehirler çok büyümüş; buralarda İtalyan, Fransız, İranlı, Suriyeli ve Yahudi mahalleleri teşekkül etmişti. Türkler de Magosa (Famagosta)'da, Suriye ve Kırım şehirlerinde yerleşmişlerdi²⁶. XIII. asır ortasında Konya'da oturan Venedikli bir Molendina ile Cenevizli bir Nicola Selçuk devletinden bütün Türkiye şab madenleri inhisarını ekde etmişlerdi²⁷. Avrupa'da gelişmeğe başlayan dokuma sanayii bu şab-

²⁴ Mas Latrie, *L'île de Chypre*, Paris 1879, s. 210-211; B. Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, nşr. A. Evans, Cambridge, Mass. 1936, s. 34, 43, 293, 369, 376. Ankara tiftiklerinin Fransa ve İngiltere'ye götürülüp şapka ve kumaş yapıldığını XIII. asır müellifi Vincent de Beauvais (*Miroir Historial*, nşr. de Vigny, Paris 1495, V. kitap XXXI; bahis 143) söyler. Hazırladığımız «Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi» adlı eserimizde bu hususlara dair tafsilât vardır.

²⁵ Reşideddin; *Câmi'ut-tavârih*, British museum, Add. 7628, s. 265 b; aynı müellif *Mükâtebât-i Reşidî*, nşr. M. Shafi, Lahore 1948, s. 321; Zekeriya Kazvîni, *Asârul-bilâd*, Beyrut 1960, s. 240.

²⁶ Bu hususta çok kayıd olup burada tafsilât ve kaynak göstermeğe imkân yoktur.

²⁷ *The Journey of W. Rubrock*, nşr. W. Rockhill, London 190, s. 277; W. Heyd, I, 302.

larla işliyor ve kumaşlar da boyatılıyordu. III. Gıyasedin Keyhusrev'in 1266'da cülûsunu tebrik için gelen elçilerden biri de Kıbrıs kralı namına gönderilmiş bir tâcir idi²⁸.

Selçuklular Moğol tabiiyetine girdikten sonra, kudretlerini kaybettikleri için, ticâret kervanları zaman zaman baskın ve soygunlara uğruyordu. Karamanlıların isyanı sırasında, 1276'da, «Uc Türkmenleri bir Frenk kervanını vurdular; çok miktarda mal ve para aldılar». Kilikyâ'dan Türkiye'ye gelen ve Ereğli civarında basılan bir kervana mensup 80 zengin Hristiyan tâcir öldürüldü ve yalnız bir kişiden 120.000 dinar (altın) para yağma edildi; koca kervandan ancak dört Arap devesi kurtuldu. Muineddin Sükeyman Pervâne'nin dayısı ve «Sahil emîri» bulunan Hoca Yunus «Frenklerin mallarını kurtarmak için» giriştiği askerî hareket de muvaffakiyetsizlikle neticelendi²⁹. Konya tüccarından Hoca Mecdeddin'in 50.000 dirhemlik (takriben 700.000 liralık) kumaş yükleri de Antalya yolunda Türkmenler tarafından yağma edildi. Bu sırada Konya'ya gelen Türkmen emîri Mehmed Bey Pervâne'nin tavassutiyle bu malları iade ettirdi³⁰. Türk Memlûk Sultanı Baybars Haçlıları Suriye sâhillerinden atarken Akkâ muhasarasında onların yardımına gelen Kıbrıs kralına karşı ada'ya 1270 yılında, on altı harp gemisi gönderdi. Fakat donanma Limasol (al-Namasûn) açıklarında şiddetli bir fırtınaya uğrayarak gemiler parçalandı; onbir gemi battı ve mürettebattan, asker ve teknisyen olarak, 1800 kişi Kıbrıs-

²⁸ İbn Bibî, s. 650.

²⁹ Aksarayî, *Müsâmeret ul-ahbâr*, Ankara 1944, s. 112; Bar Hebraeus, s. 454.

³⁰ Eflâkî, *Menâkıb ul-ârifin*, nşr. T. Yazıcı, Ankara 1959, I, s. 485-486.

lılar tarafından esir edildi; diğer gemiler kurtuldu. Bunun üzerine Sultan ile kiral III. Hugo arasında muharebeler cereyan etti ve yeni bir donanma inşa ederek Kıbrıs'ı istilâ etmek istedi ise de netice alınmadı³¹. Bu sıralarda Türkiye'den Suriye'ye giden Türkmen tüccarlarını Ermeni kralı, Haçlılara ve Moğollara güvenerek, 1274'de Göynük'de bastı; mallarını, at ve katırlarını aldı. Bu sebeple Baybars 1275'de Kilikya'ya girdi. Sis'i, Tarsus ve Adana şehirlerini istilâ etti; Ermeni ve Frenk askerleri dağlara kaçtı. Ayas'ta toplanıp gemilere binmek üzere iki bin Ermeni ve Haçlı öldürüldü ve denize batırıldı. Moğollardan kaçıp Kilikya'ya giren ve Ermeni idaresine geçmiş olan 20.000 çadır Türkmen halkı sultana itaat arzetti³². 1282 senesinde 600 kişilik bir süvari akıncısı Haleb'den Anadolu'ya hareket etti; yolda Kilikya'dan Anadolu'ya şeker sabun, kurşun, pamuk ve fıstık götüren bir kervanı yağmalayınca bir Moğol emîri 300 süvari ile karşılarına çıktı ise de bir miktar yaralı ve ölü vererek kaçtı. Onu takiple Haleb Türkleri Ereğli'ye gelince Kölemenlerin müttefiki olan Karaman'ın oğlu Fahreddin Güneri (Gunâri) adamlarından Şücaeddin Hucendi ve Mübarizeddin Saru, maiyetinde bir miktar Türkmen ile, onlara iltihak edip firarileri Bulgar (metinde Bulgara şeklinde hareketi) dağlarına kadar takip ettiler³³. Karada olduğu

³¹ Makrizi, *Sulûk*, nşr. M. Ziâde, Kahire 1939, I, s. 393-394; İbn Kesir, XIII, s. 259; Mufazzal b. Ebi'l-Fazâil, *Nehc ul-sedîd*, nşr. E. Blochet (Patrologie Orientale), s. 197-199; 'Ayni, *'İkd ul-Cumân* (R. H. Cr.) II, I, s. 240; *Baybars tarihi*, tec. M. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s. 47, 147.

³² İbn Şeddâd, *A'lâk al-hatîra*, British Museum, Add. 23334, s. 83 h-84a; İbn ul-Furât, *Tarih*, nşr. K. Zurayk, Beyrut 1942, VII, s. 28-31.

³³ Baybars-ı Mansûrî, *Bubdat ul-fikre*, British museum. Add. 23325, s. 128 a.

gibi denizlerde de korsanlık vakaları sık sık cereyan ediyordu. 1281'de Sultan İzzeddin'in zevcesi Orbay Hatun Kırım'dan gemiye binerek Anadolu'ya geçerken «denizde Frenk korsanları yolunu kesti ve mallarını aldılar; o da Samsun'a çıktı»³⁴. Moğolların tahakkümü dolayısıyla Anadolu sarsılmış ve parçalanmış bulunuyordu. Frenkler 1298'de Sinop'a bir çıkarma yaparak şehrin sahibi bulunan Pervâne'nin torunu Mesûd'u esir edip Avrupa'ya götürdüler ve fidye ile serbest bıraktılar. Fakat daha sonra Sinop beyi olan Gazi Çelebi 1314, 1319'da Cenevizlere birçok darbeler vurmuş ve bir defasında da onlara ait Kırım'da Kefe şehrini yangına vermişti³⁵. Kıbrıslılar Anadolu sâhilleri kadar Mısır ve Suriye sâhillerine de akınlar yapıyor; Haçlıların bir üssü olarak Suriye'deki Frankları besliyor; takviye ediyor; Antalya-İskenderiye arası mübadeleyi ve Anadolu'dan Mısır'da yapılan kereste nakliyatını tehdit ediyordu. Papa'nın tazyiki ile Venedik ve Ceneviz donanmaları Kıbrıs'a iltihak ederek 1293 senesinde, İskenderiye ve Alâiye önlerinde göründü ise de fiilî bir hareket olmadı ve bir tezahürden ibaret kalarak çekildiler³⁶. Bu muharebelere, korsanlık ve baskınlara rağmen ticarî münasebetler devam ediyor ve iktisadî kanunlar hüküm sürüyordu.

III. Beylikler zamanında Kıbrıs ve Anadolu

Moğolların zuhuru ve Türk İslâm dünyasında yaptıkları tahribat Avrupa'da çok büyük ümitler yaratmış; Haçlı seferleriyle elde edilemeyen gayeleri Moğolların yardımıyla kazanmak için birçok elçiler Moğolistan'a

³⁴ Baybars-ı Mansûrî, s. 92 b.

³⁵ Aksarayî, s. 257; W. Heyd, I, s. 551.

³⁶ W. Heyd, II, s. 29.

(Karakorum) kadar sefer yapmıştır. Fakat Haçlıların bu ümit ve gayretleri mühim bir netice vermedi. Moğolları Türk sayan İslâm kaynaklarından birinin dediği gibi dünyayı istilâ eden «bu kavmin yine de kendi cinsinden Türkler tarafından mağlûp edilmesi ne garip bir hâdisedir»³⁷. Gerçekten bu istilâ Baybars tarafından Aynı Câlût'da kırıldıktan ve İlhanîler İslâm medeniyeti şartlarına uyduktan sonra durum eskisi gibi devam etti. Hattâ Moğolların Uzak-Şark ile Yakın-Şarkı birleştirmeleri ticarî münasebetlerin daha fazla gelişmesine imkân verdi. İlhanîler ve Anadolu Beylikleri Selçuklular zamanında olduğu gibi Venedikliler, Cenevizliler, Kıbrıslılar ve diğer Lâtinlerle ticarî münasebetleri ve muahedeleri eski şart ve ananelerine göre kurdular. Ebu Said Bahadır Han'ın 1320'de Venediklilere vermiş olduğu bir فرمانında Türkiye ve İran ile yapılan ticarete dair mühim malûmat mevcuttur³⁸. İlhanî devleti'nin inkırazından (1336) sonra ise Anadolu tamamiyle Türkmen beyleri idaresinde parçalanmış küçük devletler elinde kaldı. Bu parçalanma Avrupa'da zaman zaman Haçlı ihtiraslarını körükledi. Önce vücuda getirdiği büyük bir deniz kuvveti sayesinde adaları ve Balkanları alt üst eden Aydınoğullarına ve sonra da daha büyük bir kudret haline gelen Osmanlılara karşı Haçlı orduları harekete geçti ise de Haçlılar çok defa perişan edildiler. Bu münasebetlere rağmen Anadolu Beylikleri ile Lâtinler arasında ticarî

³⁷ Aynı, Velyeddin ef. 2391 (XIX), s. 436.

³⁸ *Privilège Commercial accordé en 1320 à la republique de Venise par un roi de Perse*, nşr. Mas. Latrie, Bibl. ecole des Chartes, XXXI (1871), s. 72-94.

³⁹ 'Omârî, «Bu Türkmen emîrlerinden hiç biri paralarını başka bir memlekete çıkarmağa müsaade etmiyorlardı» (*Me-sâlik al-absâr*,) nşr. F. Taschner, Leipzig 1929, s. 19; Vest-kalar, s. 130.

faaliyetler ve muahedeler devam eyledi. Bu Türkmen Beyleri altın para kesemediler; eski Selçuk dinarları ve Venedik altınları tedavül ediyor; altın ve gümüşün hudutları dışına çıkarılmasına yasak koyuyorlardı³⁹.

Kıbrıs Haçlıları ile Beylikler arasında ilk savaş Alâie-ye'nin 1291'de muhasarası ile başlamış ve Karamanlılar Kiral Henri'yi mağlûp etmiştir^{39a}.

Kıbrıslılar bütün denizci Lâtin kuvvetleri ile birlikte Aydınoğulları üzerine 1344'de bir Haçlı sefer yapıp onun Adalar denizindeki hâkimiyetine nihayet vermek istediler. Vukubulan şiddetli bir muharebede Haçlılar İzmir limanını işgâl ettiler. İki taraf da mühim kayıplar verdi. Papa'nın emir ve yardımıyla yapılan bu sefer Kıbrıslıları fazla alâkadar etmediği ve asıl hedefleri Anadolu'nun cenup sâhilleri olduğu için döndüler⁴⁰. Bu haçlılarla savaşıyan Aydınoğlu Mehmed Bey'in oğlu Ayasluk (Milet-Balat) Emîri İlyas Bey zamanında Venediklilerle yaptığı mühim bir ticâret muahedesi ilmî araştırmalarda pek kullanılmamıştır⁴¹. Kıbrıs kiralı Pierre (1359-1369) Haçlı ruhiyle yetişmiş ve müslümanlara karşı zafer kazanmak hasretiyle tutuşmuş bir hükümdar idi. Karamanlılar ve Memlûklar devamlı savaşlarla Ermenileri ezmişler ve Kilikya'yı istilâ etmişlerdi. Karaman oğlu

^{39a} Anonim Selçuk-nâme, s. 89; *Les Gestes des Chiprois*, s. 261.

⁴⁰ Bu Haçlı seferi, son olarak, P. Lemerle tarafından *Emirat d'Aydın, Byzance et l'Occident* (Paris 1957, s. 180-203) adıyla çok etraflı incelenmiş ve Mükrimin H. Yınanç'ın güzel bir araştırması (*Düstûr-nâme-i Enverî, Medhal*, İstanbul 1929, s. 67181) da ikmal edilmiştir.

⁴¹ *Commerce d'Ephèse et de Milet au Mayen-âge* (nşr. Mas Latrie, Ecole des Chartes, V (1864), s. 219-231). Cenevizliler Yeni-Foça'da ticaretleri dolayısıyla Saruhan Beye vergi ödüyorlardı (Dukas, te. trc. İstanbul 1956, s. 18).

Ali Bey Mersin'in garbında, Ermeniler elinde kalmış bulunan, Gorigos kale ve limanını fethetmek için harekete geçti. Kıbrıslılar ve diğer Haçlılar Kilikya Ermenilerine sık sık yardıma gelmişler ve Ermeni kiralığında yerleşmişler; hattâ Kıbrıslılardan Ermeni kiralı da olmuştu. Fakat bu münasebetlerle başlayan Lâtin ve Katolik tesiri Ermenilerde millî bir nefret uyandırmıştı. Nitekim aslen Kıbrıslı olan son Ermeni kiralı Leon (1374-1375)'un kâtibi J. Dardel «Zengin Ermeniler Hristiyanlardan fazla Türkleri tercih ediyorlar idi»⁴² demekle bu durumu güzel ifâde etmiştir. Bununla beraber kiral Konstantin Kıbrıs'a elçi heyeti göndererek kiralın yardımını ve Gorigos'u teslim edeceğini bildirdi. Anadolu yakasına ayak basmak arzusunda bulunan Kiral Pierre bu daveti niyet saydı ve derhal İzmir'de bulunan gemilerini getirterek, 1360 başlarında, Gorigos'a gönderdi ve şehri hâkimiyeti altına aldı; Karamanlılar da şiddetli bir muharede sonra çekildiler.

Kıbrıslıların Anadolu sahillerinde yerleşmeleri, Cennup sahillerine hâkim bulunan Karamanlılar ile Hamîd oğulları arasındaki rekabete son verdi. Filhakika Karamanlı Alâeddin Ali Bey ile Mübarizeddin Mehmed (Teke) Bey, Alâiye ve Manavgat beyleri ittifak yaparak Kıbrıs'a çıkmağa hazırlandıkları bir sırada Kiral Pierre, Rodos Şövalyeleri ve Ceneviz gemilerini de yanına alarak, Antalya üzerine sefer yaptı. 12 günlük bir kuşatmadan sonra, 24 Ağustos 1361'de, Antalya'yı işgal etti; iki asırdanberi Akdeniz ticaretiyle pek zengin olan şehri yağma ederek altın, ipekli kumaşlar ve bütün servetini ele geçirdi; Türkleri öldürdü. Şehirde Kıbrıs'a bağlı bir Lâtin kilisesi kurdu. Bu hâdise Hristiyanlar arasında pek büyük bir sevinç yarattı. Alâiye ve Manavgat Beyleri kiralın tabii-

⁴² J. Dardel, RHCr., *Documents armeniens* II, s. 68; I' s. 711.

yetini kabul ederek Antalya ve Gorigos'a tecavüz etmiyeceklerine taahhütte bulundular. Fakat Antalya'nın sahibi Teke Bey şehri bırakmadı; dışarı ile irtibatını kesti. Civardaki ekinleri ve meyve ağaçlarını imha ve şehre su götüren kemerleri tahrip etti. Civar Müslüman ve Hristiyan köylerin Antalya'ya gıda maddesi satmasını yasak ederek şehri açlığa mâruz bıraktı. Haçlılar hayvanlara acı portakal yaprakları vermeğe ve gıda maddelerini Kıbrıs'tan nakle mecbur kaldılar. Kırıl, Eylül'de ada'ya döndükten sonra Antalya garnizonu kumandanlığına Jaque de Norès tâyin edilmiş ve surların tamiri, yeni kalelerin inşasıyla şehir müdafaa edilmiştir. Donanma kumandanı Jean de Sur da Antalya'nın garbinde Aya Nikola kilisesinin bulunduğu küçük Myra kasabasını işgal ederek Teke Bey'e mensup garnizonu oradan atmış; Roma ve Bizans devrinden beri orada muhafaza edilen ve Türkler tarafından da dokunulmamış olan kıymetli ve mukaddes eşya yağma edilmiş ve Aya Nikola'ya ait meşhur bir tablo da Kıbrıs'taki Aya Nikola kilisesine götürülmüştür⁴³. İstanbul'un 1204 işgalinde olduğu gibi burada da Rum ve Lâtin nefreti kendini gösterirken 1435'de Garbî Anadolu'yu ziyaret eden Pero Tafur «*Türkler eski binaları mukaddes sayar ve hiçbir şeyi yıkmazlar; evlerini bu binaların yakınında yaparlar*» ifâdesiyle hayretini belirtir ve aradaki tezada dair güzel bir misâl daha verir⁴⁴.

⁴³ Mas Latrie, s. 266-269; E. Dulaurier, *Documents armeniens*, II, 311-314; A. S. Atıya, *The Crusade in the later Middle ages*, London 1938, s. 323-328; R. Grousset, s. 341. Devrin bir Fransız şâiri Kırılın Antalyayı zaptını ögen bir şiirinde «Türkiye'de bulunan Antalya'nın büyük ve zengin» bir şehir olduğunu, tahrip olunduğunu belirtir (Machaut, *Prise d'Alexandrie*, nşr. Mas Latrie, (S. Or. Latin), Genève 1877, s. 20).

⁴⁴ *Travels and adventures*, London 1926, s. 113.

Antalya sahibi Teke Bey şehrini bir türlü unutamıyarak Alâiye Beyi ile birlikte kendisi karadan 45.000 kişi ile ve öteki de denizden sekiz kalyon ile tekrar hücumla geçti. Türk tazyikinin artması üzerine Kırıl Pierre Avrupa'ya giderek büyük bir Haçlı ordusu vücuda getirmek istedi. Onun ayrılışından faydalanan Türk Beyleri bizzat «Mehmed Reis» (Teke Bey) kumandasında bir donanma ile Kıbrıs'a bir çıkarma yaparak Karpas burnu havalisini istilâ ile bir çok esir ve ganimet alarak döndüler. Kıbrıs kiral naibi ada'da bulunan Türk ticaret kolonisini esir etti ve Spinola kumandasında Anadolu sahillerine bir donanma gönderdi. Vukubulan deniz muharebesinde bizzat Spinola boğuldu ise de Kıbrıs kuvvetlerinin üstünlüğü karşısında Mehmed Reis de Şam Trablusu'nun Türk Emîrine sığındı. Bu sırada idi ki Cenevizliler de Magoşa'yı işgal ettiler. Antalya Emîri Teke Bey'in hücum ve muhasaralarına rağmen Kıbrıslılar şehri muhafaza ettiler.

Bütün Avrupa kırıllarını ziyaret eden Kırıl Pierre, gayretlerine ve Papa'nın yardımına rağmen, umduğu Haçlı ordusunu vücuda getiremedi. Zira İngiltere ve Fransa muharebe halinde idi; Almanya da kayıtsız kaldı. Bununla beraber, Papa Kıbrıslıları kıskanan Venedik ve Cenevizlileri Müslümanlarla ticaretten menederek kiral ile haçlı seferine memur etti. Böylece Kıbrıs kralı başta olmak üzere müttefikler 155 gemi ve 30.000 asker ile birlikte 1365 senesinde İskenderiye'ye ani bir ihraç yaparak 4000 kişi öldürdüler, yağma ve tahribat yaptılar; Venedik ve Cenevizlilerin «funduk» (han) larını dahi soydular. Bu haber üzerine Sultan Şaban harekete geçti. Haçlılar İskenderiye'den çekildiler. Mısır Sultanı, Venedik ve Cenevizlilerin mallarına el koydu; Mısır ve Suriye'de Haçlılarla ticareti yasak etti. Bu durumda İtal-

yan cumhuriyetleri kıralın karşısına çıkararak tekrar Sultanla anlaştılar; yine iktisadî zaruretler Haçlı gayelerine üstün geldi. Kıral 1366'da Trablus-Şam'a 230 gemi ile hücum etti ve çarşılarını yağmaladı. Fakat vukubulan muharebede ağır kayıplarla gemilerine binip çekildiler⁴⁵. Bu hâdiseler sırasında Karaman oğulları, Mısırlıların müttefiki olarak tekrar Ermenilere ve Kıbrıslılara karşı harekete geçmiş bulunuyorlardı. Kıralın, kardeşi Jean kumandasında Alâiye'ye gönderdiği kuvvet de, Karamanlıların yardımıyla Alâiye Beyi tarafından, 1366 da, bir miktar esir verdikten sonra çekildi. Bundan faydalanan Karamanoğlu Alâeddin Bey, 1367'de tekrar Gorigos'u kuşattı; limandaki adacığı işgal etti. Fakat Kıbrıs'tan gönderilen askerlerle vukubulan çarpışmalarda iki taraf da mühim kayıplara uğradı. Böylece Karamanlıları püskürten Kıbrıslılar şehri 1448 yılına kadar muhafaza ettiler. Limanın 1375'de gümrük iradı 3000 duka altına baliğ oluyordu⁴⁶. Memlûk Türkleri de hücumlarına devamla Sis (Kozan), Ayas, Tarsus'u işgal eder ve süratle Ermeni hâkimiyetine nihayet verip Kilikya'yı Türkleştirirken kıral Pierre'in 1369 da kendi adamları tarafından öldürülmesinden sonra Teke Bey de, 12 yıllık bir ayrılıktan sonra, 1373'de Antalya'yı kurtardı⁴⁷.

⁴⁵ İbn Taghrî-birdi, *An-nujûm az-zâhira*, nşr. W. Popper, California 1932, V.s. 194-194, 213; W. Heyd, II, 51-55; R. Grousset, s. 342.

⁴⁶ W. Heyd, I, s. 550. Bu, Ayas (Yumurtalık-Lajazzo), Antalya ve Alâiye'den sonra ikinci derecede bir liman olan Gorigos'un oldukça mühim bir emtia mübâdelesine vasıta olduğunu gösterir.

⁴⁷ E. Dulaurier, *Doc. armeniens* II, s. 715-717; Mas Latrie, s. 270-272; Ş. Atıya, s. 329-330, 380; N. Jorga, *Brève histoire de la Patite Arménie*. Paris 1930, s. 50, 146; Ş. Tekindağ *Karamanlıların Gorigos seferi* (1367), Tarih Dergisi, VI 9 (İstanbul

Kıral Pierre'in ölümü ve giriştiği muharebeler Kıbrıs'ı çok zayıflatmış ve artık ada bir daha kendisini doğrultamamıştır. Karamanlılar, Şarkta Memlûkler, Garp'te de Osmanlılar arasında sıkışarak zayıf Kıbrıs kiralığı ile münasebetlerini değiştirmişler; artık dost ve hat-tâ müttefik olmuşlardır. Yıldırım Bayezid'in Niğbolu'da Haçlı ordularını imha etmesi, Memlûkler ile Osmanlıları da dost yaptı. Mısır Sultanı Baybars'ın Sultan II. Murad'a hediyeler yüklü bir gemisinin ada hükümeti tarafından zaptedilmesi, Memlûklerin Kıbrıs'a karşı taarruzlarına yeni bir başlangıç oldu. Memlûk donanması, 1424'de Limasol'u işgal etti; Magosa kuşatıldı; tahrip edildi. Ertesi sene de Lefkoşe ve bütün ada fethedildi. Bizzat kiral Janus başta olmak üzere Katalan reisleri ile birlikte 3600 kişi esir edilerek Kahire'ye sevk edildi. Memlûklere karşı müttefik bulunan Karamanlılara men-sup Türkmenler de Kıbrıslılar arasında adada öldürüldü, ki bunların başında bulunan Karamanlı Ali Bey'in kardeşi de bu âkıbetten kurtulamadı⁴⁸. Kıbrıs kralı ve

1954), s. 161-167. Pîrî Reis (1521)'in ziyaret ettiği «Görgös» kale, liman ve adasıyla tamamiyle harap bir halde idi (*Kıtabı Bahriye*, İstanbul 1935, s. 751). Halbuki daha sonra Evliyâ Çelebi Kara Görgös'ün kısmen mamur ve Türkmenlerle meskûn olduğunu söyler, kilise ve manastırlardan bahseder (*Seyahât-nâme*, IX, s. 324-327).

⁴⁸ İbn Taghri Birdi, VI, s. 606-607; Halil Zâhiri, *Zubda Keş ul-memalik*, fr. trc. V. Paradi, Beyrut 1950, s. 230-243; *Tarihî takvimler*, nşr. Osman Turan, Ankara 1954, s. 25, 61; R. Grousset, s. 351-352; Ahmad Darrag, *Egypte sous le règne de Barsbay*, Damas 1961, s. 256, 259-566. Tafur birçok şartlarla kurtulan kiral Janus'un Sultana yılda 800 duka (altın) ödediğini ve kurtuluşunda çok hizmeti olan Sultanın tercümanı İspanyol yahudilerinden bir mühtediye de 200 duka gönderdiğini söyler (s. 67). Kiral ve esirlerin kur-

csirlerin fidye ile kurtuluşundan sonra ada Memlûklere haraçgüzar ve tâbi bir devlet haline geldi. Hasmane münasebetlere rağmen, bu hukukî durum baki kaldı. Yavuz Selim'in 1517'de Mısır'ı fethi ile de hukuken Osmanlı tabiiyetine girmiş sayılıyordu. Memlûkler bir ara Alâiye'yi de tabiiyetlerine aldılar. Bundan sonra Karamanlı, Kıbrıs dostluğu devam etti. Bu sebeple Kıbrıs kralı 1432'de meşhur Bertrandon de la Broquière ile birlikte bir elçisini Konya'ya, Karaman oğlu İbrahim Bey'e gönderdi⁴⁹. Karamanlıların himayesinde bulunan Alâiye emîri Lütî Bey de Kıbrıs kralı II. Jean ile 1450'de bir dostluk ve ticaret muahedesi imzalayarak iki tarafın tüccarlarına karşılıklı serbesti tanındı. Alâiye de, Antalya yanında, Kıbrıs, Mısır ve Avrupa ile yapılan ticaret sâyesinde zengin bir şehir olmuştu, ki Boucicaut Alâiye'yi 1403'de ziyaretle çarşılarının zenginliğini ve mallarının bolluğunu hatıratında yazar⁵⁰. Osmanlılar cenup sahillerini ilhak edince onlara karşı Karamanlılar ve Akkoyunlular Kıbrıs kiralığı ve Haçlılarla ittifaklarını tazelediler. Bu sebeple Kıbrıslılar 1473'de bir daha Anadolu sahillerinde, fakat bu sefer Osmanlılar aleyhinde görünmüşlerdir.

Kıbrıs Kırallığı bu ittifaka rağmen Osmanlı ve Memlûk devletleri arasında çok zayıflamış bulunduğu ve

tuluşu, ödenen fidye ve yıllık 4000 altın (A. Darsag, s. 259-265) ile tâbi bir devlet haline gelen ada Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı ilhakı neticesinde (1517) bu vergisiyle Osmanlı tabiiyetine geçti (Hammer, Osmanlı Tarihî, tr. trc. IV, s. 241).

⁴⁹ Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'outre-mer*, s. 120; Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, III, s. 64-66; W. Heyd, II, 356.

⁵⁰ Michaut et Poujoulat, Coll. mem., II, 271.

Barsbay'ın istilâları ile çökmüş olduğu için bir daha doğrulamadı. Cenevizlilerle Venediklilerin artan tesir ve kudreti dolayısıyla ada nihayet 1489'da Venedik hâkimiyetine geçti. İstanbul'un fethi üzerine adaya bir miktar Rum geldi ise de, Rumlar daha Lâtinlerin yerleşmesinden önce, 1156'da, Antakya prensi ve Ermeni Thoros'un istilâsıyla çok nüfus kaybetmişlerdi. Kıbrıs adası 749 (1348) da bütün Türk ve İslâm memleketlerini kıran ve badan o kadar nüfus zayıfına uğradı, ki vapurlarla adadan ayrılan yüksek tabaka, oraya hâkim olacaklarından korkarak, mahpus bulunan bütün Türk esirlerini öldürdüler. Bununla beraber gemilere binen halk da daha limanda iken çıkan fırtınada boğuldu; gemilerde kalanları da veba kırdı; rüzgâr vasıtasıyla veba diğer gemilere ve adalara yayıldı. Adaya dönen gemiler limanı insandan hâli bularak Trablus'a geçtiler⁵¹. Bu sebeple Venedikliler zamanında Kıbrıs'ın nüfusu 147.000'e düşmüş olup, bunun 16.000'i Lefkoşe'de 6500'ü Magosa'da bulunuyordu. Bu şehirler dışında 77.000 hür insanlar (Lâtin ve sair menşeden) ve 47.000'de toprağa bağlı esir

⁵¹ İbn Taghri-Birdi, V, s. 65-66; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, İstanbul 1280, IV, s. 150. Altun-ordu'da vebâdan 85000 insan öldüğünü oradan gelen bir tâcir anlatmış, şehir ve köyleri boşaltmış, oradan Türkiye'ye yayılıp çok insan ölmüş ve nihayet Kıbrıs'a geçerek büyük bir kıtlıkla birlikte 742-749 yılları arasında Çinden, Altun-ordu, Kırım, İstanbul, Kayseri, Antakya, Çukurova, Karaman, Halep, Suriye sâhilleri, Şam, Frenk memleketleri, İspanya, İskenderiye, Kahire ve beşeriyeti imha etmiş; hayvanların da buna tutulmasıyle açlık da onu takip etmiş (İbn Taghri-birdi, V, s. 63-74). Kıbrıs'ın bu hastlıkla nüfusunun yarısını kaybettiğini Kıbrıs kaynakları da kaydeder (Makhairas, nşr. Miller, Paris 1881, s. 37; Dardel, s. 34).

(*parèques*) in mevcûdiyeti kaydedilmiştir⁵². Bu sonuncu rakam Rum halkı göstermek bakımından mânâlıdır. Venedikliler zamanında adaya uğrayan Pîrî Reis muteber bir Kıbrıslıdan ada hakkında bilgi istediği zaman «evvel 7.000 köy varmış, şimdi 4.000 köydür derler»⁵³ cevabını almıştır, ki mübalâgalı rakamlardan sarfı nazar, bu ifâde Türklerden önce adada nasıl bir sukutun mevcut olduğunu gösterir. Nitekim, 1571'de, Osmanlı fethini müteakip, yapılan tahrirde ada nüfusu 120.000 olarak kaydedilmiştir⁵⁴. Bundan dolayı Osmanlılar Kıbrıs'ı fethedince, 1572'de, başlamak üzere, Karaman, Teke (Antalya), İçel ve sair bölgelerden devamlı bir şekilde adaya nüfus nakl ve iskân etmişler; âsi yürükleri de zaman zaman oraya sürmüşlerdir ki, mevcut arşiv vesikaları bu nüfus naklinin iki asır boyunca devam ettiğini gösterir⁵⁵. Adada toprak esiri durumunda bulunan Rumlar Türklerin fethi ile Lâtinlerin kendilerini esir yapan durumdan kurtulmuşlar; hürriyetlerine sahip olmuşlar; katolik kilisesine karşı da ortodoks dini ada Hristiyanlarına hâkim olmuştur. Bu kısa tetkik ile Ortaçağ'da Kıbrıs'ın Türkiye ile münasebetlerini meydana koyarken Kıbrıs tarihi hakkında Avrupa'da yapılmış bir hayli araştırmaları da bir çok yeni vesikalarla ikmal etmiş bulunuyoruz. Böylece Osmanlı fethi ile Kıbrıs tarihi yeni

⁵² R. Grousset, s. 358.

⁵³ Pîrî Reis, s. 768. Pîrî Reis Umm Harâm'dan bahsetmemiştir.

⁵⁴ Kara Çelebi-zâde, s. 450. Osmanlı tahrirlerinde nüfus ver-gi miktarını ifâde ederse de burada rakamı bu mânada kabul etmek imkânsızdır.

⁵⁵ Bak. Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 16, 26, 27, 141-145, 148-153, 192; aynı müel, *Türkiye madenleri*, İstanbul 1931, s. 17, 18.

bir safhaya girmekte ve bilhassa Türk arşiv vesikalariyle bu devrin araştırılması gerekmektedir⁵⁶.

⁵⁶ Kıbrıs'ın Haçlılar idaresindeki tarihi hakkında oldukça çok araştırma ve neşriyat yapılmıştır. Bu devre tarihine dair toplu bilgi, kaynak ve tetkikler R. Grousset'nin zikredilen eserinde (s. 333-384) ve S. Atıya'nın bibliyografisinde verilmiştir. Bu küçük tetkikimiz ile Türkiye tarihi kadar Kıbrıs tarihi içinde eksik kalan yerler ve münasebetler ikmale çalışılmıştır.

SATUK BUGRA HAN MENKİBESİ VE TARİH*

Dutréül de Rhins Hey'eti Seferiyesi hakkındaki eserimin üçüncü cildinde, evvelce bu menkibenin oldukça fena yapılmış ve yanlış olan türkçe bir hülâsasını kısaca meydana koymuştum. Kitâbeler Akademisi'ne göndermiş olduğum tam bir el yazması, bugün bana bu menkibenin daha sarîh bir rivâyetini elde etmek imkânını verdi. Shaw'un, *A. Sketch of the turki language as spoken in Eastern Turkistan* kitabında birçok parçalarını çıkarmak ve tercüme etmek suretiyle neşrettiği metin, ben-deki el yazmasına çok benzediğinden, ben bunu hülâsa olarak yazacağım. Bu ondan yalnız bazı üslûp teferruatıyla ayrılır ki ne gramer veya lûgat, ne de mânâ bakımından vaziyetini göstermek mühim değildir. Yalnız yerinde, zikredeceğim bir fıkrası ehemmiyetlidir.

1889'da, XVII nci asrın ikinci yarısında aslî bir nüshasından kopya edilmiş olan bu elyazması 135 sahife kadardır, ve üç kısıma ayrılır. Müellif birinci kısımda Abû-Nasr Sâ mânî hikâyesini, ikinci kısımda Satuk Bugra-ninkini, üçüncü kısımda Satuk Bugra Han'ın haleflerinin-kini anlatır. Kolaylık bakımından ve iki defa aynı şeyleri tekrarlamamak için, birinci kısmın hülâsasını ikinci kısmına idhâl ediyorum:

-
- * M. F. Grenard, *Journal Asiatique* 1900, cilt 15'ten çevrilmiştir. Makale talebe bulunduğum bir zamanda, 1940 yılında *Ülkü* dergisinde beş tefrika halinde çıkmıştır (sayı, 74, 79, 80, 82, 83).

«Allahın resûlü Muhammed, kanatlı Burak'a binmiş olduğu gece, göklerde şanlı peygamber sîmaları arasında hiç tanımadığı bir şahsiyet gördü. Peygamber, Ceb-rail'e bunun hangi peygamber olduğunu sordu ve melek ona: «Bu peygamber değil, siz rihlet ettikten 333 yıl sonra fanî dünyaya inecek ve Türkistan'ı dininizin çevresi içine sokacak olan Satuk Bugra Han'ın ruhu olduğu» cevabını verdi. Muhammed sonsuz bir sevinç duydu ve yere indi; hergün dininin müstakbel propagandacısı için dua etti. Türkler'in yurdunda İslâmiyet ışığını parlatacak olanın ruhunu gözlerle görmek için, ashap talepte bulundular. Peygamber onların niyazlarını kabûl ederek dua etti, ve hemen başlarında Türk tulgası olan silâhlarını giyinmiş kırk atlı birlikte selâm vererek yaklaştı. Onlar, Bugra Han ve arkadaşlarının ruhları idi. Onlar arasında doğru yolda Türk sultanına rehber olmak için Allahın işaret ettiği Ebû-Nâsr Sâ mânî de bulunuyordu. Allah'ın emrile muayyen zaman gelince Hoca Abû-Nâsır Sâ mânî dünyaya geldi. Bu adam, çok dindar ve mütevazı, idare¹ ilminde ve mukaddes şeyleri tanımakta yedi-tûlâ sahibi idi. İdare edecek eyaletler² bulamadığından kâfirler toprağında hak dini yaymak için ticaretle meşgûl olmağa karar verdi. Alış verişinden dünyalık bir kâr etmekten uzak olarak, o bütün kazançlarını, insanlara rahim sözünü getirenin ona bağladığı Rahim faziletlerini kazanmak için, hayır işlerine tahsis etti. Bir gece düşünde peygamberin ona: «Kalk, Türkistan yolunu tut, orada tekin (prens) Satuk Bugra Han islâm olmak için yalnız seni bekliyor» dediğini görüyor. Abû-Nâsır sevinmiş olarak, derhal oğlu ve üç yüz kişilik bir kervanla yola koyuluyor.

¹ *Pâdişâhlık saltanatını hûp bilür erdi.*

² *Vilâyet tapmazlar idi.*

O zaman Kâşgar Sultanı'nın oğlu Satuk Bugra Han on iki yaşına erişmişti. Doğuş günü, sayanı hayret hâdiselerle nazarı dikkati celbetmişti. Yer deprendi ve dağ yamaçlarındaki kaynaklar kayboldular; kış olduğu halde bahçe ve çayırılar çiçeklerle örtüldü. Büyüye başvuran kâhinler, bu çocuğun büyüyünce Muhammed dini ni kabul edeceğini anladılar. Onu öldürmek istediler; fakat annesi, onu müslüman olacağı zaman öldürmek icabettiğini söyleyerek, buna karşı geldi.

On iki yıl sonra genç prens kırk arkadaşıyla birlikte ava çıktı. Bir tavşan kaldırıp o kadar bir şiddetle arkasından koştu ki arkadaşlarını gözden kaybetti. O zaman tavşan durdu; bir ihtiyar şeklini alarak prene: «attan in, sana diyecek iki sözüm var» dedi. Bu adamı hiç görmeyen ve nereden çıktığını bilmeyen prens şaşkın olarak attan indi ve ihtiyarın önüne oturdu: «oğlum, dedi; yolunu şaşıranları niçin takip ediyorsun? Eğer siz Allah'ın iyi insanları seçerek çizdiği yola girerseniz bu ve öteki dünyada bahtiyar olursunuz. Ben size, sizi cehennemden atmaşlarından kurtarmak için geldim»; günahkâr ve imansızlara yapılacak olan işkencelerin öyle müthiş bir resmini gösterdi, ki prens korktu ve ona, bu dinin hakikatlerini öğretmesini rica etti. Fakat ihtiyar ona «Allah'ın bunları öğretmekle mükellef kıldığı kimseyi hemen göreceksin!» diyerek kayboldu. Bu esrarengiz adamın bir melek olduğunu kimse iddia edemez; fakat bunun daima yaşayan, görünmez âlemin adamı, İskender'in veziri Hızır'ın kendisi olduğu aşikârdır. Birkaç gün sonra Satuk Bugra Han, Endican'dan gelen Abû-Nasr Sâ mânî'ye rastgeldi; bu adamın Hızır'ın ona gelişini haber verdiği kimse olduğunu anladı; itaatli bir kalble talimatını aldı.

Kâşgar hükümdarı ve beş yıl önce Satuk'un annesini

almış olan amcası Harûn Bugra Han, yeğeninin dinden döndüğünü bildiğinden onu babalarının dinine çevirmek istedi ve ona bir put mabedinin inşasına, ölüm cezası altında iştirâk etmeyi emretti. Niyeti istikametinin sırlarını haber veren Abû-Nâsr'ın irşadı dolayısıyla, Satuk memnun oldu ve netice olarak bir câmiin yapılmasını düşünerek tuğlasını put mabedine getirdi. Ertesi gece rüyasında Harûn'u öldürmeye hazır bir vaziyette yakaladı. Fakat tereddüt etti ve İslâm olmasını ihtar ederek onu uykudan uyandırdı. Harûn reddetti. Satuk'un duası üzerine toprak yarıya kadar açıldı ve Harûn dizlerine kadar yere gömüldü. İkinci defa da reddetti ve boğazına kadar toprağa gömüldü. Üçüncü defa yere battı. Satuk, fecirde hükümdar idi ve İslâmiyet onunla beraber hüküm sürdü. Yeni hükümdar kâfirler için korkunç bir düşman oldu. Muharebede ağzından ateş çıkarak kâfirleri parçalıyor ve kılıcını onlar üzerine çektiği vakit kırk adım uzanıyor idi. Doksan altı yaşına vardığı zaman kılıcının dehşeti, Belh'in önünden geçen Amuderya boylarına, cenupta Kış Kezek'e, şimalde Karakorum'a kadar, kâfirleri İslâm dinine çevirdi. Bir yıl Çin tarafında harp etmek için ata bindi. Allahın inayetiyle İslâmiyeti Turfan'a kadar yaydı. Fakat hasta düşmüş olduğundan artık daha uzağa gidemedi. Hastalığı esnasında yukardan aldığı bir emirle Kâşgar'a döndü⁴. Kâşgar'a girer girmez bu has-

³ Toksan altı yaşlarında Belh'ning adındaki Amu-derya'sınca bu tarafı keş-kezek diken yergeç, şimal tarafı Karakorum diken yergeç, şimsirleri bu tarafı heybetiden kâfirlerini müslüman kılıp. Kezek, Seistan'ın bir köyüdür, fakat Kış kezek'i bilmiyorum.

⁴ Bir yıl Hitay tarafına gazatga altandılar. Huday Taalân-ıng inâyeti birle Turfangça müslüman kıldılar. Andın ke-

tahtından 429 (1048) yılında öldü ve Artuc⁵ ta Meşhed denilen yere gömüldü.

Satuk Bugra Han'ın, Hasan, İsen, Hüseyin ve Yusuf Kadir Han adında dört oğlu ve dört kızı vardı. Büyüyük kızı Nesibe Türkân, Hik Mâdhî ile evlendi, ki bundan yalnız bir kızı dünyaya geldi. İkinci kızı Âlâ Nur, bir gece İsâ'nın annesi Meryem gibi ona ağzından bir damla ışık⁶ süzülen Cibrail'in ziyaretini kabul etti. Vakti

sel bolup Turfanning o yüzige yol bolmadı. Uğrıkları da Kâşgâr'ga yanın dizip beşaret boldı.

⁵ Artuç = Artiş Şimalde, Kâşgâr civarında bir köydür. *Tarihî Reşîdî'de* (1541-1457) de Artuç yazılmıştır. Abu Nasr Sâmânî'nin defnedildiği (350 «973» de) yer burasıdır. Tarihler, Peygamber'in ölümünden itibaren hesap edilmiş olmalıdır.

⁶ *Ağızlarına bir katre nûr tamızladılar.* Bu masal hristiyan ananesinden daha az *Avesta* ananesini hatırlatır. *Avesta* ananesine göre Doughdo'nun sinesinde bir muhitten bir muhite inen ve ilâhî bir hâlenin hüzmelerinden doğan Zaratuştra, Pourouchâspa ile evleniyor. Aynı veçhile yukarıda Bugra Han'ın doğuşundan önce ruhunun zuhuru masalı'nın, ilâhî unsur ve şahsiyetin mahvolmazlığı, beşeriyetten önce bir nevi cin yaratmış olan ve devlerle mücadele etmek için bir müddet maddî vücudundan, kendi mevcudiyetinden geçmeği kabul eden *Avesta*'nın fravachi (frahovi) nazarıyesini hatırlatır. Bidayette İran âlemi içinde olan Cinf Türkistan'da zerdüştlük olmasa da Manihaizmin propagandacıları, yukarı Ortazamanda, mevcuttu. Böyle yaklaştırmaların yapılması iyi olmamakla beraber bundan netice çıkarmak da doğru değildir. Böylece Cuveynî'ye ve Yuen yıllıklarına göre Uygurlar'ın ecdadı Buku Han bir gün bir dağ üzerine düşen bir nurdan doğmuş idi. *Cengiz Han'ın Ceddi* hikâyesi de Zerdüş'tün ananesininkine tamamıyla benzer. Bn masalların menşei de *Avesta* mıdır? Bunda tereddüt etmekte haklıyız. Bununla beraber ben buna inanağa temayül ediyorum, zira bunlar bana ne eski ne de Türk-Moğol menşeli olarak görünmüyor. Bunun menşei'nin Türk olduğunu düşünenler bence bunu ispat etmeli-

gelince bir oğul dünyaya getirdi. İstişare ve istihare edilen hakîm ve âlimler, bunun Ali'nin oğlu olduğunu anladılar ve ona Seyit Ali Arslan Han adını verdiler.

Bir takımları bu masalın hâl ve sebeplerini başka türlü anlatırlar. Derler ki: «Âlâ Nur, bir gün evinin kapısı önünde gözlerini kendine dikip bakan bir arslan gördü. Bu görüş onu dehşete düşürdü, ter alnından inci taneleri gibi akmağa başladı ve bayıldı⁷. Mûcizevî çocuk yedi yaşına geldiği vakit, Âlâ Nur, Satuk⁸ Bugra Han ile evlendiler. Bu izdiyaçtan Muhammed Arslan, Yusuf Arslan ve Kızıl Arslan adında üç oğlu doğdu. Satuk'un üçüncü kızı Seyit Celâleddin Bağdadi'nin küçük oğlu ile evlendi; bundan Seyit Bahaüddin Şâmî'nin Hoca Muhammed Şerif, Baurcî ve İşan Hoca adında üç oğlu oldu. Sultan'ın sonuncu kızı Hediye Türkân, Seyit Celâleddin'in büyük oğlu olan Mir Ziyaeddin, Alâeddin ile evlendi. Böylece Satuk Bugra Han ailesiyle birleşen bu Celâleddin Bağdadi⁹, Şah Hasan adında bir Alevî'nin oğlu idi. Şah Hasan Şah Hüseyin'in, bu da Muhammed'in sıra ile Abdullah'ın, Fadl'ın, Talib'in ve nihayet Milâdî 818 de ölen sekizinci imam Ali Mûsa Rıza'nın oğlu idi. Celâleddin'in küçük oğlu Bahaeddin Taşkent se-

dirler. (Türk destan ve rivayetlerinde sık sık rastladığımız bu ışık motifi hakkında topladığımız materyallerle ufak bir makale neşretmek niyetindeyiz, Çeviren).

⁷ Malûmdur ki Ali «Allah'ın Arslanı» olarak adlandırılır. Bu masal bana Bugra Han'ın birçok halefleri tarafından Arslan adını kısmen dindarane izah etmek arzusundan mülhem görünüyor.

⁸ Müellif veya mürettip yanlış olarak Tuk yazılıdır. (Çeviren).

⁹ Bu menkıbeye göre dört İmam'ın 1000 yılında Hotan civarında şehit olması mevzuubahistir.

yitlerinin aslı olmuştur; halbuki büyük oğlu Alâeddin, Cungarların metbutiyetinde Kâşgar'ı idare eden ve Hoca Muhammed Yusuf'un oğlu olan bizim müellif zamanında Hoca Hidayet-ullah¹⁰ tarafından temsil edilen Kâşgar Seyitlerinin ecdadıdır. Hoca, Muhamed Yusuf'un babası Seyit Yusuf, babası S. Nurullah, babası S. Kasım Kallender, babası S. Yusuf, babası Haşim, bunun da babası Alâeddin'dir.

Hasan Bugra Han Kâşgar, hükümdarı olduğundan, Tchouktah Reşid, Nouktah Reşid ve Cegalu Khelkhalu Maçın¹¹ 30.000 kişi ile Kâşgar'ı muhasaraya geldi. Şehir kılığa uğradı. O zaman Hasan Yusuf, Kadir Han ve Arslan Han bir çıkış hareketi yaptılar ve Yengi Hisar'a doğru kaçan kâfirleri mağlûp ettiler. Ali Arslan, arkalarından atıldı, onlara Urtang Kara'da yetiştirdi ve ric'ata mecbur etti. Kendi hizmetine girmiş olan Gudjet'li¹² bir casus anladı ki o, yalnız namazda olduğu vakit yaralanabilir; bu esnada zavallı bir adam bile onun bir tarafından vurup bir tarafından geçirebilir. Bu işi öğrenmiş olan dinsizler Müslümanlar'ı, namaz vaktinde Kur'an'ın 48 inci suresini okurken yakaladılar.

¹⁰ Hidayetullah 1693 yılında ölmüştür. Bu, eserin tarihini veriyor. Bugünün hocaları Hidayetullah'tan ve binaenaleyh yukarıki şecere doğru ise Satuk Bugra Han'dan inerler ki biz bunu bilemiyoruz..

¹¹ Elyazmada Cakalu Halhalu Maçın Tchuktah ile muhalefette bulundu vs... fakat diğer menkıbeler türlü kimselerin bahis mevzuu olduğunu gösterir. Khelhalu, Maçın Hotan hükümdarı idi.

Tchuktah ve Nuktah (veya Tchukty, Nukty) bazen hükümdar prensler, bazen evvelkinin vezirleri gibi gösterilir. Ben bunların Budist ruhban sınıfının reisleri olduğunu sanıyorum.

¹² Hotan civarında bir köy.

Ali Arslan idam edildi¹³. Karısı Bibî Miriam Hanım ve kızları, tehlikeye tutulmuş olduklarından silâha sarıldılar; kahramanca müdafaa ettiler ve yirmi beş dinsizi cehenneme gönderdiler. Fakat kalabalıktan bitkin bir halde olduklarından artık mukavemetlerinin son noktasına gelmişlerdi. Aralarındaki toprak ikiye ayrıldığı vakit onları düşmanların gazabından kurtardı. Bununla beraber bunlar mağlûp ve Kukyar'a kadar takip edildiler. Kukyar'da, Sultan Hasan'ın bir oğlu, Osman Bugra Han helâk oldu, sonra Hotan'a¹⁴ çekildiler. Yarkent şehri bir sözle İslâmiyete döndü. Prensler şehri takdis için dua ettiler. Yarkent, bu dua sayesinde kıyamet gününe değin yıkılmaktan kurtulacaktır.

Bununla beraber batı ülkelerinden gelen ekiler, Türkistan'dan Hoca Abdullah, Taşkent'ten Hoca Ebû Bekir, Türkistan'ın hak dininden ayrıldığını bildirdiler. Kâşgar prensleri yola koyuldular ve İslâmiyet çevresine giren Türkistan şehrine vardılar. Bu mes'ut hâdise tantanalı bir âyinle, Sultan Hoca Ahmed Yesevî'nin türbesinde kutlandı... Sonra Taşkent akındı. Ertesi yıl Hasan Bugra Han yeniden Türkistan'ı istilâ etti ve babasının muzaffer harplerini tekrarladı, her tarafta kâfirleri yendi ve İslâmın kılıcı, Amu ırmağından Kulzum denizi (Kızıldeniz) ne değin bütün ülkeleri dolaştı. Birçok seneler sonra Kâşgar memleketinin irtidadını öğrenerek,

¹³ Dört İmam da namaz esnasında katledilmişlerdi, tezkere müelliflerinin istifade etmek istedikleri eski mahallî bir masal'ın mevcut olması muhtemeldir. Böylece *Mahabhâra*-ta'nın XVI ncı (Mânsala Parva) türküsünde Krişna vecd halinde bulunduğu zaman öldürülmüştür.

¹⁴ *Çin şehri*ge. Bir Çin şehriden bahsedilmiyor. Bu tabir tezkerelerde daima Hotan'ı gösterir ve Çin-i Maçin'in bir kısaltmasından başka birşey değildir.

dört İmam'ın yardımını niyaz için Yusuf Kadir Han'ı Medayin'de onların yanına gönderdi ve kendisi de Kâşgar'ı kuşatmak için hareket etti. Evvelâ Tchuktah Reşid tarafından idare edilen müşriklere galip gelerek onları Yengi Hisar'a kadar takibetti ve bu şehrin civarında Nouktah Reşit tarafından öldürüldü. Bu hâdiseler üzerine İmamlar'dan 24.000 kişi almış olan Yusuf Kadir Han Kâşgar'a vardı. Kâfirler, Hotan'a çekildiler. Yusuf onlara hücum etmek için 40.000 kişi ile oraya gitti. Yirmi dört yıllık¹⁵ bir muhasaradan sonra şehri aldı ve Djegalou Khklhâkou'yu öldürdü. Aldığı bütün ganimeti Han Arık - Kâşgar'la Yengi Hisar arası - boylarına götürdü, dine tahsis ettiği Tâzgun¹⁶ köylerini satın aldı, Ali Arslan Han şerefine Kızıl¹⁷ hangarını inşa etti ve dinin bu müdafiine yüksek vazifeler verdi. Nihayet müsterihane hüküm sürdüğü payitahtına girdi...

Benim elyazmam burada duruyor. Başka yerde anlattığım dört İmam hikâyesinin bir hülâsası Shaw'unkiyle ikmâl ediliyor. Kâfirler Hotan hücumunu öğrenmiş olduklarından İmamları katlettiler ve Yusuf bu şehri kat'i bir surette inkıyada almak için bir ordu ile geldi...

Hakikî tarihe bizim *Chansons de Geste*'den biraz daha yaklaşmış bulunan bu tezkerede hakikat az bir tağyire uğramadığından böyle bir noktada şeniyeti bulmak gayet müşkildir. İş o kadar güçtür ki dünyanın bu köşesinin tarihi Çin ve Müslümanlar vak'a yazıcıları tarafından hemen hemen ihmâle uğramıştı. Malûmatın fıkdanı, bilhassa Türk Bugra Hanlar sülâlesinin menşesine çıkabilmek için kat'i bilgilerden faz-

¹⁵ Dört İmam tezkeresine göre kırk yıl.

¹⁶ Kâşgar'ın 21 kilometre cenubunda bir nehir ve kaza.

¹⁷ Yarkent yolu üzerinde, Yengi Hisar'a 38,5 klm.

la muhtaç olacağımız IX uncu asırda kendini hissettirir. Mâverâ-ün-nehr'in hâkimi bulunan ve Horasan'da kuvvetlenmek ve yayılmak isteyen Sâ mânîler, onların mücadeleleriyle tamamen dağılmış bir halde bulunuyorlardı. Onlar şimal ve şarkın barbar ve müşrikleriyle pek az alâkadar oluyorlardı, ve bunların vak'a yazıcıları da bunlar gibi bundan alâkasızdılar. Çinliler'e gelince, Tanglar sülâlesi başlangıcında denemiş oldukları gibi o zaman genişleme kudretini kaybetmiş bulunuyorlardı. Şimalde Uygur federasyonu, cenupta Tibet devleti vasıtasile batı memleketleri (Si-yu) ile araları kesilmişti. Orta Asya hâkimiyetine hak iddia eden, ve imparatorluk haşmetini çok serbest olarak telâkki eden bu tehlikeli tebaaya karşı kendilerini müdafaa etmek, oldukça müşkildi ve onu payitahta değin de tehdit ediyorlardı. Çin de artık aralarında açık bir yol bırakmayan iki rakip devletin ötesinde olup biten şeyler üzerinde rüyetini kaybetmişti, ve evvelki asırda az çok muti tâbileri olan kavimlerin mevcudiyetini hatırlatmak için, uzun fasılalarla bir sefir geliyorduydu da bu pek ender idi.

Bugra Han'ın menşesine ait meselenin hallini VIII inci asır tarihinde aramağa mecbur olduğumun sebebi budur. Hemen izah edeceğimiz veçhile bu prensler, Yedi-su ve VIII inci asırda Çinliler'in Tou-kin dedikleri öz Türkler'in elinde bulunan Kâşgar mıntakasında hüküm sürüyorlardı. Altaylar'a iltica etmiş olan Hunlar'ın döküntüsü olan Türkler'i burada pek âciz bir vaziyette görüyoruz. Oradan Turfan ve Kossogoli işgal eden hemcinsleri Töles'leri ezmek için 536 da çıktılar; ve o zaman hemen bütün Moğolistan'ın hâkimi bulunan, Tunguz aslından bir kavim olan Juan-juan'lara karşı neticesi meş'um bir mücadeleyi iltizam ettiler.

Bu iki muhasım arasında ezilmiş bulunan Töles'ler Türkler'e itaat ettiler. Türkler Si-ngan'ın Yuan Wei imparatorlarıyla ittifak etmek için onların zaferinden istifade ettiler ve onların yardımı ile 555 te Juan-juan'ların hâkimiyetlerini oradan kaldırdılar. Bu imparatorluk birdenbire Amuderya'dan Baykal'a, Kırım'dan Sarı nehir ağzına kadar genişledi; sonra ikiye ayrıldı: asıl olmayan birisiyle evlendiğinden dolayı prensler tarafından uzaklaştırılan hanedanın yaşlı koku Yedi-su ve Cungi de müstakil oldu, Buhara'dan Kumul'a kadar Tarım havzasını ve Mâverâünnehr'i tâbiyeti altında bulundurdu. Garp Türkleri, dahilî idarelerine kuvvetle müdahale eden Çin'in metbuiyetini, hiç olmazsa 640 danberi kabûl etmişlerdi. İdare çok müphem ve kararsızdır. Tâbi şehirler mükellefiyetlerini az sadakatle ifa ediyorlardı. Garp kabileleri ekseriya şark kabilelerine karşı muharebe ediyorlardı. 699 da beş şark kabilesinden biri olan Türkeşler'in reisi ayaklandı, Han'ı öldürdü ve 706 da Garp Türkleri'nin on kabilesinin hükümdarı olarak tanındı. İki oğlu arasında patlayan uyuşmazlık Şark Türkleri'nin müdahalesini celbettir. Bunlar Yedi-su'da kazandıkları bir zaferle garp-teki yeğenleri üzerinde metbuiyetlerini tesis ettiler. Zaten onlar hemen evvelkinden de daha ismi olan bu hâkimiyetten nazarı olarak aslâ vazgeçmemişlerdi¹⁸. Bu

¹⁸ Çinliler bunları T'ie-le adıyla kaydederler. Bunlar Uygurlar'ın aynıdır. Bunlardan bir kısmı Avrupa seferlerinde Hunları takip etmişler, ve Rusya'nın cenubunda yerleşmişlerdir. Bizans yazıcıları, V inci asırda (Priscus) ve VI ncı asırda M é n a n d e r bunları *Ugiroi* (on Uygur, Uygurlar'ın iki büyük kısmından birini, diğeri Dokuz Uygurlar'ı teşkil eder). *Utiogroi* (Utiger); Raşideddin'e göre (On Uygurlar'dan bir kabile), *Saraguroi* (Sarığ Uygur ki bunların bazı kabileleri daha sonra Kuknor'nun garbinda bulunur)

hanedan değişmesi Türk kavimleri tarihi bakımından hiçbir ehemmiyeti haiz olmadı; aynı milletin sinesinde bir ailesinin yerine diğerinin geçmesinden başka birşey mevzubahis değildir. Şark Türk Hanı Kül-Tiğin yeni hanedana hususî bir düşmanlık göstermekten uzak olarak kitâbesinde tasdik eder ki Türkîşler Türkler'dendir, ve onlara hücum etmiş olmaktan kendisini mazur görür¹⁹. Bana muhtemel görünüyor ki bir akrabalık bağı yeni prensleri seleflerile birleştiriyordu. Ne olursa olsun Türkîşler'in muvaffakiyetleri çok sürmedi. Sulu Han Tibetliler'le birleşerek ve Mâverâünnehr'de ve 737 ye değin Tarım havzasında, Çinliler'e karşı muvaffakiyetli seferler yaptı. Arap coğrafyacısı Kodâma, bize Cürcan (Astrabâd yakınında) ı zaptettiğini söylediği Türkler'in hanı Sulu'nun kendisi olması muhtemeldir. Fakat Sarı ve Kara Türkîşler arasında çıkan iğtişâş

veya *Kutrugurul* adı altında tanıyorlardı. V inci asırda Mâ verâünnehir'i fetheden Ephthalit, Yeptalit, Hao veya Ak Hunlar'la bu Töles'leri biribiriyle karıştırmamalıdır. Bunlar yakın arkabadırlar, fakat Çinliler bu sonunculara *T'ielé* değil *Hoa* tesmiye ederler.

- ¹⁹ *Türkîş Türkimiz budunumuz erti, bilmedükin uçun, bizke yangılıkın uçun Kagan ölti* «Türkeş Han bizlerden, bizim milletimizden idi, anlamadan bize karşı kusur ederek onların Han'ı öldürüldü». (Thomsen, *Inscr. de l'Orkhon*, P. 104; Radlof, *Alttürk, Inschr.*, s. 13). Kagan, çincede mümkün mertebe doğru olarak Ko-han şeklinde geçirilmiş (transcription)tir. Arab ve İranlılar daha az doğru olarak Khâkân, Kaân şeklinde yazılarına geçirmişler (transcription)dir. Bu sonuncu imlâ hakikî telâffuza daha yakındır. Hafif bir telâffuzun yerine geçen yumuşak (ğ) yazıda kayboldu. Nihayet en fazla kullanılan Khan kelimesi Khakan kelimesinin yerine geçti. Ben herkesin bildiği Khan'ı kullanmasını müreccah sanıyorum. Fransız Kırallarına bazen reis, roy veya roi denildiği gibi bunlara da bazen, Kagan, Hakan, Han denildiğini söylemek faydasızdır.

ve mücadeleler, müteakiben bir tekin tarafından idare edilmiş olmak, Türkişler'i zaafa uğrattı. Çinliler bunların işlerine karıştılar, Sarı ve Kara Türkîş kabileleri reislerini hapsedmek suretiyle birân için asayiş temin ettiler. Araplar Mâverâünnehr'e tekrar saldırmak için bu karışıklıklardan istifade ettiler. 738 de Mâverâünnehr'i, 742-745 te Fergana'yı, ve 746 da Semerkand'ı zaptettiler.

Bu esnada Selanga boylarına iltica etmiş olan Töles'ler, 606 danberi Tokuz Oğuz (Wou-hou) veya Uygur (Hoei-hô) adı altında kuvvetli siyasî bir konfederasyon teşkil etmeğe muvaffak olmuşlardı. Tekrar 662 den sonra Türkler tarafından kovularak Kansu'nun şimaline çekildiler ve orada payitahtları Kan-tcheou olmak üzere mühim bir devlet tesis ettiler. 742 de Şark Türkleri arasında hasıl olan dahilî ihtilâflar, Uygurlar'a kendi ırkının eski düşmanlarından öcalmak fırsatını verdi. Yetmiş yıldanberi muhtelif tesadüflerle Orta Asya'nın fethini takibeden Tibetliler'le, Türkişler'in yerini almağa çalışan Türk kabilesi Karluklar, Şark Türk hanına karşı isyan etmiş olan diğer Türk kabilesi Pa-si-mi veya Basmiller'le²⁰ ittifak ettiler. Bunca düşmanlara karşı Türkler mukavemet edemediler ve imparatorlukları yıkıldı. Uygur hâkimiyeti o zaman Altaylar'la Mançuri (Chi-Wei'lerin ülkesi) arasında yayıldı ve bugünkü Moğolistan'la Kantcheau, 745 de Basmiller'in tâbiyetindenberi Urumçu'ya kadar Çungariyi²¹ ihtiva ediyordu. Uygurlarla ittifak aktede-

²⁰ Malûm olduğu üzere bu tarihten bir yıl sonra (arap menbalarında bu tarihte Sulu Kagan Sarı Türgişler'in reisi Külçür tarafından öldürüldü (Çeviren).

²¹ Urumçu yakınında ordugâh kurmuş (An. des Tang, Batc-F. : 17

rek Karluk reisleri şeklen kendilerini garbın prensleri ilân etmişlerdi. Halbuki müttefiki kendisini Şark'ın²² prensi ilân etmişti. Şüphesiz biz Karlukların onbir Uygur kabilesinden dokuz köklü kabileyi ve Basmiller'i teşkil ettiğini görüyoruz. Fakat orada yalnız Ötiken dağlarında (Khangay?), en uzak şarkta, oturan ve hakikatte Uygurlara tâbi bulunan Karlukların küçük bir kısmı mevzubahistir. Lâkin Tarbagatay ve Çungarı'nın garbında yerleşmiş olan halkın ekseriyeti Chehou (Yabgu?) ünvanını taşıyan ve Tanglar sarayına muntazaman elçiler gönderen müstakil bir başbuğları oldu. Evvelâ müttefikleriyle tam bir maharetle iyi münasebetler tesis ederek yaşadı, fakat 756 dan itibaren kuvvetli olduğunu hissederek ve ilzamlarına artık düşer olmağı istemeyerek onlarla bozuştı ve uyuşmaksızın Orta Asya'ya olan ihtirasları yüzünden Uygurlar'la çarpışan Tibetliler tarafına geçtiler. Tibetliler, Çin'de zuhur eden müthiş bir isyanı şiddetle müdafaa ettiler, ve Uygurlar kılıçlarını imparatorun hizmetine tevdi ettiler. Dost, düşman herkesin Şarkta meşgul olmasından istifade ettiler. Daima Sarı ve Kara diye ikiye ayrılmış olan Türkişler üzerine atıldılar, ve 766 da Çu²³ nehri üzerinde onların yerine yerleştiler. Onlar böylece Türkişler hâdisesiyle kesilmiş olan bağı yeniden düğümlemekten başka birşey yapmıyorlardı. Zira onların başbuğları 671 de ölen garp Türkleri hanı Achina Poutchen'in doğrudan doğruya neslinden geli-

hurine, s. 333; Thomsen, *Inscr de l'Orkhon*, s. 123; ve Radolf, *Alttürk inscr*, s. 59. (*Basmil idikut uğışım buduni*). Thomsen ve Radolf tercümesinden her birine göre de Basmiller Türk'türler. Zaten otlaklarının durumu da bunu ispat eder.

²² Bitchouride, (*An. des. T'ang*) de, I. 384.

²³ Bitchurin I. 338.

yordu. Bunun oğlu Hou-Seko ve torunları, ailenin diğer bir kolu için iktidarı müteakip otuz yıl içerisinde muvaffakiyetle mücadele ediyorlardı. Bizzat Puçeni, kendisi gibi Chitienmi Khan neslinden gelen Achina Helou tarafından takaddüm ediliyordu. Achina Helou yüksek iktidarı zaptetmeden önce ona Tulu Han (646) ın tevcih ettiği Che-hou lâkabile aynı zamanda Karluk ve birçok Türk kabilelerine icrayı hükmediyordu. Tang sülâlesi yıllıkları, Achina Helou gibi yeni bir sülâlenin cülûsundan bahsetmezler. Bilâkis orada başka bir yerde Karluk başbuğlarının Tukyu hükümdar ailesinden çıktığı okunur. Zaten Achina (yâni Tchené) esaslı olarak Türk ırkının efsanevî ceddidir. Bundan ötürü Karluk başlarının Türk kanından gelmiş olarak nazarı itibara alınması icabeder. Burası üç Karluk kabilesinin şarkta garpta vaziyete göre tâbi veya müstakil komşuları oldukları tam Türk denilen kabilelerden farklı bulunmalarına mâni teşkil etmez. Bunlar VII nci asırda Urumçi (Pé-t'ing) şimali garbisinde kâin Altay'ın garbinde, Şimal-cenup istikametine müteveccih Por-koutchen ırmağıyla sulanmış bir bölgeyi işgal ediyorlardı. Bu bölgenin İli ülkesi olmadığı muhakkaktır; bu ancak Tarbargatay olabilir. Müteakiben Karluklar azar azar cenuba doğru yayıldılar, ve nihayet 766 da, gördüğümüz gibi kısmen Yedi-su'ya taşındılar; birçok Türk oymaklarını kendilerine kattılar ve ötekilerini de Uygurlar nezdinde sığınak aramağa mecbur ettiler. İhtimâl o zaman Uygurlar'ın hâkimiyeti garbî Çungarya üzerinden Balkaş'ın şark ucuna ve Kulca'ya kadar uzanıyordu. Bu hâkimiyet bu hudutları asla geçmedi, zîrâ biz biliyoruz ki, Kopal, Karluk Türkleri devleti içerisinde bulunuyordu²⁴.

²⁴ Bitchourie (*An. des. T'ong*) de, I. 372, 381, 383, 437, 438.

Bu devirde Çin, Şimal ve Garp kavimleri üzerindeki hâkimiyetini idame ettirmek için yapmış olduğu büyük gayretlerle bitkin bir hale gelmiş idi. Yalnız kendi emniyeti için 490.000 kişi ve 80.000 attan terek-küp eden on orduyu silâh altında bulundurmak mecburiyetinde idi; diğer masraflar arasında, bu ordunun masrafı yılda on milyon top ipek ve 700.000 hektolitreye buğdaya maloluyordu. Düşmanları tarafından olduğu gibi, dostları tarafından da tahrip edilmiş, dahilî bir isyan ve Tibetlilerin istilâlarıyla sarsılmış bir halde bulunuyordu. Bundan dolayı Orta Asya'yı barbarların faaliyetlerine serbest bir saha olarak bırakıyordu. Eğer resmî nüfus sayımlarına itimat edersek, halkın elli üç milyondan onyedi milyona indiğini görürüz²⁵. Kouen-Lo-un'un en büyük, şehri, Chen-Kan (bugün Chen-Si ve Kan-Sou) Tibetlilerin eline düşmüştü²⁶; Ngan-Si ile muhabere ve muvasala kesilmiş, ve orada ikamet eden umumî valinin elinde artık çok zayıf garnizonlardan başka birşey kalmamıştı. Karluklar, Tibetliler'le olan ittifaklarına sadık kaldılar; Urumçi civarında Uygurlar'ı mağkûp edip Turfan bölgesini almak için onlara yardım ettiler (789-790). Çinliler ancak Kara Hoca garnizonunu muhafaza edebiliyorlardı. Tibetliler Altun Tanrı dağları arasındaki şehirlere dağılmış olan kabilelerin bir kısmını yerlerinden kaldırdılar; Baktriyan ve Pamir cihetinde bulunan Arap imparatorluğu hudutlarını endişeye düşürdüler; merkezleri Ta-chi-lhoun-po ile 1800 kilometrelik bir nısıf kutur teşkil eden bir yarım dairenin bütün mıntakalarında kuvvetlerini hissettirdi-

²⁵ Fark o kadar büyüktür ki nüfus sayımının doğru olacağına inanmak imkânsız gibi gözüküyor; fakat hiç olmazsa idarede mühim bir karışıklığın mevcudiyetini ispat eder.

²⁶ Cha tcheou'nun garbındaki bütün memleketlerin resmî adı.

ler. Bununla beraber, dostları Karluklar, ne kadar mütevazı' olurlarsa olsunlar, bu gibi arkadaşlarla birlik etmek ve dostluklarında kalmak mecburiyetinde değildiler. Karluklar'ın, bunların metbûiyetini kabul ettikleri gözüküyor. Bu suretle onlardan kıymetli timarlar elde edebiliyorlardı. VIII inci asırdan itibaren Altay «dişi kurdu» vârislerinin Kâşgar havalisinde asayiş hükümrân kılmak ve vergisini tahsil etmekle mükellef oldukları muhtemeldir. Bir kısmının bu şehri himaye etmesi lâzım geliyordu. Binaenaleyh Çinliler rol haricidirler ve Tibetliler ancak (hiç olmazsa benim bildiğim Çin yıllıklarında) Hotan, Turfan ve Şarkî Tansı dağlarının daha cenup veya daha şarkında görünüyordular. Maalesef Karlukların Si-ngan sarayı ile münasebetleri olmadığından âdetleri hakkında daha fazla malûmatımız yoktur.

Tetkik edeceğimiz Türk sülâlesinin kuvvet merkezi olan Yedi-su mintakasının dahilî vaziyetini anlatmağa çalışmak için, istitrâten şunları söylememe müsaade edilmelidir. O zaman dahi bu vaziyetin doğrudan doğruya Rus hâkimiyetinden evvelki vaziyete çok benzer olduğunu tasavvur etmek lâzımdır: Dağ ve bozkırlarda bugünkü Kazak ve Kırgızlar'ın yerini tutan süvari ve çoban, memur, asker ve çapulcu Türkler; şehir ve vâhalarda daha evvel Türk kanıyla karışmış zamanımızdaki şartlara benzeyen tüccar, sanatkâr ve çiftçi İranlılar; bir taraftan harp ve siyaset yapanlar, diğer taraftan iş görenler; bir taraftan para alıp darbe vuranlar, diğer taraftan para verip darbe yiyenler. Hiouen-Ts'ang bize (XIX uncu asrın bir seyyahı tarafından tenkit edildiği veçhile) şehir halkının bir tasvirini yapar. Der ki: Bunlar uzun boylu, yumuşak, korkak, hiylekâr ve yalancılardır; bunların, baba ve oğullarının,

istifadeden başka birşey düşünmeyen garip hırsları vardır. En şerefli olanları en zenginleridir. Fakat zengini fakirden tefrik edecek birşey yoktur. Zenginler kaba gıdalar yerler ve eski elbise giyerler²⁷. Tasvir biraz mübâlâgalı ise de hakikate müşabihdir. Benim Buhara ve Çerçen'de gördüğüm insanlar tam bunların aynıdır. Asırlar onları değiştirmemiştir. Şimalin onlara gönderdiği muhtelif barbarların aynı ruhla hareket ettiklerini, birbirleriyle boğazlaştıklarını ve birbirlerinin yerlerine geçtiklerini görüyorlardı. Babadan kalan dükkânlarda oturarak, ecdattan gelen sabanı sürerek zamanın üzerinden geçen hâdiselerin, entrikaların inkişafını gözetiyorlardı. Aktör değil, fakat tarihin ıztıraplarını çeken, veba veya kolera gibi yeni zuhur etmiş sâri bir hastalık kadar, yeni bir sülâleden endişe ediyorlardı. Her ne olursa bunlar daima vergiye tâbi idiler, ve bunu memnuniyetle yapıyorlardı. Çünkü bu onların sâkin kalmaları için bir garanti, aralarından toplanılmış daimî bir ordunun bulundurulmasından daha az bir kıymete mal olan, zulüm ve eşkıyalığa karşı bir teminat idi. Orta Asya tarihini Avrupa milletleri tarihinden mukayese edilmez bir surette az alâkalı yapan da umumî servetin hakikî âmilleri olan hakikî vatandaşların bu istinkâfları olmuştur.

İslâm müelliflerinin az çok sarih bazı işaretleri bize gösteriyor ki Tibetliler'le birleşen Türk Karkuklar, Yedi-su'ya yerleştirildikten sonra derhal Çinliler'in müttefiki olan Arablar'la muhasemata giriştiler. Fergana ve Horasan hâkimi Nâsır bin Seyyar'ın memleketini istilâ ettiler ve 772 de burayı onlardan yeniden

²⁷ Garp muntakaları hakkında muhtıralar, St. Yuliein tercüme I, 13.

zaptettiler. Vak'ayı anlatan İbn-ül-Esîr hangi Türkler'in mevzubahis olduğundan bahsetmez. Fakat daha yukarıda meydana koyduğuma göre ancak Yedi-su Türk Karlukları'nın mevzu bahis olabileceği aşîkârdır.

Hârûn-el Reşîd'in Hilâfeti zamanındaki Semerkand isyanında bu hususta bazı şeylerin olması mümkündür. İbn-ül-Esîr, 808 de, Evliya-ata ile Çu nehri arasındaki Türk illerine yapılan bir sefer esnasında zâhid Şâkik-ül-Belhî adında birinin öldüğünü gösteriyor²⁸. 822 de, kâfirler yâni Türk - Karluklar Sâ mân'ın torunu Ahmed'den Fergana'yı aldılar; fakat Horasan umumî valisi tarafından derhâl tardedildiler²⁹. Çok sarîh olmayan Tabakat-ı Nâsırîler³⁰ birkaç yıl sonra aynı Ahmed'in Çin hududuna kadar Kâşgar ve Türkistan'ın hâkimi olduğunu naklederler. Filhakika Pamirler'in ötesinde bir seferin yapılmış olması ve belki İmam-ı Muhammed Askerî'ye atfedilen menkıbelerin yine orada olması mümkündür; eğer vukubulmuş ise asla sürekli olmadığı muhakkaktır. Coğrafyacı Yakubî ile biliyoruz ki 890 a doğru İslâm imparatorluğu şimal ve şark cihetinden İsficab³¹ ve Pamir'in garp yamaçlarından öteye geçmiyordu.

²⁸ Hicrî 194 yılında *Kutile şakîk al-Balû el-zâhid fî gazât kulan min bilâd it-Türk Külân*, İbn Khordadbi ve Kodama İbn Cafer'e göre, bugün Alexandre denilen dağların eteğinde Taraz (Evliya Ata)nın 17 fersenk şarkında ve Mekke'nin 4 fersenk garbında Karluklar memleketinde kâin bir mevki idi.

²⁹ Mirkhond, *Sâmânîler tarihi* (Defréremery tarafından terceme ve neşredilmiştir.)

³⁰ Ebû Ömerî Osman, *Tabakât-ı Nâsırî* (Raverty tarafından tercemesi).

³¹ İbn Khordadbi, Şâsa 21, Taraz'a 26 fersenk. O halde Mirza Muhammed Haydar'ın dediği gibi (*Ta-*

Bununla beraber Tibetliler, Altun ve Tanrı dağları arasında kâin ülkenin bir kısmında hükümlan olmağa devam ediyorlardı. 821 de Orhun'a kadar bir tepeye bile hücum ettiler (Deveria, Orhun kitâbeleri, mukaddime). 841 de ihtiraslarının gayesine eriştikleri gözüküyor: Yenisey nehri kaynaklarını işgal eden Kırgızlar'ın ecdadı Ha-kienseler Uygurları büyük bir hezimete uğrattılar. Tibetliler'in eski rakipleri kütle halinde kaçmağa başladılar. Bir kısmı Hanın sevk ve idaresinde cenupta Çin hudutları üzerinde bir sığınacak yer aradılar; fakat hemen hepsi Çinliler, Kırgızlar ve Moğollar tarafından katliâm edildiler; Pang teuré (té-lé = Türe) adlı büyük bir rütbe sahibinin idare ettiği diğerleri daha mesut oldular. Bunlar evvelâ garbe doğru gittiler, sonra Kan-teheou'ya varmağa muvaffak oldular ve orada VII nci asrın nihayetinde kurulmuş olan eski Uygur Beyliği'ni (847 den evvel) yeniden tesis eylediler. Dahilî kavgalarla parçalanmış bir halde bulunan Tibetliler hâdiselerden istifade edemiyorlardı. Kan-teheou Uygurlar'ı şimal cihetinden sür'atle ilerlediler; 860-873 arasında Tibetliler'i, Beşbalık dedikleri Turfan ülkesinden çıkardılar. Ve orada payitahtları Karakhoca olmak üzere ikinci Hanlık teşkil ettiler³².

rih-i Reşidî, Ross ve Elias tercemesi) Çimkent'in 17 km. şarkında kâin Sâyram'dır; Şaş ile Taraz arasındaki İbn Khordadbi'h'in fersenkî Semerkant ile Şaş arasındaki 6830 yerine 6370 metre eder.

³² Çinliler'in, *Kao-tchang* veya *St-Tcheou*, Mes'udî'nin *Kou-chân* veya daha doğru olarak *Kaochan*, İdrisî'nin Balığ (ki bu el yazmasına ve *Tanbi'*, *Tatabie* ... ilâ. suretinde okunmuştur ki belîğ kelimesinin müstensih hatâsiyle bu şekle girmesinden başka birşey değildir). *Kao-Tchang* ile *Kaochan*'ın ayniyeti bir müşkilât arzetmez. Uygur hanı kışın Kara Khoça'da, yazın Urumçi'de ikâmet ediyordu.

Arablar'ın Dokuz Oğuz (Tokuz-guz) hanlığı dedikleri hanlık bu hanlıktır. Bunun hudutları Hotan, Kâşgar, Aksu Sou-tcheou ve Tibet ile tahdit ediliyordu³³. 915 e doğru coğrafyacı İstahrî yazıyor, ki Fergana'dan Dokuz Oğuzlar'ın ilk oturdukları yerlere gitmek için Karluklar memleketinden bir aydan az bir zaman yürümek icap eder ki iki kavim arasında hudut teşkil eden³⁴ Bay civarlarına varılsın. Hülâsa olarak bu devlet Lobnor ve Muzart derya'nın şarkında kâin bugünkü Ş. Türkistan kısmını ihtiva ediyordu. Hiçbir şey bize bunun çok daha garbe yayılmış olduğunu ve Bugra han Hanlığı'nın bunun bir kısmı olduğunu düşünmeğe imkân vermez. Garbe doğru çekilen bu dağınık Uygurlar, Türk - Karluklar tarafından Kan-teheou üzerine atıldılar ve eğer onlardan bir kısmı garbe doğru yolunu bulduysa bu kısım Karluklar'ın ötesine gitti, Guz veya Oğuz (Guz = Oğuz, Tokuz - guz Dokuz - oğuz gibi) kavminin teşekkülüne yardım etti. Binaenaleyh İstahrî'nin bize IX uncu asrın sonundan itibaren Esterabad'dan Otrar'a çekilen bir hattın şimalinde, Aral denizi etrafında ve Karluklar'ın garbinde, Uygurlar'ın yerleşmiş olduklarını gösterir. VIII inci asrın nihayetinde yerleştiklerini gördüğümüz bu sonuncuları IX

³³ *Yuen yıllıkları*, Mediavel Researches, Bretschneider, I, 248. Aksu = A-chou 981 de Beşbalık hakanı yanında elçi olan Wangen-te diyor ki: Uygur hanlığı Hotan memleketi ile Arap ve Acem yâni Müslüman memleketleriyle tahdit edilmiştir; binaenaleyh Kâşgar bu devirde Müslüman idi. Khotan'ın Uygur devleti haricinde kalmasına dair şüphe edilecek birşey yoktur. Remusat tarafından meydana çıkarılan Çin metinlerinden hiçbiri Khotan'ın Uygurlar'a tâbi olduğunu farzettiremez. İslâm müellifleri onu garbî Tibet Türk hükümdarı devletine atfederler.

³⁴ Reinaud, Ebûl Fida tercemesi. I, 297.

uncu asırda aynı mîntakada buluyoruz. Biz onların ve onların hükümdarlarının nereden geldiğini biliyoruz. Arap müellifleri bunu bizim gibi biliyorlar ve onları ne garp Oğuzlarıyla ne de Dokuz-oğuzlarla karıştırmıyorlar. İbn Khordadbiğ onların payitahtı, 706 dan 766 ya kadar meşru addedilen hükümdarların çıktığı kabilenin adından gelen Türkîş hakanları şehri (Hakan el-Türkîş) tesmiye eder, ki bunların hanedanı Türk Karluklar'ın meşru vârisi idi. Zaten aynı müellif haklı olarak Karluk otlaklarını Taraz ve Kasrabâs (Üç Bulak)³⁵ in 5 ferseng şarkından başlatıyor. Bundan başka Kâşgar'ı, zımnen, Karluklar'ın devleti haricine bırakır. Halbuki aynı adı, Taraz'ın şarkında kâin mîntakaya, yâni Yedisu'ya ve Kâşgarya'ya verir, ki bunlardan biri aşağı Nuşacân (?), diğeri yukarı Nuşacân (Nouchadjân) dır; ve Uygurlar'ın memleketini yukarı Nuşacân ötesine kor. İbn Khordadbiğ eserini IX uncu asrın sonunda yazarken ve kat'î olarak Turfan ve Urumçî'da ancak 873 de yerleşmiş olan Uygurlar'ın, hâkimiyetlerini Kâşgar ve Yedi-su'da hangi zamanda kabul ettirebilmiş olduklarını göremiyoruz. 943 de kendi zamanını yazarken, Karluklar'ın, Fergana ve Taşkent memleketleri hudutlarını işgâl ettiklerini, hükümdarlarının bütün Türk hanlarına kumanda eden «hanlar hanından» indiğini ve evvelki hanlar arasında Efrâsiyâb ve Şane gibi hanlar sayıldığını kaydeder³⁶. Bu demektir ki Karluk hükümdarlarının ecdadı, hanlar hanı unvanını taşıyan ve İmparatorlukları bütün Türk kabileleri üzerine şâmil olan ve efsanevî dişi kurdun oğlu Şâne, Achina,

³⁵ Goeje tarafından basılan ve terceme edilen *Kitab-al-Mesâlik*, tercemesi, 20-21; metin 38.

³⁶ *Mürûc-iiz-Zehab* (Barbier de Meynard tercemesi). I, 288-289.

Tchéné (Çene=kurt) dan inmekle iftihar eden eski Tukyü Hanları idi. Bütün muahhar yazıcılar (resmî teşrifata uygun olarak) Bugra Hanlar sülâlesini Efrâsiyâb'a çıkarttılar. Binaenaleyh kendisine lâayık bir kahramanı eski İran menkıbelerinde aramış olan ve Türk an'anesinin hissedilmez bir şekilde terketmekte olduğu an'aneleri, mevcut ve müstakbel teb'aya, İranlılar'a, şeceresinin şânını, anlatmağa müste'id tamamiyle aynı sülâle mevzubahistir. Diğer tâbirle iftiharla olduğu kadar siyasetle de İranî Türk menkıbesini iktibas etmişti. Kendi kavmi, hususî adını bilmemezlik ve müphem tâbirleri tercihle değil, hemen daima sadece Türk adıyla adlanır. Çünkü tam mânasıyle hakikî Türkler Orhun yazılarının Türkleri, Çin yılıklarını yazanların Tu-kiu'leri mevzubahistir. Arap muharrirlerinin Kimek, Guz, Tokuzguz dedikleri Oğuz ve Dokuz oğuz ve Kimekler ve öz Türk denilen Türkler'den başka diğer Türkler mevzubahis olsun. Balasagunlu biri tarafından Bugra Hanlar'ın payitahtı olan Kâşgar'da yazılıp bu hanedandan bir hükümdara ithaf edilen Kudatgubilik Uygurlar'dan bahsetmez; memleketinde Türk'ten başka millet tanımaz. Yapılabilecek tek itiraz aynı zamanda Yuen yılıkları ve Cüveynî tarafından nakledilmiş olan Buku Han'ın masalımsı Uygur efsanesinden kendini kurtarır. Cüveynî, Buku Han'ın Uygurlar'ın cediti olduğunu ve Efrâsyab'ın aynı şahıs olacağını beyan eder³⁷. Yalnız bu ispat eder ki Bugra Han'lar sülâlesi ortadan kaybolmuş olduğundan Uygurlar da XIII üncü asırda kolaylıkla Efrâsyab'dan indikleri iddiasını ortaya çıkarabiliyorlardı.

³⁷ *Ve der efvâh çunanest ki Bugu han Afrasyab estt Radolf, Das Kudatkubilik XII; Brestchneider, Researches, I, 255...*

Şu halde IX uncu asrın son senelerinde devletleri-
nin şimâlî şark hudutlarında Sâ mânîler'e müşkilât çı-
karan daima aynı Türk-Karluk kavmi olmuştur. Tarâz³⁸
şehri, Sâ mânî devleti'nin hakikî kurucusu olan Emir
İsmail tarafından 893 de hücumla marûz kaldığı vakit
bu kavmin himayesi altında olduğu muhtemeldir, ve
Hristiyanlık da İslâmiyet'e mevkiini terketmek mec-
buriyetinde idi³⁹. 903 de, Türkler'in büyük bir ordusu
Maverâ-ün-nehri istilâ eylediyse de mezkûr İsmail püs-
kürtüldü. İki sene sonra İsmail tecavüze geçerek Türk
memleketinin birçok kısımlarını zapteden (*İffetehe
mevâ'ian min bilâd it-Türk*, İbn-ül-Esir, Tornberg tab'ı,
VII. 368-378), bir Bugra Han'ın zikredildiğini nihayet
921 de görüyoruz. O zaman kuvvetlerinin evcine çıkan
ve Fergana'da Uzkent'denberi Irak-ı Arab'ın garbını sa-
ran dağlara kadar, Evliya Ata'dan Seistan'a kadar ge-
nişleyen Sâ mânîler, Aleviler tarafından fasılasız bir su-
rette tehdit edildikleri Horasan'da güçlkle tutunabili-
yorlardı. Taberistan valisi ve dâî olan Kasım oğlu Ha-

³¹ XVI ncı asırda, 1540 dan evvel, tahrib edilmiş olan bu şe-
hir Evliyâ Ata'nın yakınında, İbn Khordadbi'h'e göre
Talas'dan başka birşey olamayacak olan bir nehrin sağ sa-
hiline yakın bir şehir idi. Moğol istilâsından sonra Yangı,
Hieuen - tsang de Ta-lose, Si yu-Lou da Ta-la-se Bizans mu-
harrirlerinde Talas, Rubruck ve Haiton'da Talas adıyla zik-
redilmektedir. Bugünkü nehrin ismi gibi şehrin hakikî adı
da Talas olmalıydı. İbn Havkal zamanında (977) burası müs-
lumanlarla Türkler arasında ticarî bir mübadele merkezi
idi.

³⁹ M. Narşachî, *Tarih-i Buhara* Ch. Chefer tab'ı, sahife 84;
*Kilisâyî buzurgâ meşid ve câmi' kerdend. Bu fetih, Ya-
kubî ve Kodama'nın mukayesesıyla tetkik edilmiştir.*
Birincisi der ki: 891 de İslâm imparatorluğu İsficab'ı geç-
miyordu. İkincisi 920 ye doğru İslâm hududunu Taraz'ın 20
km. şarkına koyar.

san Peygamber'in çocuklarının müdafii olan Nü'man oğlu Leylâ kendi namına Cürcân ve Nişapur'u işgâl etti. Sâmânî Emiri Ebûl-Hasan Nâsr, Türk hükümdarı Bugra Han'ı imdada çağırdı, Leylâ'ya karşı muzaffer olan bir ordu gönderdi ve Leylâ Amul (Çarcuy)a⁴⁰ kaçarken orada Bugra Han'ın eline düştü ve Emir'in adamları tarafından öldürüldü⁴¹. 922 de isyan eden Ebûl-Hasan Nâsr'ın büyük amcası itaata mecbur oldu; onunla isyan eden oğlu İlyas Fergana'ya çekildi. Türkler'le⁴² entrika çevirdi ve onların yardımıyla Semerkand'a yürüdü. İki defa mağlûp oldu, Kâşgar'da şehri idare eden dihqan Togan Tekin'e iltica etti.

Bu isim ve unvanla hanın Kaşgar'da ikâmet edemediğini görüyoruz; filhakika Türk - Karluklar'ın payıtahtı Isık gölün⁴³ şimâl-i garbisinde Çu nehrinin sağ

⁴⁰ Amû Derya kenarında bulunan köyün Amû okunabileceği de mümkündür.

⁴¹ İbn-Esîr, VIII 90-92; İbn Haldûn yalnız bazı ifadeleri değiştirerek aynı vak'ayı anlatır. Fakat bundan fazla olarak Buğra Han ünvanını vazihan verir: *Buğra han Melik'ü't-Türk*. Halbuki İbn-ül-Esîr yalnız Buğra yazar.

⁴² İbn Haldûn yanlış olarak «*İstemedde ehl Fergana min el-Türk*» yazar. Mevzu bahis Türkler Fergana'da değil civar memlekette oturuyorlardı. İbn-ül-Esîr sadece daha doğru olarak kaydeder.

⁴³ Hou-sé-lo'dan inen hanlar, garp Türkleri karargâhını bizzat muhafaza eden selefleri Türkeşler'in oturdukları aynı yerde yerleşmişlerdir. Bu karargâh Tang yıllıklarına göre Sou-Yé veya Çu suyunun şimal sahilinde kâin idi. Burayı ziyaret eden Hieuen Ts'ang «Sou-Yé ırmağı şehri» denilen şehrin yakınında olduğunu bize öğretiyor. Şehri karargâhtan ayıran mesafeyi vermiyor. Bunun iki sebebi vardır. Çünkü bu mesafe azdı; Türk, Moğol ve Tibetliler'in âdetine göre karargâh yolu haricinde olduğundan şehri ayıran mesafe yol haritalarında gösterilmez. İbn Khodadbîh'in Taşkent - Kâş-

sahilinde yarı ordugâh, yarı şehir olan Balasagun idi. Togan Tekin'in yardımına rağmen askerî kuvvetle Fer-

gar yolunu takip ederken zikrettiği karargâh değil; şehir «medine» dir. Zirâ bir yolun menzillerini saydığı zaman karargâh yol üzerinde bulunmuyordu. Muahhar müellifler Türk-Karluklar'ın payitahtı olan aynı şehri Balasagun adıyla zikrederler. Binaenaleyh karargâhlarına yakındı. Garp Türkleri'nin karargâhının bulunduğu yer üzerinde (Hou-seu) ordu çadırlarını kuran Karahitay Gurhanı tarafından bu ad Gubalıg'a çevrildi.

Mevzu bahis şehrin yerini çok basit ve kat'î bir şekilde bulmak kolaydır. Şehir Çu suyunun üzerinde «*Hiouen Ts'ang Tang ve Yuen yıllıkları*» Aksu-Taşkent (H. T.) Kâşgar - Taşkent İbn Khordadbi, İli - Evliyâ Ata (Yuen yıllıkları) yolu üzerinde bulunuyordu. O halde yalnız bu üç yolun karşılaştığı bir nokta kalıyor; bu yollar Çu nehri üzerinde bugünkü Tokmak şehrinin bulunduğu yerde birleşebilir. Bugünkü İli ve Siemipalatinsk'ten Çu nehri üzerinde Tokmak'ın 64 Km. aşağısından geçen Taşkent yolu olduğu muhakkaktır. Fakat Rus hâkimiyetinden önce mezkûr yol büyük bir dolambaçtan sakınmak suretiyle bu sonuncu şehirden geçiyordu. Zaten Orta Asya'da seyahat eden herkes bilir ki yerliler daima daha kolay yolla, daha kısa yolu tercih ederler.

Bence meydana koyduğum delil kat'îdir; bununla beraber şüpheye yer vermemek için meselenin diğer cephelerini de tetkik edeceğim. Hiouen Ts'ang'ın yol haritası Kuça (K'iu-tchi) dan Taşkent (Tsh-chi) e kadar kat'iyetle teakup eder. Bu seyyahın Li'si burada, benim tahkikatıma göre Orta Asya'nın mütebâkî kısmında olduğu gibi, küçük dolambaçları hesaba katmaksızın, vasatî olarak 420 metredir. Pa-lou-kia'nın 600 Km. şarkında, hemen riyazî bir katiyetle Aksu üzerine düşer; Linchan geçidi bunun 440 Km. şimal-i garbisinde, Muzart Derya değil Bedel geçididir. Çünkü 1) istikamet gösterilmiştir. 2) menziller mesafesine göre, 3) ticaret yolu daima Bedel'den geçer, çünkü en kısa yol bu yol idi. Bedel'e 400 Li mesafe kalarak Hiouen Ts'ang, Paris'in hemen 75'inci tûl-i şarkisinde gölün cenup sahiliyle, bugünkü Barskaoun ve Tosr geçitleri yolunun geçtiği aynı noktada Isık göl (Ts'ing-

gana'ya girmeye muvaffak olamadı, ve yeğeni Emirle sulhu imzalamağa razı oldu. Aynı zamana doğru,

tchi) sahiline vasıl olur. Sou-Yé üzerindeki şehir ovanın 500 Km. şimal-i garbisindedir. 50 Li şarkında Tokmak bulunur. Diğer taraftan Ta-lo-seu (Taraz veya Evliyâ Ata) nın 550 Li şarkında kâindir. Meselâ Tokmak'ın 170 Li şarkında veya yalnız, Talas suyunun 20 kilometre şarkında Taraz'ın bulunduğu düşünülürse, 120 Li olur ki bu da İbn Khordadbih metninin verdiği neticeye uyar. Tokmak'ın şarkında vasatı 35 Li'lik bir mevki verir; riyazî bir usûl kullanmayan Hiouen Ts'ang'dan daha büyük bir katiyet istenemeyeceğini zannediyorum. Zaten Çu ırmağının tamamıyla başka bir noktasında kâin olan Tokmak budist rahibinin işaretleriyle daha az tetabuk eder. Nihâyet Sou-Yé nehri şehri Işıkgöl'den itibaren rastgeldiği birinci şehir idi; ve muhtelif memleketlerden yâni Kâşgar - Aksu ve Taşkent'ten gelen tüccarların mülâkat yeri idi: Burası Tokmak ile tetabuk eder.

İbn Khordadbih'e göre Türkesler hanının şehri, Taraz'dan 52, Mirki (Marke)den 31 ferseng idi. Bu müellifin fersengi Merke'ye kadar takriben 6500 metre kıymetinde olduğundan mevzu bahis şehir Tokmak'ın 30 kilometre şarkında olacak. Diğer taraftan aynı muharrir der ki: Türkes payitahtından 7 ferseng ötede kâin Kobal mevkiinden yukarı Nuyanlarına (paralara göre) Tapkaç (meşhur) ve hanlar hanı ünvanlarını ilâve ettiler Mes'udî'ye göre bu sonuncu ünvan mevcut değildi. İlik hanlar Mâverâünnehr'i zaptettikten sonra bu ünvanı almaları icabetti.

Nuşacân yâni Kâşgar'a kadar 15 günlük bir yol vardır. Kodamâ *Kitab - al - kharac*'da Taşkent'ten Kâşgar'a 40 gün, binaenaleyh Taşkent'ten Kobal'a 25 gün hesap eder. Oradan şu netice çıkar ki Kobal'dan Kâşgar'a kadar olan mesafe Kâşgar'dan Tokmak arasındaki mesafeye müsavi olan Taşkent'le Merke arasındaki mesafeye müsavidir. Böylece Türkeslerin Tokmak'ın 45 Km. şarkına düşer. İki netice arasındaki vasatı onu Tokmak'ın 7,5 Km. şarkına vazeder.

Üçüncü olarak Ebûl-Fida, *Etvâl*'a göre muhtelif Türkistan şehirleri az çok mukayeseli bir kıymeti haiz olan astronomik mevkiler verir. Buna göre arandığı vakit Ta-

9255'de, Türkler (Karahanlılar) üzerinde nazarlarını tamamen kaybetmeyen Çin yıllıkları, ertesi yıl hükümdarlarından biri olan Pi-ko Kohan'ın yâni (Bugra Han'ın olması muhtemel) Liao sarayına bir elçi gönderdiğini işaret ederler. Böylece münhasıran Çin'in münasebatı tahdidi dolayısıyla bir asırdan fazla süren bir inkıta'dan sonra, Türkler, Çin tarihinde (fasılasız olarak kullanılmak üzere) eski adlarıyla yeniden zuhur etti-

raz'ın mevkii Semerkant - Kâşgar hattı esas alınarak Evliyâ Ata'nın şimal-i şarkisine 21 Km. kala bir mevki elde edilir. Aynı nirengi ameliyesi teşkil edilerek Baykal gölünün yakınında İli'nin sol sahili üzerinde, Paris'in 73 derece 40 da kika 24 saniye arz ve 44 derece 37 dakika tûl dairesi üzerinde Balasagun bulunur. Şüphesiz Balasagun için gösterilen tûl Kâşgar için gösterilen tûle nazaran çok şimaldedir. Eğer Balasagun'u Kâşgar'ın 2 derece yerine 3 derece 40' saniye şimalde koyan Sadık İsfahanî'nin tûli kabul edilirse bugünkü yolun Çu'yu geçtiği noktanın yanında Sagatin istasyonunun 17 Km. şimal-i garbisine vasıl olunur. Khokant - Kâşgar hattı üzerinde aynı tashih ile aynı ameliyeyi yaparak Tokmak'ın 38, 50 Km. şimal-i garbine varılır. Mevkileri tayin için bu devirde kullanılan vasıtaların adem-i kifayeti de nazarı itibara alınacağından Balasagun'la Tokmak'ın aynıyeti, asırlar zarfında büyük yolların ve iskân merkezlerinin o kadar yerlerini değiştirmedikçe, itirâzı kabil olmayan bir şekilde ispat edilmedikçe, hiçbir mühim yer değiştirmenin kabul edilemeyeceğini zannedirim.

Uzun zamandanberi Orta Asya'da Balasagun adı tamamiyle unutulmuştur. XVI ncı asır ortasında Mirza Muhammet Haydar: «Bugün Balasagun'un ne adı ne de izi bulunmaz, ve ben hiçbir zaman Gubalığ denilen bir mevkiden bahsedildiğini duymadım.» (*Tarih-i Reşidî*, Ross ve Elias tercemesi. S. 346). Kâşgar'la yukarı Nuşacân'ın aynıyeti tamamen doğrudur. Fakat bu yukarı Nuşacân adının tamamiyle Kâşgar ve mücavir dört büyük şehir (Kâşgar, Yarkent, Aksu, Yengi-hisar veya Urumçi) ve beş küçüğünü gösterdiğini işaret etmek icabeder.

ler. 928, 931, 941 senelerinde Liao imparatorlarına elçiler gönderdiler. Sonraları bu elçilerin ardı kesildi. Çünkü Çin analistine göre Türkler çok zayıf idiler⁴⁴. Bu izah şüphesiz doğru olmayan malûmattan ileri geliyor. Türkler'in elçi göndermekten imtina etmelerinin hakikî sebebini, İslâm dinine girmiş olmaları teşkil eder. Türkler İslâmiyeti kabûlden sonra nazarlarını garba çevirmişlerdi; bu yüzden sadece İslâm ülkeleriyle ilgileniyor ve zaten uzak olan kâfir bir devletle münasebata girmekten sarf-ı nazar ediyorlardı.

Tarihçilerin Balasagun ve Kâşgar Hanı'nın, İslâmiyet'e dönmesi hakkında verdikleri malûmat çok mütevazıdır. Onlar M u h a m m e d dinini kabul eden Efrâsyab sülâlesinden birinci hükümdar olarak Satuk Koca Kara Han adını zikrederler⁴⁵. Hükûmet sürdüğü tarihi göstermezler, fakat 993 de hükümdarlık rütbesini alan Nâsr İbn Ali'nin dedesinin babası olduğunu

⁴⁴ Stanislâs Julien, *Documents sur les Tou' hioue* (J. Asraque 1864).

⁴⁵ İbn-ül-Esir XI, 54 - Tonberg «Şabuk Karahan» okuyor. Aşıkârdır ki Türk ananesine uygun olarak «Satuk» okuması lâzımdır. Benim tezkeremin bir metninde, eğer haberdar edilmiş olmasa idik, pekâlâ «Şabuk» olarak okunacaktı. *Mecmua'ül-Tevarih*, Nerşahî kroniği müteakip Schefer tab'ı, s. 230 da: «Ebâ Nasr Ahmed Musa bin Sengüçe kâfir» yazıdır. Raverty, *Tabakat* tercümesinin noktalarında, ihtimâl ki Paris'te hiçbir el yazması bulunmayan Ebû Said Gerdizi kroniğine göre Satuk Kuca olarak kaydeder. Satuk'un Sâdık' dan bozulma olduğu tahmin edildi. Fakat bu kelime türkçe Satuk değil Sâdık telâffuz edilir. Satuk imlâsı ve bilhassa elifin düşmesi izah edilemez. Bu, Satuk'un İslâm olmadan önce taşıdığı isim olmalıdır.

söylerler. Bundan onun 900 veya 910 da doğmuş olmuş olacağı çıkar. Binaenaleyh bizim tezkere onun doğuş tarihini 955 de göstermekle hata etmiş oluyor demektir. Satuk Koca Kara Han veya yukarıda Sâ mânî Emirî'nin müttefiki olduğunu gördüğümüz Bugra Han, yahut da daha doğru olarak 943 de Emir Nuh'un mahbusu olan ve Harezmi⁴⁶ isyanını kat'iyen iltizam etmemek şartıyla serbestisini kazanan oğlu olması mümkündür. Bugra Han ve Kara Han adlarının zarurî olarak iki muhtelif şahsı göstermesi lâzım gelmez. Birinci ad Balasagun hükümdarlarının ailelerinde hususî bir kudsiyeti haiz bulunan bir totem adıdır; ikincisi sülâlenin bütün hükümdarlarında müşterek olan lâkablarından biridir. Bizi meşgul eden şahsiyetin tam ismi Satuk Koca (?) İlik⁴⁷ Kara Bugra Han veya son tâbirleri altüst ederek Bugra Kara Han idi. Ailesinde çok karakteristik olan Bugra (deve)nin sık sık tekerrürü ve malûm hanedanının en eski âzalarının bu ismi taşımaları keyfiyeti umumiyetle mezkûr ismi tayin etmekte bizim için

⁴⁶ İbn-ül-Esir VIII, Türk hükümdarının oğlu ancak Balasagun hükümdarının oğlu olabilir. Balasagun hükümdarı Satuk'a tekabül eden zatın babası olacağını zannederim; Zira başka türlü Satuk'un hükümdarlığı bir Türk hanının icra-yı hükûmetine hemen mutabık gelmeyecek kadar temadî etmesi icabederdi. Zaten Satuk'un oğlu Musâ'nın genç yaşta öldüğü muhtemeldir; Çünkü oğlu Ali iktidarı ele alabilecek kabiliyette olmadığından ona halef olamadı. Musâ 935 e doğru doğmuş olmalıdır. Bundan onun 948 ten önce mahpus olamayacağı anlaşılır.

⁴⁷ *Mecmua'üt-Tevarih'e* göre Satuk'un ikinci halefinin dedesi kendisine *İlik ilig* olarak ad veriyordu. Bunun bizzat *Satuk* olduğu aşîkârdır.

⁴⁸ İlik ünvanının menşe ve istimâli hakkındaki bizim makalemize bak. *Türkiyât mecmuası*, VII-VIII'de bu mesele halledilmiştir.

şâyân-ı istifadedir. Mutlak surette yalnız bu sülâleye mahsus olmayan (bununla beraber diğerlerinden ziyade bunlara ait olan) Karahan ve İlik Han unvanları da kullanılabilir. Biz Karahan unvanının menşeiini bilmiyoruz. Bu Türkler'in efsanevî ecdadından birinin adıdır; fakat aynı veçhile Kara kabileler hükümdarını da gösterebilir. İlik'e⁴⁸ gelince, bu unvan şüphesiz bütün Balasagun Hanları'na aittir. Kudatgu-bilik⁴⁹ ten öğreniyoruz ki en iyi imlâsı *İlik* veya *Elik*'dir; bu eski türkçe «Birinci» demek olan kelime olabilir, ve kökü ilgeri (ileri, ön) kelimesinde de henüz bulunuyor⁵⁰.

Biz Satuk Bugra Han'ın hangi dine mensup olduğunu bilmiyoruz. Hiouen Tsang zamanında Garp Türkleri Maniheizt idiler: Bunlar ateşi takdis ediyorlardı ve yukarıdan aşağı yazılan ve otuz iki harften ibaret bulunan bir alfabeleri vardı. Abûl Ferec'in rivayetine göre Mani'nin şakirtleri tarafından kullanılan süryanî alfabesi mevzubahistir. Bunun otuz iki harf yerine yirmi iki okunması daha doğru olacağını zannedirim. Son olarak kullanıldığı kavme izafe edilip yanlış olarak Uygur alfabesi namını alan yazıyı meydana çıkaran, ve XIII üncü asırda Moğollar'a geçen bu alfabadir. Bunu Türk diline ilk tatbik edenler Garp Türkleri'dir; ve bunu hiç olmazsa VIII inci asırdan itibaren, Uygurlara naklettiler. Zira Kara Balgasun'da müteakip asrın ilk senelerini tarihleyen türkçe süryanî harfleriyle uygurca bir kitabe bulundu; Uygurlar bu alfabeyi, 1069 da yazılan Kudatgu-bilik'in şahadet ettiği gibi birşeyler

⁴⁸ Bugün, *Ktadgu-bilig* şeklinde okunmasının doğru olduğu anlaşılmıştır (O. T.).

⁵⁰ Sonraları bu hanedan hükümdarları en aşağı 1024 tarihinden itibaren ünvanlarını terketmişlerdir.

söylediğini naklederler. Şafak açınca Satuk İslâm dinini kabûl ettiler; sonra da uzun zaman kullandılar. Mes'ûdî 943 de Türkler'den Mani dininde olanların yalnız Uygurlar olduğunu söyler; maalesef Satuk Bugra Han'ın İslâmiyeti kabulü tam bu zamana doğru olduğundan bu onun Maniheist olduğuna dair hiçbir şey isbat etmez. Diğer taraftan Budist olması ihtimâli de vardır: filhakika Karluklar'ın doğrudan doğruya komşuları olan Şark Türkleri hanı Topo, VI ncı asrın ortasından itibaren Budizm'i kabul etti. Tibetliler bizat neşrettikleri dine dostları Türk Karluklar'ı kazanabildiler ve Sakyamuni şeri'atı, daima Balasagun Hanları'nın Kâşgarlı teb'aları arasında hâkim oldu. Nihayet Hristiyanlığın Satuk Bugra Han'ın seleflerinin vicdanlarına kadar yol bulduğunu zannetmek hakikate mugayir bir fikir olamaz: 503 denberi Semerkand' da bir Nastûrî piskoposluğu teessüs etmişti. Gördüğümüz veçhile IX uncu asırda Taraz Hristiyan idi; X uncu asrın sonunda, Moğolistan'ın göbeğinde Kerayetler vaftiz edildiler; Hristiyanlığın bizi alâkadar eden mıntakada, XIII üncü asırda mevcûdiyetini Avrupalı seyahatların verdiği malûmat ve Pişpek ve Tokmak mezarlıkları kitâbeleri ile sabit olmuştur, ve bunlar gösteriyor ki İsâ dini oralarda eski, belki Müslüman olmuş olan hükümdarların ihtidasından mukaddemdir; aksi takdirde düşman bir dinin propagandasına müsamaha edemezlerdi. Hülâsa X uncu asrın başlangıcında Türk Karluk Han'ın teb'aları meyanında Maniheist, Budist ve Hristiyanlar'ın mevcut olduğu muhakkaktır. Fakat onun bu üç dinden hangisinde bulunduğunu tahmin etmek te imkânsızdır.

Satuk Bugra Han'ın İslâm olmasına dair İbn-ül Esir (XV, 54) ve *Mecma'ül-tevârih* yalnız Satuk'un rü-

yasında gökten inen bir adamın ona türkçe: «Müslüman ol, bu dünyada ve ahirette halâs bulacaksın. (*İslem teslem*)» gibi birşeyler söylediğini naklederler. Şafak açınca Satuk, İslâm dinini kabûl ediyor ve teb'asından çoğu kendisini taklit ediyorlar. Kelime oyunu menkıbenin menşeinin Arap olduğunu gösteriyor. Bizim tezkerede göze çarpan şey Satuk'un İslâm dinine girişi «devlet idaresinde kabiliyetli olan ve fakat idare edecek memleketlerden mahrum olduğu için» boş günlerini dinin neşrine tahsis eden bir Sâ mânî prensine atfedilir. Müellif bunu gülünç bir surette bir tüccar elbiseli âl tında gizler; bu nazar'ı itibara alınması icap etmeyen bir koca-karı masahıdır. Yalnız bu masalda hatırd tutulması icap eden şey, Sâ mânîler'in, ister Allah'ın kelâmını vâzetmek için kendi kanlarından bir beyi Balasagun'a göndermiş olmaları, ister Türk hükümdarını dininden döndürmeğe iknâ için onun esaretinden istifade etmiş olması dolayısıyla olsun Bugra Han'ın Sâ mânîler'in tesiriyle ve sulh yoluyla İslâm olmuş olmasıdır. Her ne kadar Balasagun Hanı'nın oğlu ancak Emir Nur'un zamanında Hicrî 332 de kurtuldu ise de, birkaç ay önce (Hicrî 331 Receb) ölen ve ismi Ebû-Nâsr Sâ mânî'nin ismine yakın olan Ebûl-Hasan Nâsr'ın idâresinde hapsedildi. Bu suretle tarihi teşkil eyleyen rakamların hususî terkibi dolayısıyla insanların hafızasında kolay ve doğru olarak kalmasına sebep olan 333 tarihi, Satuk Bugra Han'ın doğuşu değil, cûlusu ve İslâm dininin Yedi-su ve Kâşgar'da ilânının hakikî tarihi olması icap eder. Bilinmesi lâzımgelen nokta Hicret'ten veya daha ziyade Peygamber'in ölümünden itibaren hesap edilip edilmemesidir. Herhalde Satuk'un İslâm olması hususunda bizim tezkerenin verdiği 976 tarihi şüphesiz doğru değildir; çünkü İbn ül - Esir bize 960 da ikiyüz bin ça-

dırlık, yâni Bugra Han'ın idaresindeki Türkler'in kısm-ı azamının M u h a m m e d dinine iltihak ettiklerini bildirmektedir. Binaenaleyh netice olması icap eden bu hâdisenin ancak hükümdarın İslâm dinini kabulünden sonra olması mümkündür⁵¹.

Hülâsa, Bugra Han'ın İslâm olması onu harekâtında muhtar bırakan ve ona «Sarığını sar, bu dünyada hâlâs bulacaksın» diyen Sâ mânîler'in muvaffakiyetle neticelenen bir politikası oldu. Bu, Satuk Bugra için hakikaten gökten gelmiş bir haber idi. Parçalanmış ve zayıf bir hale düşmüş olan babalarının dostları Tibetliler bugün mevcût değildi; kuvvetten düşmüş ve daima Uygurlar'la iyi münasebetlerde bulunan Çinliler'den ümit kalmamıştı. O kendini, her zamanki kadar tehlikeli olan kendi ırkının daimî düşmanları Beşbalık Uygurları'na karşı yalnız görüyordu. Sâ mânîler onun için icabında mükemmel ve zarurî bir müttefik idi. Verasette komşusu olduğundan bu onun için iyi idi. Eğer Satuk Bugra Han, Sâ mânîler'le komşuluğunun onlara tevarüste, ona ciddî haklar yaratmayacağını düşünmediyse eski Türklerden gelmiş iyi bir Türk olmamış olurdu. Filhakika o bizzat Soğdiana'nın eski Türk hâkimleri ahfadından geliyordu. Binaenaleyh icabında bu mirası toplamak için hurfeleri ihtiyatla idâre etmek ve herkesi kendine karşı düşman vaziyete sokmamak üzere İslâm olması icap ediyordu. Türk hükümdarı sarığı alırken Maverâ-ünnehir hükümdarlığına namzetliğini vâz'ediyordu. Sâ-

⁵¹ Bizim tezkerenin Alevî telkinatına rağmen Satuk Buğra Hanın Sünnîliği kabul ettiği muhakkaktır. Cüveynî'nin dediğine göre, XIII üncü asrın başlangıcında şarkî Türkistan halkı Sünnî ve Hanefî mezhebinde idi.

mânîler bu işi, şimâl hudutları üzerinde sükûneti temin etmek, ve Horasan asîlerine karşı bir müttefik kazanmak gibi bir vasıta olarak telâkki ediyorlardı. Türkler'le ehemmiyetsiz şeyler için münazaa edecek başka türkî harekete mecbur değildiler. Bizzat Peygambere atfedilen bir hâdis: «*Türkler sizi rahat bıraktıkça onlara dokunmayınız*» ağızlarında dolaşmakta idi. Hâkimane bir tavsiye, zira hücum ve cıdallerden başka birşey elde edilemeyen Türkler'in toprağı fakir bir toprak idi. Maalesef Türkler kendilerini unutturacak kimseler değildi; onlar başkalarını kendileriyle meşgul etmeğe mecbur ediyorlardı. Bunların, parlak fakat hakikatte zayıf Sâ mânî İmparatorluğunu devamlı bir surette sarsmakta olan isyanlarda medhaldar olduklarını gördük. Hiç şüphesiz, eğer tarihçiler bu kadar ketûm olmasalardı onların faaliyetleri daha fazla hissedilecekti. Yine 946 da Horasan valisi Muhtâc'ın torunu Ebû Ali'nin paytahtının Emir'ini kovduktan sonra onlara iltica ettiğini ve derhal muzafferâne bir surette Buhara'ya girdiğini görüyoruz⁵². Türkler'in ne dereceye kadar bunlara yardım ettiklerini bilmiyoruz. Fakat bu vak'adan sonra uzun zaman esnasında onlardan bahsedildiği işitilmez. Binaenaleyh şimal tarafından kendilerine birkaç yıl sükûnet temin eden Sâ mânî'lerin propagandacı siyâsetlerinin muvaffak olduğu gözüküyor. İslâm dinini yeni kabul eden barbarlar Emir-ül-mü'minin'e karşı vazifelerini icra ediyorlardı.

Bir İran hükûmetini İran âlemine iade şerefine nail olan bir hükümdar sülâlesinin artık Türk'ün bitarafılığına ihtiyacı kalmamıştı. Henüz onu hiçbir yakın tehlike de tehdit etmiyordu. Fakat talihin yüz çevirme-

⁵² İbn-ül-Esir, VIII, 345.

si kendini hissettiriyor, artık meçhûl tezahürat endişe veriyordu. Şimdi Emîr'in gayreti, sarayına ancak bir kapıdan girip derhal diğerinden çıkan Cürcan'ın bedbaht tâbilerini Deylemliler'e karşı müdafaa etmek, ve İran'ın garp ve cenup mintakalarına hâkim olan bu Deylemliler'e karşı hemen her yaz başı sonu daima neticesiz kalan askerî seferler göndermekten ibaretti. Seistan'ın küçük bir prensi isyan ettiğinden Sâmânî kıt'aları bu küçük müstahkem mevkiî taht-ı itaata almadan önce orayı yedi yıl, muhasara ediyorlar (976-982)*. Tarihçi Muhammed el-Utbî bayağı tabasbus ve resmî mutantan medhiyelerinde itiraf eder, ki o zaman Emîr'in bu zaâfı herkesin nazar-ı dikkatini celbetti; bundan da gayr-ı memnunların kuvvet ve cesareti arttı. Hakikî tehlike dahilden, birbiriyle döğüşen, halkı ezen ve hükümdara itaatsız olan vilâyet vâlilerinden geliyordu. Bilhassa Horasan valileri haklı olarak şüpheler uyandırıyor ve kabil olduğu kadar sık sık değiştiriliyorlardı; fakat bazan bunların yerlerini değiştirmekte müşkilâta marûz kalıyorlardı.

Horasan idaresinde babasının halefi olan Ebû Hüseyin Simcûr'un yerine geçen Ebû Abbas Taş silâhı aldı; evvelâ Belh, sonra Herat valisi olmuş olan eski köle Faik ile birleşti ve Deylemliler'i iltizam eden kendi rakibine karşı bir harp yaptı. Taş tardedildi, Ebû Hüseyin öldü ve yerine oğlu Ebû Ali geçti, ve kendine mansıp tevcihi bera'etini vâdeden Nuh ibn Mânsur'dan bunu talep etti. Fakat hakikatte onu Faik'e gönderdi. Aldatıldığını anlayan Ebû Ali kuvvetli bir kıt'a askerle rakibi üzerine yürüdü; onu ric'ata mecbûr ederek Nişâbur'a girdi ve halka kendini oraya vali olarak kabûl ettirdi. Bu defa Nuh, ordunun masrafları için lâzım gelen

gelirin küçük bir kısmını hükümdar hazinesine bırakmağı rica etmekle beraber istediğini yaptı. Ebû Ali kendi vilâyetinin muhtaç olduğu masraflardan başka birşey alakoymadığını söyledi ve hepsini sakladı. İtaat-sizliğin sonunu getirmek için Balasagun hükümdarı bulunan ve amcası oğlu Satuk-ki biz bunun yalnız ismini biliyoruz-un oğlu Musa'ya halef olan Süleyman'ın oğlu Harun Bugra hanla gizli müzakerelere girişti. Ona yardım edeceğini vâdederek onu Buhara üzerine yürümeye mecbur etti; şu şartla ki zabtedilecek Sâmânî İmparatorluğu'ndan Harun Ceyhun (Oxus)'un şimâlini alacak, cenup kısmını da ona bırakacaktı. Bununla beraber Faik âdete göre büyük bir kuvvetle Buhara'ya gitmek için idâresinde bulunan Herat'ı müsaadesiz terkettti. Bundan kuşkulanan Nuh onun tevkifini emretti. Faik kuvvetle mukavemet etti; ilk defa mağlûp oldu. Kendini kurtardı, sonra vazifesi başına geldi, Emîr'in bir ordusunu Tirmidh yanında bozdu, yağmaladı ve Bugra Hana müdahale etmek için mektup yazdı. Bugra Han Buhara hastasının mirasına konma zamanının geldiğine hükmetti. Maverâ-ün-nehr'in ileri gelenleri bir asırdanberi hüküm süren bir sülâleden bezgin bir halde idiler, ve onu değiştirmek arzusunda bulunuyorlardı. Bunun için Bugra Han'ın fikri onları okşayacaktı⁵³. Daha müsbet bir tâbirle memnun olmayanlar fırkası galebe çalıyordu; zirâ yarınlarından memnun olacaklarına kanî'diler. Diğer taraftan Dokuz-Oğuzlar, Kan-Çeu'daki

⁵³ M. Utbî, Farsça tercümesi Nerşakhi'nin sonunda Schefer tab'ı, s. 105; *Cem'i ez meârif-i Maverâünnehr be-lezzet-i istitrak ve isticdâd nâil şudend ve ez tetavul ve temâdi-i eyyâm Âli Sâmân melâlet numûdend ve be-taassub ve hevâdâr-i Bugra hastend.*

kardeşleriyle olan mücâdelelerle meşgûl göründüklerinden, Tibetliler'e karşı Lha-sa kiralığının parçalarından olan ve Kük-nor'un etrafında bir büyük beylik teşkil eden Tang - hiang'ları iltizam ediyor ve cenûbî Çin'in hâkimi bulunan Songlar'la müttefik idiler. Uygurlar'a karşı, şimâlî Çin'de hükûmet süren, Kara Hitay sülâlesiyle dost idiler⁵⁴. Bundan dolayı Bugra Han'ın elleri serbestti. Evvelâ ihtiyatla hareket etti; Taraz'ı, sonra da İsficab'ı zabteyledi; nihayet zabitlerinin bir çoğunun hiyanetinden istifade ettiği muhtemel olarak kendisine karşı ilerleyen Sâ mânî ordusunu ric'at ettirdi (990). Dar bir vaziyette bulunan Emir, ikinci bir ordunun kumandanlığını herkesçe malûm entrikalarını bilmediği Faik'e tevdi etti. Faik kabûl etti ve Semerkand civarında muharebeye benzer bir hareketten sonra kaçtı. Şehabüddeve Harûn Bugra Karahan muzafferâne bir surette Sâ mânî payitahtına girdi (992); fakat orada az kaldı. Fena bir hummaya yakalandı ve şüphesiz yemekleri daha basit bir tarzda hazırlanan daha soğuk ve daha sıhhi olan kendi memleketine dönmeğe acele etti. Âlimlere ve din adamlarına karşı hayırhahlığına rağmen Buhara'da eşrafı tahkir etmekten hoşlanan bir nezaketsizlik gösterdiğinden bir

⁵⁴ T'ang-hianglar 1028 de Kan-Çeu'yu zaptettiler. Kan-Çeu Beyliği Beşbalk Prensliği'nden ayrı müstakil bir Beylik idi; fakat her iki Uygur Beyliği de müşterek ve ırsî düşmana karşı müşterek hareket etmek mecburiyetinde idiler. Kuk-nor ve Ts'adam, T'ou - kou - hounlar'ını mâsseden T'ang-hianglar, Ngo-loglar'ı, Dzatchou-ka palar'ı, Sde-rgye palar'ı Dawo-rong-palar'ı, Nymsts'o ve bugünkü Pa-naglar'ı ihtiva ediyorlardı. Meşhur Si-Hia sülâlesi, zamanımızda hâlâ yüksek Baingöl üzerinde Ts'adam'ın şimalinde mevcut bulunan ve en yaşlı kabilelerini teşkil eden T'o-palar'dan çıkıyordu. Bunlar Pa-nglardır ve artık 200 çadırdan fazla değildirler.

çoklarını kızdırdı. Şehrin ayak takımı, avcılarını katleden ve eşyalarını yağma eden bir müfreze Oğuz çapulcuları arkalarına atıldı. B u g r a Han 993 de yolda iken öldü⁵⁵.

Yukarıda gördüğümüz gibi Kâşgar an'anesinin de-ğiştirdiği hâdiseler böyledir. Bu an'ane bir ihtiras harbini bir mukaddes harp şekline sokar ve B u g r a Hana, hakikatte ikinci halefi tarafından ifa ve ikmâl edilen bir fütühat atfeder; yanlışlıkla bu sonuncunun ismini de S a t u k'un amcasına verir. İki şahsiyeti bire indirmekten memnun olmadığından aynı prenze Turfan üzerinde (ileride arzedeceğimiz veçhile, Uygurlar'a karşı, hakikatte üçüncüsünün işi olan) bir hudut eyaleti verdi. Fakat evvelâ hakikî kronolijiye tevafuk ve H a r u n B u g r a Hanın doğrudan doğruya halefleri tarihini hülâsa etmek icap eder.

H a r û n B u g r a'nın ölümünden sonra hükûmet, amcası oğlu bulunan S a t u k'un torununun oğlu E b û l H a s a n (veya Hüseyin) N â s r i b n 'A l i A r s l a n İ l i k K a r a h a n Ş e m s ü d d e v l e'ye intikal etti. Bu, tezkerenin H a s a n B u g r a Hanıdır. Bu, İslâm adı E b û N â s r - A h m e d i b n 'A l i olan kardeşi T o g a n K h a n ile birlikte icra-yı hükûmet sürdü. Tarihçiler bunların isimlerini birbirine karıştırdılar, o derece ki bunları yalnız paralar sâyesinde tanımağa imkân buluyoruz. İ b n ü l - E s î r eserinin iki muhtelif yerinde (X. 105; XI. 54), unvanı müstesna olmak üzere, birini ve diğerini doğru olarak yazar, fakat yalnız A h m e d'e icra-yı hükûmet ettirir. Tabakatlar

⁵⁵ *Mecma'üt-Tevarih'de* N â s r İ b n 'A l i'yi, H â r û n'nun halefi olarak gösterir.

yalnız Ebûl Hasan Nâsr'ın adını vermektedir⁵⁶. Umumiyetle Harûn'un halefi kendi unvanı olan İlik Khan unvanıyla malûmdur ve karışıklığı mucip olan da bu müphem tesmiye itiyadıdır. Tarihçiler bize kardeşi Togan Khan'ı kendi hükûmetine iştirâk etmiş, sonra da Hicrî 403 de, kendine halef olarak 403 den 408 e kadar hükûmet sürdüğünü gösterirler. Togan Khan yalnız paralar üzerinde tarihsiz olarak bulunur. Fakat tarihçilerin bunun hakkında verdikleri malûmat, paraların bize Ahmed bin 'Ali hakkında verdikleri malûmatla tevafuk eder. Ayni veçhile bir kısmının İlik Khan, diğerlerinin Ebûl Hüseyin (veya Hasan) Nâsr'ına tekâbül eder. Hicrî 390 tarihli bir para, tarihlerin İlik Khan ile Togan'ı müştereken icrayı hükûmet ettirdikleri gibi Ahmed'i Nâsr'a iştirâk ettiğini gösterir.

⁵⁶ Tarihler, tabakatların Raverty tarafından tercümelerinde *Tarih-i Gerdizye* göre zikredilen tarihlerdir.

Yukarıda zikredilen hâdiseler hakkında esaslı kaynaklar, Nerşahî'nin tarihi, *Tarih-i Buhara*'sının sonunda Ch. Schefer'in kısmen farsça tercümesini neşrettiği Utbî'nin tarih-i *Yemini*'sidir. Bir tarihçiden ziyade mahir bir belâğatçı olan Muhammed el-Utbî, bol mecâzlarla, Bala-sagun Hanları tarihiyle ancak Gazneliler tarihi bakımından alâkadar olur; fakat anlattığı hâdiselerin muasırdır. *Tabakât-ı Nâsırî*'ler kısmen müstakil kaynak olmakla beraber malûmat bakımından fakirdirler. Diğer müellifler, hattâ İbn Haldûn bile bundan malûmat alır. Mirkhond (Defremery tarafından mütercem) orta derecede bir toplayıcı (Compilateur) dır. *Mecma'üt-Tevarih*, Schefer bana bazı teferruat hususunda yardım etti, *Tarih-i Alfî* «Bib-nat.» Kronoloji fantezilerinden başka hiçbir orijinalliği yoktur. Nihayet Müneccim baş'ının türkçe *câmi-üt-Düvel*'i «Grigorief, rusça tercümesi» İbn-ül Esîr'in bir hülâsasından başka birşey değildir.

Tarihçiler İlik Khan'ın ölümünü 403 de gösterirler ve Nâsr namına en son para 401 tarihlidir; halbuki yalnız Ahmed'i zikreden birincisi 404 tarihlidir⁵⁷. Togan'ın hükûmetini 408 de bitirtirler ve Ahmed'in 408 tarihli paralar üzerinde görünmesi inkıtaa uğrar. Bundan dolayı Tabakatlar'ın aksi ifadelere rağmen İlik Khan'ın Ebûl-Hasan Nâsr ile aynı şahsiyet olduğunu kabûl ediyorum. Çünkü ismi çok defa paralar üzerinde yalnız olarak görünür ve tarihçiler onu münferiden zikrederler; kardeşi sadece kendi halefi olarak nazar-ı itibara alınır. Diğer taraftan şüphesiz herkesçe daha mûnis, totem adı olan, Togan adını taşıyan, Togan Khan ile Ahmed ibn 'Ali'nin aynı zat olduğunu zannediyorum. Zaten İbn ül-Esîr, Togan hakkında naklettiği vak'aları (IX, 210) Ahmed 'Ali'ye de isnat eder⁵⁸.

Harûn'un halefleri, olup biten hâdiselere müşahit vaziyette bulunduklarından bir zaman sâkin kaldılar. Nuh kendinin neş'e ile hareket ettiğini görenlerin sevinç tezahürleri içerisinde Buhara'ya girdi. Fakat Sâmânîler'in bu şöhretlerinin yeniden iadesi çok sürmedi. Sülâlenin zayıf olduğu anlaşıldı; dostluklar şüpheli, hırs ve intikamlar sabırsız oldu. Faik, cür'etle Buhara üzerine yürüdü. Mağlûp olarak Horasan'da Ebû 'Ali'ye sığındı. Kendisini evvelce mutabakat edildiği gibi hükümdar değil de, küçümseyerek bir vali gibi muamele eden Bugra Han'dan muğber oldu-

⁵⁷ 401 tarihli bir para üzerinde yazı olarak yalnız «Ahmed» adı yazılıdır. Orada aynı zamanda Nâsr adının bulunmadığı kat'i değildir; aksi takdirde tarihçilerin de bir kronoloji hatasının mevcûdiyetini kabûl etmek icap eder.

⁵⁸ Dorn, *Monnaies de différentes dynasties Musulmanes* P. 202-212, müellifin halli kabûl edilemez.

ğundan N u h ile anlaşmağa hazırdı. F a i k onu çevirdi ve Sâ m â n'ın ahfadının eski düşmanları olan Deylemkiler'in kolları arasına attı. N u h Afganistan ve İndus üzerine geniş bir İmparatorluk kuran ve tehlikeli vassalı olan S e b ü k t e k i n'in yardımını istedi. Sıkışık bir vaziyette bulunan metbuunun dâvetine lûtfen mümaşât etti. Fakat ona emirlere değil mütekabiliyet esaslarına riâyet edeceğini bildirdi. Ona ihtiyar olduğundan huzurunda attan inemeyeceğini haber verdi. Emîr ma'zereti hoşnutsuzlukla kabûl eyledi; S e b ü k t e k i n bu prensibin muzaffer olmasından memnun olduğundan daha fazla ileri gitmemek akıllılığını gösterdi ve efendisi önünde nâzikâne bir surette atından indi. Bu mağrur ve mültefit vassal, Sâ m â nîler'in mirasına üçüncü bir namzet idi; kurtarıcılık vazifesini, mahir bir silâh adamı sıfatını haiz olarak ifâ etti. Bununla beraber Herat yanında E b û 'A l i ve Deylemliler tarafından az kaldı mağlûp oluyordu. Ancak Deylemliler'in bütün hayatını muztarip ettikleri V e ş m e g i r'in torunu Cürcan prensi'nin tam muharebe ortasındaki hiyaneti sâyesinde galip geldi. Âsâyiş yeniden teessüs edince E b û 'A l i'nin yerine Horasan valisi olan oğlu M a h m u d'u Nişâpur'a bırakarak N â s r - ü d - D i n unvaniyle Gazne'ye girdi. E b û 'A l i Cürcan'da bir kış geçirdikten sonra 995 yılı yazında Deylemliler'in yardımıyla harbe girdi ve M a h m u d'u mağlûp etti; fakat kendi menfaatını takip edecek yerde, F a i k'in tavsiyelerine rağmen N u h ve S e b ü k t e k i n ile sulh yapmağa çalıştı. Hiçbir suretle Horasan'ın kendi ailesi elinden çıkmasına tahammül edemeyen S e b ü k t e k i n hemen ordusunu topladı ve Tus civarında rakibinin ordusunu tamamiyle inhizama uğrattı. E b û 'A l i, Sâ m â nî Emîri'nin affını niyaz ederek Amul Şat'a kaçtı.

N u h onu kendisine bir timar tahsis ettiği Harzem'e gitmeğe dâvet etti. F a i k bunu kabûl etmemesini nasihat etti ve Balasagun hanının yanına iltica etmek için onu tazyik etti. Fakat E b û 'A l i , B u g r a H a n'ın tahkiri intikamını unutmuyordu. Halbuki F a i k Türk hududunu geçti, Harzem'e hareket etti. Sâ m â n î l e r'in sadık vassalı olan bu memleket hükümdarı E b û 'A b d u l l a h kendisine Abiverd'i terketmeği reddeden -bundan dolayı N u h onun sadakatını mükâfatlandırmak istemişti- E b û 'A l i 'ye karşı fena niyet beslediğinden onu hainane bir surette yakaladı (Eylül 996). Fakat bilâkis eski Horasan valisinden memnun olan Cürcan prensi M e ' m ' u n İ b n M u h a m m e d , onu teslim etti, Harzemşah'ı alıp herkesin sarhoş olduğu bir şenlik ortasına zincire vurulmuş olarak sevketti, onu tezlil etti ve başını kestirtti. Sonra N u h 'a E b û 'A l i 'nin affedilmesini istedi. Emîr bu affın uzun zamandanberi yapılmış olduğuna cevap verdi ve pişman olan asının Buhara'ya gelmesini emretti. İtimadı kaybettiği gözüken E b û 'A l i payitahta gitti ve orada onu tevkif etti ve ölünceye kadar orada mahpus kaldı.

Bununla beraber F a i k , İ l i k K h a n tarafından iyi karşılandı ve bu mahir entrikacının Balasagun'da mevcûdiyetinin neticeleri derhal hissedildi. Han M a v e r a - ü n - n e h r hudutlarını endişeye düşürdü ve, birçok valileri vergi vermeğe mecbur etti⁵⁹. N u h bir ordu teşkil eden S e b ü k t e k i n'in yardımını talep etti. İ l i k K h a n kuvvetli Gazne Emîri'yle ittifak etmeğe çalıştı; ona bir mektupla birlikte bir elçi gönderdi. Mektubunda: «Sizin Hindistan benim de Türkistan cihetinde-

⁵⁹ Tezkerenin, H a s a n «E b û l H a s a n N â s r»ın ilk sene Türkistan ve Taşkent'i zaptettiğini tasrih ettiği vak'a budur.

ki kâfirlerle harp etmemiz için birbirimizle ittifak etmeliyiz. N u h vaktini israf ve sefahatle geçiren fena bir hükümdardır; İslâmiyet'e hiçbir faydası olmadan zengin bir memleketin bütün kuvvetini bitiriyor. Mave-ra-ün-nehir'i ondan kurtarıp bu kırallığın servet kaynaklarını dinin uğrunda kullanalım. Birbirimizle boğuşacak yerde kuvvetlerimizi, müşterek düşmanlarımıza çevirelim ve bir ittifak muahedesi bağlayalım. Ben kılıcımı ancak din mücâdeleleri için çekerim ve bundan başka şan ve şeref aramam. Dine karşı olan vazifemi aslâ unutmam ve bir din kardeşine karşı hücum etmeyeceğim. Zira: «Sen beni döğmek için elini uzatırsan ben sana el uzatmayacağım. Çünkü Rabbül-âlemin olan Allah'tan korkarım» demiştir. S e b ü k t e k i n meşrû esasları ihtiva eden bir ifâde ile cevap verdi. Bu cevapta kendi metbuû olan irsî Sultan'ı himaye etmek, isyana ve komşularının haksız hücumlarına karşı korumak vazifesi olduğunu tasdik eder. Çünkü, o: «İkisinden biri diğerine isyan ederse isyan edenle, Allah'ın kelâmına da uygun olduğu veçhile, ölünceye kadar mücâdele ediniz»⁶⁰ demişti.

İ l i k K h a n büyük bir ordu topladığından S e b ü k t e k i n N u h 'u kuvvetleriyle ona yetişmek için dâvet etti. N u h kendini debdebeli vassalının yanında âciz bir maiyet kıta'atı gibi gözükmekten utandığından yalnız kumandanlarını gönderdi. S e b ü k t e k i n hidetlendi, oğlu M a h m u d'un emri altında veziri değiştirmek ve ister istemez Emîr'i sevketmek vazifesiyle mükellef kılarak sür'atle 20.000 süvariye Buhara'ya gönderdi. Mavera-ün-nehir'e girmekte olan İ l i k H a n o zaman, N u h 'un büyük âtaleti dolayısıyla S e b ü k-

⁶⁰ E l U t b î, S c h e f e r 'de, s. 192-193.

tekin'in kabul etmek mecburiyetinde olduğu yeni sulh tekliflerini yaptı. Hudut sulhan Kutuan (veya Kutun?) da tesbit edildi. Her ne şekilde olursa olsun, hâdiselerden istifade etmesini bilen Faik Balasagun Hanın talebi üzerine Semarkant valisi tâyin edildi. Ben orada, o zamandan itibaren Sâmânîler İmparatorluğu'nu İlik Han, Amuderya'nın şimalini, Sebüktekin cenûbunu almak üzere aralarında taksim ettiklerine dair bir anlaşma imzalandığına dair bir işaret görüyorum. Sebüktekin, Belh'e, oğlu Mahmud da Nişâpur'a döndü. Onlar Ebû 'Alî'nin oğlu ve kardeşi tarafından Horasan'a hâkim olmak maksadıyla yapılan iki teşebbüsü akamete uğrattılar; ve kuvvetleri düşmeğe yüz tutan garp komşuları Deylemliler'le iyi münasebetlere giriştiler. Bundan böyle bu berikiler ve bunların Simcûr hanedanından olan tâbi'leri Sâmânî mirası haricine çıkarıldılar; onların yerine, Amuderya'nın cenubundaki bütün memleketleri işgâl eden Gazneliler geçti ve bunların karşısında yalnız tâbi'i Faik vasıtasıyla ihtirası celbetmiş olan memleket dahiline ayak basan İlik Han kalıyor. Bu zavallı Buhara Emîr'i kendisini hâkim addedebilmesi için tehlikeli bir vassalından kurtulamamıştı.

Nuh 997 Temmuz'unda öldü ve yerine, sert ve otoriteli bir karakteriyle hanedanın menfaatlerini ihlâl eden, oğlu Ebû'l-Haris Mansûr geçti. Bir yıl önce Sebüktekin'in emriyle azledilen ve Horasan'ın idaresini kendi dostlarından birine vermek için gizli bir tertip hazırlayan vezir, İlik Khan'ın yardımını niyâz etmişti. İlik Khan bunu zincire vurarak Faik'e bildirdi ve onu 3.000 süvari ile birlikte Buha-

ra'ya gönderdi. Emîr korktu ve Amuderya'nın ötesine kaçtı. Faik, kendisini suikast (complot) lere karşı korumaktan başka bir tasavvuru olmadığını temin ederek onu getirtti⁶¹.

O zamandanberi, Faik, vezir olmaksızın Buhara vilâyetinin daima sözü dinlenir müşavir ve Maverâ-ün-nehir idâresinin hakikî müdürü oldu. Hakikatte İlik Han'ın ajanı idi ve ona karşı gösterilen itimat zarurî bir itimat idi.

Bu esnada Sebüktekin küçük oğlu İsmail'i kendi yerine veliahd tâyin ederek öldü (Ağustos 997), büyük oğlu Mahmud bu vasiyeti akamete uğratmak için sür'atle Horasan'ı terketti, Ebû'l Haris Mansûr yerine Bektüzün'ü Horasan valisi tâyin etmek için bu gaybubetinden istifade etti. Kardeşinden kurtulan Mahmud silâh elde kendi mülkünü ısrarla talep etti. Bektüzün mevkiini terkederek Buhara'ya gitti; Mansûr'dan memnun olmadığından

⁶¹ Bu vak'a hiçbir tarihçi tarafından vazih bir surette izah edilmiş değildir. İbn-ül Esîr'e göre İlik Han'ın hakikaten Buhara'ya hâkim olmak niyetinde olduğu gözüktüyor; fakat neden dolayı fikrinden vaz geçtiği bilinmiyor. Diğer taraftan eski vezir 'Abdullah ibn' Aziz'in teşebbüsü, Türk Han'ını neden bu kadar endişeye düşürüyordu? Bu cihet Türk Hanı ile Gazne Sultanı'nın Sâmânî İmparatorluğunun taksimi için önceden anlaşmış oldukları faraziyesine uygun gelecektir. İlik Han'ın bu anlaşmaya mugayir bütün teşebbüslere «Abdullah'ınkinde olduğu gibi» karşı gelmesi bunun içindir. Bundan başka kendi kombinezonlarına muhalif bir zümrenin onu Mansûr'un sarayına götürmesinden korktuğunu tahmin etmek icap eder. Bundan kurtulmak için Faik'i askerî kuvvetle hareket ettirdi.

Fa'ik ile birlikte öldürülmesi için suikast tertip etti. Onlar onu bir tuzığa düşürdüler ve gözlerini oydular (30 Kânunusani 999); henüz küçük yaşta bulunan kardeşi Abdül Melik'i Emîr ilân ettiler. Sonra askerî kıt'alarını topladılar; Merv civarında ordugâhını kuran Mahmud'un üzerine yürüdüler ve tamamıyla mağlûp olduklarından Bektüzün derhal tardedildiği Nişapur'a, Fa'ik de yeni bir sefer hazırlarken derhal öldüğü Buhara'ya çekildi⁶². Mahmud'a karşı olan bu harp, şüphesiz, babasıyla girişilen taahhütlerle oğlu karşısında kendini bunlara riâyete mecbur addetmeyen ve rakibinin zaman zaman marûz kaldığı müşkilâtlardan istifade etmekten endişelenmeyen İlik Han'ın muvafakatiyle olabilmıştır. Fa'ik ölüyor, Han, Buhara'daki siyâsi tevafuk vasıtalarını kaybediyordu; Reisinden mahrum kalan partisi teşkilâtsız olduğundan Sâ mânî sarayı politikası karar-sız oluyor, sarayın entrikalarına tâbi bulunuyordu. Mahmud babasının Bağdat'ın hâkimi bulunan Deylemliler'e karşı takip ettiği âkılâne siyasetin semerelerini topladı. Halifeden bir hil'at, ve Sâ mânî Emîrleri'nin haiz olduğu ünvanlara mu'adil bir ünvan aldı. Bekh'e

⁶² Tabakatlar, Mahmud ile 'Abdül Melik arasında Herat ile Belh'in Mahmud'a, Merv ve Nişapur'un 'Abdül Melik idâresinde kalmak üzere 999 Nisan'ında (26 Cemazîl-evvel 389) imzalanmış olması icap eden bir muahhededen bahsederler. Harpten önce Fa'ik tarafından yapılan ve Mahmud tarafından kabûl edilen sulh teklifleri mevzu-bahs oluyor. Hepsî Gazne Sultanı'nın ardıcı kıt'alarına karşı Buharalılar tarafından yapılan bir hücumla inkıtaa uğradı. Abdül Melik'in ordusunu ric'ate mecbur eden muharebenin artık ancak Mayıs ve Haziran'da vukubulduğu anlaşılır.

yerleştikten sonra zaman zaman Mâverâünnehr işlerine müdahale edebiliyordu. Eğer İlik Khan Buhara hâkimiyeti tasavvurlarından vazgeçmek istemese idi doğrudan doğruya enerjik bir surette hareket etmekte tereddüt etmesi icap etmezdi. Her ne kadar Hotan kâfirlerine karşı mücadelelerle meşgûl olduğu muhtemel idiyse de sür'atle hazırlandı; Abdül Melik'e Sâmânî hanedanına karşı dostluk hisleri ona bu hanedanı ihtiraslara ve ecnebilerin (yâni Mahmud'un) hücumlarına karşı korumak vazifesini tahmil ettiğini bildirerek Buhara üzerine yürüdü. Vaziyet o kadar iyi hazırlanmıştı, ki bizzat büyük memurlar Türk hükümdarının ellerine düştüler ve Han silâh patlatmaksızın salı günü 10 Zilk'ade 389 (Milâdî 24 Teşrinievvel 999) da Sâmânîler'in payitahtına girdi⁶³. Bu münasebetle, bütün bu Türk fatihlerinin yalnız kılıç kullanmasını bilen ve kabâ kuvvetten başka bir şey anlamayan insanlar olduklarını zannetmenin ne kadar yanlış olduğunu işaret etmek isteriz. Hakikatte bunlar kılıç kullanmasını bildikleri kadar siyaset oyunlarını maharetle idare etmelerini de biliyorlardı. Harbi sevmezler, ve içtinabi gayri kabil olmadıkça şiddete müracaat etmezlerdi. Zaten mektep hatiplerine rağmen hiçbir kavim yoktur, ki hileden ziyade askerî faziletlere müracaat etsin. Bizce muharip kavimleri siyasî kavimlere karşı koyan bu düşünce yanlış bir fikirdi. Bizi aldatan şey, barbar cemiyetlerde kanun, bizim cemiyetlerde olduğu kadar şümüllü ve kuvvetli olmadığından çok defa zarurî olarak kuvvete müracaatı mecburî kılması ve iktisadî şartların daha basit olması onu daha az zararlı bir şekle sokmasıdır.

Han'ın yanına kaçan ve orada gizlenen Abdül

⁶³ Utbî (Schefer tab'ı), P. 216 İbn ül Esir, IX, 105.

Melik'in orada bulunduğu anlaşıldı ve ölümüne kadar kaldığı Uz Kent'te⁶⁴ tevkif edildi. Bütün ailesinden olanlar da aynı veçhile hapse atıldı; kardeşi Ebû İbrahim İsmail ertesi yıl mahpustan kaçtı; bir kadın hizmetçi elbisesi giyerek şehirde ihtiyar bir kadının evinde bütün araştırmalardan masûn kaldı, Harzem'e gitti, bir postacı kıyafetinde Muntasır (intikamcı) lâkabını aldı, ve Sâ mânî hanedanı beylerinden bir çoğu intikamına yardım için koştular. Sâ mânî'nin oğullarından bu sonuncusunun hayatı güzel bir destanî harekete mevzu teşkil edecektir. Beş yıl zarfında, zırhını giyindi; atının eğrinden başka yemek masası olmaksızın Orta Asya yollarını dolaştı; hemen tamamiyle yalnız olarak, dünyanın bu kısmının iki kudretli hükümdarını bozgunluğa uğrattı; bir gün muzaffer büyük bir hükümdar vaziyetinde, ertesi gün mağlûp, etrafı terk edilmiş sefil bir maceraperest vaziyetine düştü; fakat daima yorulmak bilmeyen, hiçbir zaman ümitsizliğe düşmeyen âlicenap, zekî, ıztıraplarını hakikî şairin manzûmelerinde terennüm ederek ırkının sonunu muh-teşem bir şimşekle parlattı.

İlik Han ordusunun bazı kıt'alarını Mâverâün-nehr'in başlıca şehirlerine bırakarak Balasagun'a döndü. Muntasır kendisini Buhara'ya hâkim kılan bir kuvvet darbesi ve Semerkant garnizonu üzerindeki bir zaferi ile işe başladı. Fakat Han'ın dönüşü onu, sür'atle Amuderya'yı geçmeğe mecbur ettiğinden Mahmud'un kardeşi Nâsr'ın elinden aldığı Nişapur üzerine hücum etti. Sâ mânîler'in yıkılmasında Türk hükümdarı kadar menfaati olan Gazne sultanı bizzat harbe girişti.

⁶⁴ Utbî, keza. İbnül Esîr'deki Efken'din bir müstensih hatası olduğunu sanırım.

Genç Türk hükümdarı Cürcan'a sığındı; orada, o zaman anarşi halinde bulunan Rey üzerinde bir teşebbüse girişmekte ona yardım eden dost bir hanedan hüküm sürüyordu. Şehrin sâkinleri tarafından istiskal edildi. 1001 yılında yerleştiği Nişapur'a döndü. Cürcan prensi tarafından terk ve Nâsır'ın mahpus olan en iyi kölelerinden mahrum edildiğinden takviye kuvvetleri alan Nâsır tarafından iki defa mağlûp olarak günlerce çölde serseriyane gezdi ve Hazer denizi ile Aral gölü arasındaki Oğuzlar arasına gitti. Bu Beşbalık Uygurlarının kardeşleri, komşuları Karluk Türkleri'ne karşı husumet besliyorlardı; bunlar kütle halinde Sâmânî hükümdarının sancağı altına girdiler ve onun arkasında Buhara üzerine yürüdüler. Semerkant yakınında İlik Han'la karşılaştılar; gece ansızın onu yakalayıp ordugâhını zapt ve yağma eylediler (1003). Fakat Türk hükümdarı nezdinde, bunların fena bir işde yollarını şaşırان kimseler olduğu mazeretini beyan ettiler. Muntasır bunların hinayetinden korkarak kendisine sadık 700 kişi ile hareket etti. Ceyhun'u buz üstünden geçti ve Mahmud'un misafirperverliğini talep etti. Mahmud ona çok muvafık sözlerle cevap verdi ve güzel bir istikbâl yapılmasını emretti; fakat hakikatte Muntasır başını dinlendireceği bir toprak köşesi bulamadı; her taraftan koğulduğundan birdenbire hücum edip Buhara valisinin bir kıt'asını bozdu. Kendisine 3.000 asker ve para temin eden Semerkant kapılarında görüldü. İstifadeli yeni bir darbeyi hissedən Oğuzlar onunla birleştiler; ve şüphesiz seferlerini fena bir surette hazırlayan İlik Han 1004 Haziran'ında ikinci bir bozgunkluğa uğradı. Fakat Oğuzlar'ın yaylaklarını yeniden ele geçirdikleri vakit vazifesine avdet etti; 5.000 kişi Muntasır'ın ordusunu terketti ve

zavallı hükümdar Ceyhun'un ötesine kaçarak çapulculuk hayatı sürdü. Mahmud üzerine bir ordu gönderdiğinden Seistan'a iltica etti; sonra memleket memleket serseriyane dolaştı ve nihayet Buhara civarına döndü. Yorgunluk ve mahrumiyetlerden bitkin kalan ordusu ona hiyanet etti; kardeşleri yakalandı ve kendisi kurtuldu ise de geceleyin bir göçebe karargâhına düştü ve göçebeler tarafından katledildi (Kânunuevvel 1004).

Böylece Gazneliler'le Balasagun Türkleri arasında ezilen Sâ mânî hükûmeti'nin son izleri de ortadan kalktı. Bizim tezkere bu hâdiseleri tamamiyle umumî bir tarzda ve okuyucuyu daha iyi malûmattar etmek maksadıyla bunları üç mühim nokta üzerinde mahiyetini değiştirerek nakleder: Her şeyden önce siyasî bir seferden tamamen askerî bir sefer yapar; ihtimal ki yukarıda zikredilen İlik Han'ın mektubundan mülhem olarak kasden Sâ mânî'leri kâfir şeklinde gösterir; Ebul Hasan'ın fetihlerini Kızıl deniz'e kadar götürmek suretiyle mübalâğa eder. Halbuki ancak Amuderya'yı çok muvakkat bir zaman için geçti. Fakat umumiyetle hikâye aşağı yukarı doğrudur. O şekilde ki çok kat'iyet ve tafsilât aramamak şartıyla Hotan'a karşı yapılan mücadelelere aid kısmından istifade edebildik.

Ebul - Hasan Nâsr İlik Kara Han hükûmeti'nin ilk yılları, *Tarih-i yeminî*'de bir hülâsası bulunan mektubunun şahadet ettiği gibi, kâfirlere karşı muharebelerle geçti ve bu muharebeler Hotan ülkesinin fethile neticelendi. Gariptir ki müslüman müellifleri, dinlerinin inşası bakımından bu kadar mühim olan bir fetih hakkında hiç bir malûmat vermiyorlar. Yalnız onlar vasıtasıyla 1006 da Hotan'ın, Ebul Hasan Nâsr'ın tâbi (vasal)i bulunan kardeşi veya amcası oğlu Yusuf Kadir

Han tarafından idare edildiğini biliyoruz. Çin yıllıkları bize 971 de Hotan'ın henüz budist olduğunu öğretiyor; ilk defa olarak 1009 da yerli prenslerin halefi olan Yusuf Kadir Han'dan başkası olamayacak olan bu şehrin han (héhou) ını tavsif edenler; yıllıklar Han'ın Çin sarayı'na, eski âdete göre dindar bir budist değil, bir Hoci - hou, yani galip bir ihtimalle bir müslüman gönderdi. Bu vak'alar bizim tezkere'nin anlattıklarıyla tevafuk eder ve itimada şayan olduğunu ispat eder. Hotan kiralığı, milâddan önce (kaç yüz yıl yukarı çıktığını bilmediğimiz) bir zamana çıkıyordu; uzun asırlar arasında, Ortaasya'nın birbirine galip gelen muhtelif hâkimlerine mütenaviben vergi vermek suretiyle münbit vahaları, çalışkan ve sakin halkı ile daima aynı vaziyette kalarak mevcudiyetini muhafaza etti. VIII ve IX uncu asırlarda Lha - sa'nın tabiiyetine düştü; 873 te Turfan'dan çıkarılan Tibet'liler Hotan ülkesinde birkaç yıl daha kaldılar; sonra Lha-sa kiralığı taksim ve takip edildiğinden Hotan'daki mevki, Kişmir'in bir kısmında ve, La - dag'da⁶⁵ yerleşmiş bulunan bir Türk sülâlesi (ihtimal ki eski Kuşan'ların ahfadı) tarafından alınmıştı. İdrîsî'ye göre bu La - dag Türk prenslerinin de Hotan'ı payitaht yaptıkları gözüküyor. Bununla beraber Çinliler bu site hükûmdarına wang ünvanını verirler, halbuki Tibet Türkleri reis - han⁶⁶ ünvanını taşıyordu, ve bunların yıllıkları, X uncu asırda gönderilen veya kabul edilen sefaretler münasebetiyle Türk ırkından bir prensin «Yada taşı şehri»nde yerleşmiş olduğunu farzettirecek hiç bir vak'aya işaret etmezler. İdrîsî tarafından kullanılan tabir Hotan'ın Tibet'in en mühim bir şehri

⁶⁵ Elbirunî, Reinaud tercümesi, J. Asi., 1844, II, 259 - 260.

⁶⁶ Mes'udî, Müriic-üz-Zeheb, I, 350.

olduğu - burada garbî Tibet mevzubahistir - idi, Türk hanının merkezi değil⁶⁷. Fakat Mes'udî'ye göre çok kuv-

⁶⁷ Medinet-üt-Tibet. İdrisî hiç Hotan adını vermez; fakat «Tibet'in başlıca Şehri» nin Hotan olması muhakkaktır. Balıg — Kara-Hoca'dan Bakhuan'a garbe doğru 12 gündür; Bakhuan'dan Yüksek Nuşâcan = Kâşgar'a 14 gündür; Bakhuan'dan Tibet Şehri'ne 14 gündür. İdrisî'nin günü 10 fersenklik, takriben 55 Km. lik uzun bir gündür. Kara - Hoca'dan itibaren mufassal bir harita üzerinde yolu takip ederek 12 kere 55 Km. götürünüz; aynı vechile Kâşgar'dan hareket ederek 14 kere 55 Km. alınız, her iki halde de Kuça civarına düşersiniz. Yahut Kara-Hoca'dan Kâşgar'a bir düz çizgi çizersiniz, bunu 26 parçaya ayırınız, Kâşgar'dan Kuça'ya kadar olan mesafenin bu parçaların 14 üne muadil olduğunu göreceksiniz, Kuça'dan Kara-Hoca'ya olan mesafe de 12 ye muadildir. Bakhuan, Han ailesine mensup bir prens tarafından idare edilen, Tokuz Oğuz'lara tabi, büyük bir müstahkem şehirdi; binaenaleyh Kuça daima nisbeten büyük bir şehir olmuştur, ve Tokuz Oğuz zannedilmiştir. Çünkü hakikaten gölü katederek geçen Tarım'ın muhtelif kolları Oğuzlar'la Karluk Türkleri arasındaki hududun Aksu ile Kuça arasında bulunduğunu gördük. Bakhuan şarka akan bir suyun kenarında idi; etrafında tarlalar ve otlaklar vardır; o halde şarka akan, Tarım'ın bir kolu olan Kuça suyudur, ve tarla ve otlaklarla çevrilmiştir. Bakhuan, kenndi dahilinde imal edilen demir eşyalarıyla meşhurdur; Kuça Han'larındanberi demir madenleri ve ocaklarıyla meşhurdur. Tibet Şehri renkli taşlar, kaplan ve pars derileri ihraç ediyordu; Hotan da türlü renklerde yada taşları ihraç ediyordu, civar ormanlar da kaplanlara sığınak vazifesini görüyor. Suyunu Beruan gölüne atan ve şark istikametinde akan bir çayın kenarında inşa edilmiştir; suyu tatlı, çok bahklılı olan ve Çin'in son şehri Tokha'dan 10 günlük mesafede kâin Beruan gölü, İdrisî tarzında hesap ederek Cha-tcheou veya T'oung - honung = Tokha'ya 10 günlük mesafede bulunan Lob nor'dur ki içerisinde çok balık vardır, ve suyunun acı olmasına rağmen birçok seyyahlar tarafından suyu tatlı zannedilmiştir. Çünkü hakikaten gölü kat'ederek geçen Tarım'ın muhtelif kol-

vetli olan ve daima harbe hazır birçok göçebelere kumanda eden bir Türk sülâlesinin himayesini Tarım havzasının cenubuna kadar yayması, Balasagun ve Kâşgar Hanlarının burada karşılaştıkları şiddetli bir mukavemetin sebebini izah eder. Karluk Türkleri'nin ilerlemelerine bu kadar uzun zaman muhalefet edenler asla Hotan'lılar değildir. Kâşgar'la Hotan hâkimleri arasında cereyan eden mücâdeleler Ebul Hasan Nâsr hükûmeti'nden çok daha önce başlamıştı, zira 971 de Hotan hükümdarı Çin imparatoru'na dansetmesini bilen bir fil gönderdi, bundan filin şimal komşuları ile (ihtimal Satuk'un oğlu Musa idaresinde) yapılan bir harpte yakalanmış olması icap eder. Ebul Hasan'ın cülûsunda Bugra Han'ın halefleri kuvvetlerinin cenuba doğru çok fazla genişlediği gözüküyor; eğer tezkeremize itimad edersek bu kuvvetin Yarkent'e kadar da yetişmediğini

ları asla acılık almazlar. Şu halde Tibet Şehri Tarım üzerinde idi, fakat bu teferruat evvelkiler gibi Hotan kadar Yarkent'e de tevafuk eder. Hotan lehinde karar veren cihet bu şehrin hakikaten Karluk Türkleri'ne karşı hakikî mukavemet merkezi olan Yarkent'den farklı olmasıdır. Zira İdrisî bilhassa miskî anber ve güzel cariyelerini metheder. Bu iki şey ile Hotan İslâm âlemindeki şöhretini kazandı. İdrisî der ki Tibet şehrinde (Şimal-i garp istikametinde) Atlas veya Atbaş'a kadar 7 ilâ 10 gün Uzkent'den 2 gün, yol üzerinde ve Kâşgar'a 6 gündür; fakat metninde bir karışıklık olduğunu ve Tibet şehrinde Nuşâcan veya Kâşgar'a 10 gün olduğunu zannederim; Hotan'dan Kâşgar'a kadar olan hakikî mesafe 8,5 gündür. İdrisî'nin Tibet şehrinde bahsettiği hiç bir şey mutlak surette Tibet'e ait olamaz. Bu coğrafyacının yanlışlığı hususunda Dutreuil de Rhins hey'et-i seferiyesi hakkındaki eserimde dediğim gibi tekrar nazarı dikkati celbederim. İstilâhlarının henüz halledilmemiş garabeti beni hataya düşürdü (İdrisî'nin coğrafyası, *Jaubert* tercümesi, I, 489-491).

kabul etmek icap eder. Yarkent'in İslâm hudutları çerçevesine girmesi İlik Han'ın ancak Mâverâünnehr seferlerinden yani 993 ve 996 dan önce Hotan ve garbî Tibet'e karşı giriştiği harplerden sonradır. Balasagun Hanı'nın payitahtlarından birini muhasaraya alan cenup kâfirlerine karşı müşkil mücadeleleri, çok sonra kuvvetle ve doğrudan doğruya müdahaleye karar verdiği Buhara işlerinde, fevkalâde ihtiyatlı olmasını temin etti. Kendi adamı Falk'in ölümü ve Gazneli Mahmud'un tehdit edici vaziyeti, onun gayretlerini garp tarafına temerküz ettirdiği zaman, o da Guma'dan Lob nor'a kadar yayılan Hotan kiralığının fethini bir an için terke mecbur oldu. Budist'lerin Kâşgar'a karşı bir tecavüzleri, dikkatini şarka celp etti, ve düşmanlarını kat'î bir surette mağlûp etmek için (ihtimal ki Dört İmâm tezkeresiyle gösterilen 1000 tarihlerinde) Yusuf Kadir Han'ı gönderdi. Dört İmâm menkıbede oynadıkları büyük rolü şeniyette oynamamışlardır. Onlar dinî otoritelerine yardım etmek ve kâfirler memleketinde kendilerine iyi bir yer bulmak için Yusuf Kadir Han'ın ordusunu takip eden basit seydiler olmak mecburiyetinde idiler. Her ne olursa olsun, sefer uzun ve müşkilâtlı oldu; bir yıldan fazla süren bir muhasarayı müteakip Hotan alındıktan sonra mağlûp ordunun kırıntıları Pokur yolu dağları üzerindeki manastırlarda takip edilerek katliâm edildi ve dağıldı. Mabret ve manastırlar tahrip veya cami'ye tahvil edildi, şehir de toprakla beraber oldu ve fersahlarca şarka nakledildi⁶⁸. Nihayet en geç 1005 de İslâm sulhu Lob nor'a kadar hüküm sürdü. Yusuf Kadir Han zaptettiği yerleri has olarak aldı⁶⁹.

⁶⁸ *Dutreuil de Rhins*, ilmî hey'eti seferiye (Mission scient), III, 138. Eski şehir Yotkan'da idi.

⁶⁹ *El-Utbî* bunu Melik-i Çin, yani «Hatan Kralı» olarak tesmiye eder; *İbn-ül Esîr* Çin yerine Hatan yazar.

Buhara alındıktan sonra Ebul Hasan Nasr, Horasan'ın hâkimi olduğundan kendisinin tebrik edilmesi, ve o zamana kadar aralarında mevcut olan dostluk anlaşmasının ittifak muahedesine tebdilini teklif etmek için Sultan Mahmud'a yazmış idi. Mahmud bu tekliflere müsaait cevap verdi ve İlik Han'ın kızıyla evlenmek için bir elçi gönderdi. Amu'nun iki devlet arasında hudut olacağını şart koştu. Fakat Mahmud imparatorluğunun diğer ucunda Multan'ın fethi ile uğraştığı zaman müttefiki boş kalan Horasan cihetinde ülkesini büyültmek için fırsattan istifadeye muahedelerinin mani olmadığını düşündü. Belh, Herat ve Nişapur'u zapteden (1006) bir Sübaşı tekin (ordu başbuğu) sevketti. Bunu öğrenen Mahmud yıldırım çabukluğu ile Hind'den dönerek Türkleri Belh'ten taredetti. Subaşı'nın kıt'aları kaçtılar yaz ortasında çölde serseriyane dolaştılar; yorgunluk ve susuzluktan bitkin olduklarından mağlûp ve maktul düştüler, kalan kısmı da dağıldılar. Ertesi yıl han, Yusuf Kadir Han'ı imdada çağırdı, ve onunla birlikte Amu'yu geçti. Mahmud bir kıt'a Oğuz getirtti. Ortaasya'nın bütün muhtelif mintakalarından, Hindistan'dan Basra körfezine, Hazar'dan Lob nor'a kadar olan bütün bölgelerden çıkarılan insanlardan terekküp eden iki ordu Belh'in dört ferseng civarında çarpıştı. Türkler tamamiyle bozguna uğradı, Mahmud bundan böyle onların tarafından müsterih kaldı⁷⁰.

Bununla beraber Ebul Hasan Nâsr'ın kardeşi, Ahmed ibn Ali ile aynı şahıs olduğunu sandığımız Togan Han, devlet idaresi başında olmadığından son derece hiddetlenerek Mahmud nezdinde, muahedeye sadaka-

⁷⁰ *El Utbî*, arapça metin Delhi taşbasması, 234, 264; *İbn-i'l-Esir*, IX, 133-135.

tından dolayı, protestoda bulundu; daima kardeşinin hareketlerini takbih ettiğini beyan etti; beyhude yere onu bundan vazgeçirmeğe teşebbüsünü temin etti ve onu bu vefasız müttetikine saldırmaya teşvik etti. Bu entrikalara maruz kalan Ebul Hasan derhal bulunduğu Mâverâünnehri terkettti ve Balasagun'da kalmış olan Han'a karşı yürüdü. Uzkent'e varınca karın yolları tıkanması yüzünden durmaya mecbur oldu (1010). Bu esnada iki kardeş de Sultan Mahmud'a, aralarındaki mücadelelere iştirâk etmesini, niyaz ettiler. Mahmud onların elçilerini büyük bir şenliğe davet etti, bu şenlikte onlara öyle göz kamaştırıcı debdebe ve kuvvetini gösterdi, ki Türk prensleri kendilerini onun yanında oldukça âciz hissettiler. Bunlar kendi hükümdarlarına, kudreti İran'ın Husrevleri, Rum'un Kayserleri fevkine çıkan bir hükümdar karşısında nifak halinde bulunmanın ne kadar akılsızlık olduğunu arzetteler. Ebul Hasan ve Ahmed ibn Ali çok iyi münasebette değilse de sulh içinde yaşamış oldukları görünüyor. Birincisi zaten az zaman sonra, 1012 de, öldü. Satuk tezkeresi müellifi'nin iddia ettiği gibi kâfirlere karşı olan bir muharebede telef olduğu hiç bir yerde zikredilmez.

Ahmed ibn Ali Togan İlik Karahan Kutbuddevle ona halef oldu. Gerçi kardeşine karşı kusurdan ârî olmaktan uzak olmuşsa da dindar bir adamdı, dinî bilgileri geniş ve Allah yolunda çok gayretli idi. Ortaasya'nın zarurî muvazene şartı olan Mahmud'un dostluğunu elde etmek için ihtimamla çalıştı, ve bütün gayretlerini Türkler'le ve Şark kâfirlerine yani Beşbalık Uygurlarına karşı harp etmeğe sevketti. Bizim tezkere-nin son günleri hususunda Satuk Bugra Han'a atfettiği seferler Togan Han'ın seferleridir. 1017 de 300.000 (?) Uygur Kâşgar ülkesini istilâ ettiler ve sekiz gün zar-

fında Balasagun'a girdiler⁷¹. Togan Han kabilelerinin başlarını topladı ve hasta olmasına rağmen bizzat düşman üzerine yürüdü, düşmanını mağlûp etti ve onu üç ay, ihtimal ki bizim tezkerenin naklettiği gibi, Turfan'a kadar takip etti. Dönüşünde hastalık onu götürdü (öldü). Menkıbedeki Satuk Bugra Han böyledir⁷².

Togan Han'ın halefi Ali'nin üçüncü bir oğlu Ebul Muzaffer Arslan İlik Kara Han Şerefüddeve'dir⁷³. O zaman Semerkant valisi bulunan Hotan fatihi Yusuf Kadir Han Mahmud'u yardımına çağırarak ona karşı isyan etti. Gazne sultanı birbirine zincirlerle bağlı bir köprü üzerinden Amu'yu geçti. İbn ül Esîr'e göre bu memlekette bu cins köprü ilk defa görülüyordu. Fakat Mahmud fena, tehlikeli ve Hindistan'daki vaziyetini tehlikeye koyabilecek bir işe giriştiğini düşündü. Baktıryan'a girdi. Yusuf kızdı, Arslan'a mülâki olarak ikisi birlikte Belh üzerine yürüdüler. Kanlı bir bozgunluğa uğradılar (1019) ve adamları Amu'yu geçmek için öyle

⁷¹ Muhtelif tarihçilere göre bunlar Çinliler, Hotan'lılar ve Kıtay'lar idi. Bu tarihte Kıtaylar şimalî Çin'in hâkimi idiler ve orada Liao sülâlesini tesis etmişlerdi. Az önce Kançeu Uygur'lar ile beyhude münazaalarda bulunuyorlardı. Fakat Liao sülâlesi yıllıklarının sükûtu bahis mevzuu seferin onlardan gelmediğini ispat eder.

⁷² *El-Utbî*, arapça metin, s. 376 ve sonrası; *İbn-ül-Esîr*, IX, 209, *Mecma-üt Tevârih*, Schefer basımı, 233.

⁷³ *Raverty* (Tabakat, s. 85) onu Bugra Tekin Arslan Han tesmiye eder. Buhara'da *Arslan Han*'ın muasırı Biya (Bugra?) Tekin Bahauddevle, ve aynı veçhile de bir kısmı *Arslan Han*, namına basılmış birçok paralar bulundu. Fakat telif edilmeyen Tekin ve Han ünvanları ile Arslan ve Bugra adları arasında tezat vardır. Umumî kaide olarak aynı şahsın iki muhtelif totem adını taşıdığını zannetmiyorum. *Biga Tekin*'in, Sogut Emirinden başka bir kimse olmayacağı muhakkaktır.

bir telaş, öyle bir kargaşalıkla atıldılar ki bunlardan bir kalabalık kısım suya düşüp boğuldu. Birkaç gün sonra Mahmud kendine, Harzem Şah'ın elçilerinin, hükümdarlarının tebriklerini getirdiklerini görmekle hayret etti. Mahmud onlara: «bu kadar az bir zaman zarfında Türklerin inhizama uğradığını nasıl öğrenebildiniz?» dedi. Onlar da: «nehrin yuvarlayıp götürdüğü Türk külâhlarının çokluğundan» cevabını verdi. Zaten Mahmud Hindistan'da yayılmanın Ortaasya'dakinden daha kolay, daha faydalı olduğuna, Türkler aleyhinde yapılacak bütün teşebbüslerin yıkıcı bir delilik olacağına, arzularını mevki-i fiile çıkarmak için onları tahdide mecbur olduğuna, şimal komşuları ile imkân oldukça iyi münasebette bulunmak, olmadığı takdirde müdafî vaziyette bulunmak lâzım geldiğine kani olmuştur.

Birçok kronikler arasında Mecma-üt Tevarih, Arslan'ın bozulmasını hicrî 410 (1019) tarihinde tesbit eder. Fakat Mahmud, Hindistan'da, devamlı bir surette 409 dan 414 yıllarına kadar meşgûldü. Müneccim-başı bozgunluğundan sonra doğrudan doğruya hususî hayata çekildi der⁷⁴; İbn ül Esîr (IX. 211) vak'ayı tarih vermeksizin nakleder ve hükûmette hiç bir intikal kaydetmeksizin geçer; Mecma-üt Tevarih Türk emirini muharebeden az sonra öldürür⁷⁵. Bu şahadetlerden, Arslan'ın felâketinin, hayatı sonunda değilse, hükûmeti sonunda vuku'bulduğu istintaç edilebilir. Onun 425 (1034) yılına kadar kendi adına basılmış paralarına malik bulunuyoruz. Bu Mahmud'un serbest kaldığı yıldır ve Gerdizî onun bu tarihte Mâverâünnehre yaptığı bir se-

⁷⁴ Grigorief basımı, s. 64.

⁷⁵ Schefer basımı, 234; «O nîz der ân eyyâm vefât yaft.»

fere işaret eder⁷⁶. Bu seferin 419 seferi olduğu muhakkaktır, fakat Gerdizî'nin iki seferi bir sanıp karıştırarak birincinin tarihini, ikincinin tafsîlâtını nakletmesi mümkündür.

Arslan'ın saltanatının başlangıcı sonu kadar pek mes'ut olmadı. Selefinin idaresindeki bütün memleketleri saklayamadı ve doğu bölgelerinin bir kısmını müstakil Türk beylerine bırakmak zorunda kaldı⁷⁷. O zaman, gerek Hitay (Liao) lar, gerek Tibetliler'le olan savaşlarda olsun Uygurlar'ın fetihleri mevzuu bahis değildir, vergi vermeyi reddeden vassaller bahis mevzuudur.

1024 veya 1025 yılı son aylarında Yusuf Kadir Han hükûmeti eline aldı, ve kudretli bir surette Balkaş'dan Hotan'a Uygur sınırlarından Amu derya'ya değin bütün ülkeleri itaatı altına aldı. İbn ül-Esir'e göre (IX, 210) Harun Bugra Han'ın oğlu Gerdizî'ye göre İlik Han (Togan'ın amcası oğlu — Cousin'i — idi, ki aynı kimse demektir. Fakat paralarında Arslan Yusuf ibn Ali adı vardır. O hakde tezkerede gördüğümüz gibi üç selefinin kardeşi olması icabeder. Fîlhakika 993 de artık çocuk olmayan bu kıymette bir adamın bu zamanda babasına halef olmaması, ve sülâleden oldukça uzak birinin ona tercih edilmesi güçlûkle anlaşılır. Harun'un ölümünde hükûmet sürececek bir vaziyette bir oğul bırakmadığını kabul etmek lâzımdır. Öte taraftan Tabakatlar (S. 116), eski bir müellifi, İbn Haysân'ı Feryâbî, zikrederken Yusuf Kadir Han'ın selefi Ebul Muzaffer'in kardeşi olduğunu teyid ederler; ben Yusuf'u, Harun'

⁷⁶ Raverty tarafından zikredilmiş, op. cit, s. 904.

⁷⁷ Mecma-ut Tevarih.

un değil, Ali'nin oğlu kabul etmemiz icabettiğini zannediyorum.

Arslan Yusuf Mahmud'a ondan gördüğü tektirden hiç bir kin beslemedi. Harp meydanında karşılaştıktan sonra iki hükümdar ziyafet masası etrafında oturmuşlardı, ve İlik Han'la Gazneliler'i birleştiren eski dostluk bağını yeniden bağlamışlardı. 1038 de yeni güçlükler zuhur etti. Mahmud Bugra Hanlar sülâlesinden Ali Tekin'in Buhara üzerindeki istibdadına nihayet vermek için müdahale etti. Amuderya'yı geçti ve Yusuf Balasagun'dan onun önüne geldi. İki hükümdar arasında yeni bir ittifak muahedesine müncer olan bir mülâkat vukubuldu. Amuderya'nın iki âkidin memleketleri arasında hudut teşkil etmeğe devam edeceği, İlik Han için, hükümdarı her gün daha tehlikeli olan Harzem'in Mahmud'un himayesi altına geçeceği, sultan'ın kızı Zeyneb'in Yusuf'un oğlu Bugra Han'a nişanlanacağı, İlik Han'ın kızının Mahmud'un oğlu ile evleneceği, ve nihayet Semerkant civarında yerleşen ve Harzem ile Mâverâünnehr'de yağmacılık eden Oğuzlar'ın Selçuk kabilesinin Horasan'a nakledileceği şart koşuldu⁷⁸.

Bu zamanda Türk - Karluk imparatorluğunun şark kısmının İslâmiyeti kabûl etmesi ihtimâli uzaktır. 1026 da Mahmud'un ailesinden prensesin izdivacını talep eden Yusuf'un akrabası müslüman olmadıklarından reddedildi. 1043 de Balasagun ve Kâşgar civarındaki Türkler'den on bir çadır halkı Kur'an dinini kabul etti⁷⁹. XII nci asırda Kara Hıta'y'ların istilâsı İslâmiyetin

⁷⁸ Tarih-i Beyhakî, Kalküta basımı, s. 230. Tabakat-i Nasırî, 84, 904, ve Raverty'nin notları.

⁷⁹ Raverty, Tabakat, s. 905; *İbn-ül-Esir* IX, 355.

gerilemesine bir sebep teşkil etti, ve, XIII üncü asırda Küclük'ün tarihi ve Avrupalı seyyahların raporları bize buralarda mühim miktarda budist, maniheist ve hırıstıyan unsurların mevcut olduğunu gösteriyor. Müslüman misyonerlerinin 14 üncü asırda Şarkî Türkistan'daki fena mezhepleri kökünden kaldırmak için sarfettikleri gayretleri meydana koymak fırsatını elde edeceğimiz muhtemeldir. Bu ispat eder ki bizim tezkere Satuk'un neslinin yeni dini kabuk etmeyen herkesi merhametsizce öldürdüğünü ifade ettiği vakit mübalâğa eder.

Arslan Yusuf 1032 de öldü. Satuk Bugra Han menkıbesinin bahsettiği son şahsiyet budur. Binaenaleyh Türk-Karluk sülâlesinin tarihini daha uzağa giderek takip etmeyeceğiz. Artık sülâlenin yıldızı düştü, ve inhitatı sür'atli oldu. Hükûmdar ailesi âzaları arasında şiddetli kavgalar, muharebeler, suikastlar, kıtaller ve zehirlenmeler oldu. Gazneliler kudretlerini muhafaza ettikçe İlik Han'lar imparatorluğu mevcut oldu. Fakat Horasan'a nakledilen Selçuk boyu, kara bulut gibi ufukta gözüktü, ilkin hemen hissedilmez bir vaziyette iken tedricen büyüdü ve derhal müthiş bir fırtına gibi semayı kapladı. Her taraf zaptedildi. İran, Harzem, Elcezeire yeni gelenlerin boyunduruğuna boyun eğdi. Karluk Türklerinin irsî düşmanları olan Selçuklar ve onlara sadık Oğuzlar'ın artık onlara değil Gazneliler'e karşı ihtiyatlı hareket etmelerini icap ettirecek sebepler mevcuttu, ve az çok onları nasıl mağlûp edeceklerini biliyorlardı. Zira onlar Türkler'e karşı Türkler idiler. XI inci asrın üçüncü dörtte birinde Satuk Bugra Han'ın ahfadına metbuiyetlerini kabule mecbur ettiler. Fakat daima bir Türk'ü tepeleyen daha bir Türk bulunur: Mançuri'den çıkmış olan Kara Hitay'lar 1140 da bunu Selçuklular'a gösterdiler. Kâşgar ve Semerkant emirle-

rinden vergi aldılar; arz-ı tazim gördüler. Bunların da yerine, 1210 a doğru Harzem Şah ve Çingiz Han tarafından ezilmeden önce birkaç yıllık kısa bir zaman için Ortaasya'da metbuiyetlerini tanıtan Nayman'ların Küçük-han'ı geçti.

Yusuf'un ölümünden sonra devleti üç kısma ayrıldı: Semerkant ve Fergana, Taşkent ve Evliya Ata, Balasagun, Kâşgar ve Hotan - sonra, muvakkat bir birleşmeden sonra hududu Hocent'te tesbit edilmek üzere kat'î surette iki hükûmet teşekkül etti. Kudatgu bilik⁸⁰ 1065 den 1102 ye kadar saltanat süren şark kısmı hükûmdarı, Yusuf Kadir Han'ın torunu maşrik meliki, hanlar hanı, Harun Bugra Tabkaç İlik Kara Han'a ithaf edildi. Semerkant İlik Han'larının sonuncusu Harzem Şah tarafından mağlûp edilen ve 1212 de öldürülen Osman ibn Ali Celâküddin oldu. Şark Türk Karluk'larının son hükûmdarı da ancak Kopal civarlarını muhafaza etmiş olan Arslan Han oldu. 1211 de Çingiz Han'a arz-ı itaat etti, o da ona bir Moğol prensesi verdi, fakat, Reşid üd-din diyor ki, Çingiz Han ona Sart ünvanını verdi; çünkü bundan böyle onun Arslan Han⁸¹ ünvanını taşımasına müsaade etmesi imkânsızdı. Yirmi batından fazla hükûmdar nesli olan Orhun Han'lar han'ı vârisi artık bir burjuvadan farklı değildi.

İlik Han'lar sülâlesi şairleri, âlimleri, tarihçileri sahavetle besleyen sülâleler arasında temayüz etmez. Bu sülâle bize kaba barbar ve cahiller sülâlesi gibi görünür. Bununla beraber vakayiciler, bu hükûmdarların çoğu-

⁸⁰ *İbn-ül-Estr* IX, 313. Bir metinde müellif Yusuf diyor. Bu yanlıştır.

⁸¹ Reşid-üd din, Berezin basını I, Bretschneider, *Medieval Re-seirches*, II, 40.

nu dindarlıkları ve ilim adamlarına karşı rağbetleri dolayısıyla methederler. *Tarih-i Reşidî* müellifi eski bir kitapta Balasagun'da bulunan çok miktarda yüksek ilim adamları zikredildiğini gördüğünü nakleder, ki burası anlaşılmaz. Şüphesiz din işlerinde safca din adamlarına mutî ve kitaplarda sihîr ve din vasıtalarından başka bir şey görmiyen bu barbarlar ilâhiyat'tan başka fikrî faaliyetlerin olabildiğini asla anlamadılar; bunlar yalnız ilâhiyatçılarla alâkadar oldular ve şairlerle tarihçileri ihmal ettiler.

REŞİD ÜD-DİN VE TÜRK TARİHİ

I.

İslâm medeniyeti dâiresinde yetişen İranlı büyük ilim ve devlet adamları arasında Reşîd üd-din müstesna bir mevki işgâl eder. Gerçekten o mümtaz devlet adamı sıfatları, büyük imâr ve tesis faaliyetleri ile tanındığı kadar müsbet ve manevî ilimler sahasında da yüksek bir şahsiyettir. Lâkin onun müstesna mevkii bu vasıflarından ziyâde *Câmi'ut-tevârih* adlı meşhûr eserine bağlıdır. Filhakîka büyük vezîr, bu eseri ile, bütün dünyaya şâmil bir Cihân tarihinin sâhibi olup beşeriyet, kendisinden önce ve sonra, böyle emsâlsiz bir görüş ve teşebbüse erişmiş değildir. Meselâ ondan takriben dört asır önce İranlı meşhûr Taberi'nin *Tarih ül-umam ve'l-mülûk*'ü (Milletler ve hükümdarlar tarihi) ile kendisinden üç asır sonra gelen Osmanlı Müneccim-başı'nın *Câmi'üd-düvel*'i (Bütün devletler tarihi) isimlerine rağmen, birer Cihân tarihi mahiyetini almayıp İslâm ve Yakın-şark hududları içinde kalmıştır. Hattâ Avrupa medeniyeti, XIX. asırda bile, cihân tarihi tabiri ile, hâlâ Roma-Germen âlemini anlamakta ve küçük Avrupa kıt'ası hududlarını henüz aşmamış bulunmakta idi.

Reşîd üd-din'in kaydına göre Moğol hanı Sultan Muhammed Olcaytu eserin mukaddimesinde şöyle diyordu: «Bugüne kadar hiç bir pâdişâh bütün iklimlerin ve kavimlerin tarihi hakkında böyle bir kitap düşünmemiştir. Zamanımızda bütün dünya bizim ve Çingiz han

soyunun fermânı altında olup Çin, Hind, Tibet, Uygur ve diğer Türk, Arap, Acem ve Frenk kavimlerine ve çeşitli dinlere mensup âlim ve tarihçiler huzurunda toplanmış ve her biri kendi milletlerine aid tarihlerden kısaltıp benim nâmıma *Câmi'üt-tevârih* adlı bu eseri hazırlamıştır. Hiç bir devrin pâdişâhı böyle bir teşebbüse girişmemiştir.» Bu ibâre bu müstesna tarihî hakikatı çok güzel bir şekilde ifâde etmiştir. Nitekim Reşîd üd-din de Arap ve Acemlerin tarihini cihân tarihi denizine akan nehirlerden ancak biri sayıyordu.

Bu durum cihân tarihi fikri ve teşebbüsünün insanlık tarihinde ne derece yüksek bir tekâmül olduğunu göstermekte; Reşîd üd-din ve devrin hükümdarını İslâm dünyasının hududlarını aşarak artık beşeriyet ve medeniyetin nasıl malı olduğunu meydana koymaktadır. Bu fikri tekâmül muhakkak, ki cihânşümûl Moğol imparatorluğunun kurukuşu ve milletler-arası münâsebetlerin gelişmesi ile ilgilidir. Gerçekten dünyayı istilâ eden Moğollar İslâm medeniyetini ve bilhassa Türkistan ve İran gibi devrin en ileri ve mamûr ülkelerini tahrip te ne derece menfî ve müdhiş bir rol oynamışlarsa, Pasifik Okyanusundan Akdeniz kıyılarına ve Avrupa içlerine kadar cihânşümûl bir imparatorluk ve siyâsî birlik kurarak kıt'alar ve milletler-arası medenî münasebetlerin gelişmesine de o nisbette hizmet etmişlerdir. Nitekim Uzak-Şark, İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında ticarî ve kültürel münâsebetler en geniş bir şekilde ilerlemiş; İslâm medeniyetine aid modern ticaret usûlleri, İran'ın *çek* kelimesi ile birlikte, Avrupa'ya geçmiş; Şarkın matbaası ve barutu Garba intikal etmiştir.

Bu siyasî inkılâp İlhanlıların Türkleşen payitahtı Tebriz'i devrin ticarî ve kültürel mübâdelelerinin mer-

kezi ve zamanın en büyük, şehri hâline getirmiştir. Öyle ki İlhaniler zamanında Tebriz şehrine aid vergilerin yekûnu çağdaş İngiltere veya Fransa krallıklarından her birinin bütçesine muadil bir seviyeye erişmiş bulunuyordu. Moğol sarayında Türk (Uygur), Moğol, İranlı, Çinli, Hindli, Frenk (Avrupalı) müslüman, hristiyan, yahudî, budist ve şamanî her din ve milliyete mensup ilim adamları bulunuyor ve bu şartlar geniş fikir ve kültür mübâdelelerine imkân hazırlıyordu. İşte *Câmi'üt-tevârih* gibi bir dünya tarihini telif teşebbüsü bu milletler-arası kaynaşmaların bir neticesi idi.

II.

Moğollar şamanî iken, pratik gayelerle sâdece astronomi, tıp ve riyâziye ile alâkâlı bulundukları halde, İslâmiyeti kabûl ettikten sonra manevî ilimlere de ehemmiyet vermeğe başladılar. Nitekim *Câmi'üt-tevârih*'in telifi de bu devre rastlar. Gazan han bir yandan gittikçe unutulmakta olan Çingiz han ve haleflerine aid tarihî zafer ve hâtıraları yeni nesillere ulaştırmak, öte yandan da yaşadığı İran'da gözleri kamaştıran *Şeh-nâme*'ye muadil bir esere sâhip olmak istiyordu. Zira İran tarihinin haşmetli eski devirleri Firdevsî'nin dehâsı ve *Şeh-nâme*'si sâyesinde abideleşmiş ve İranlıların malı olarak ebedî câzibesini muhafaza etmişti. Çingiz Moğollarının ve Türklerin cihânşümûl hâkimiyetlerinin de yazılması ve *Şeh-nâme*'ye nazîre bir eserin vücûda getirilmesi düşünce ve arzusu *Câmi'üt-tevârih*'in ilk cildini meydana getirmişti. Gazan han İlhanî hazine-sinde mukaddes bir yadigâr olarak muhafaza edilen Moğolca «*Altan depter*» adh tarihî bir eseri ve resmî vesikaları Reşid üd-din'e teslim etmiş; Çingiz ve halef-

lerine aid vak'aları hâfızasında tutan Pulad Cink-Sâng ile Uygur ve Kıpçak rivâyetçilerini de bu hizmetle vazîfelendirmişti. Bununla beraber Çingiz han'dan önce küçük ve iptidaî Moğol kavminin tarihî ve efsânevî mazisi çok fakirdi veya mevcud değildi. Buna mukabil komşu Türk milleti Uzak-Şark'tan Tuna boylarına ve Ak-deniz kıyılarına kadar uzanıyor; bu büyük milletin zengin mazisi tarih ve destanlardaki hatıraları ile yaşıyordu. Bu tarih, İslâm, Hıristiyan ve Yahudî rivayetlerine göre, Nûh'un torunu olan cihân fatihi Oğuz han destânı ile süslenmişti. Esasen İran millî destânı Şeh-nâme de Türklere geniş bir yer vermiş; efsânevî Türk fâtihî Afrâsyâb Ceyhûn nehrini geçerek İran'ı istilâ etmiş; bu ülkede uzun yıllar hüküm sürmüştür. Bu sebeptendir ki, Türkistan'da okduğu gibi İran'da ve Azerbaycan'da da bazı şehir ve kalelerin kuruluşu ona isnad olunmuştur. Bu münasebetle Ortaçağ İslâm müellifleri Oğuz han ile Afrasyâb'ı birleştirmişlerdir. Nitekim Türk, İran ve Arap kaynakları Karahanlı ve Selçuklu hanedanlarının, hattâ daha uzaktaki put-perest Uygurların bile Afrâsyâb soyundan geldiklerine inandıklarını yazarlar.

Gazan han ve Reşîd üd-din'in. Câmi'üt-tevârih ile Moğolların mâzisini, Türkistan ve İran an'anelerine uygun olarak, Türk tarih ve destânları ile zenginleştirmesi ve esere bu devir ile başlaması tabîî idi. Şeh-nâme'nin câzibesi ile Gazan han Türk-Moğol tarihini, ona bir nazîre olarak, nazma aldirmek ve millî bir Şeh-nâme vücûda getirmek emeline idi. Nitekim onun ölümünden ve Câmi'üt-tevârih'in ikmalinden sonra Şems üd-din Kâşânî ve Hamdullah Kazvinî eseri *Zafer-nâme* ve *Gazan-nâme* adları ile nazma almaya girişmişlerdir. Fakat Fırdevsî'nin muhteşem Şeh-nâme'si karşısında

bunlar edebî ve destanî bir kıymet kazanamamış; hattâ aslı nesir hâlinde mevcûd olduğundan bunlara kaynak olarak ciddî bir ihtiyaç da kalmamış ve böylece millî bir Türk-Moğol Şeh-nâme'si vücûda getirme teşebbüsü de muvaffakiyetsizliğe uğramıştır.

Reşid üd-din'in, bizzat verdiği kayıtlara göre de, Moğolları Türklerin bir kolu saydıktan sonra, eski devirler için, Câmî'üt-tevârih'i Türk tarih ve destânı ile başlatması tabîî idi. Türk Moğol münasebetlerinin bu şekilde anlaşılması sâyesindedir ki, bu eser Türk tarihi için çok mühim ve zengin bir kaynak olmuştur. Bu hizmetine ve eline geçen yazılı ve sözlü tarihî malzemeyi sadakatla nakletmesine rağmen Türkiye'de Reşid üd-din'i, İlhanilere yaranmak maksadiyle, Türk tarih ve destânlarını Moğollara maketmekle suçlandıran ilim adamlarına rastlanmıştır. Aşırı Moğol taraftarlığı gibi bu aleyhtarlık da tamamiyle hissî olup Türk-Moğol münasebetlerine aid bu yaklaştırma görüşü, aslında, Reşid üd-din'e ve Çingiz Oğullarına mahsus değildir. Fîlhakîka ilk İslâm fâtihleri gibi Ortaçağ müellifleri de, Ceyhûn nehrinden Çin'e kadar mevcûd bütün kavimleri ve bu arada Moğolları Türk umumî adı ile tanıyorlardı. Nitekim İslâm ve Hristiyan kaynakları, uzun müddet, Macarları ve bazı Finogur kavimlerini (*Saklab*) de Türklük câmiası içinde düşünüyorlardı.

Moğolların Türklük câmiasına mensûbiyetleri kanaati üzerinde coğrafi yakınlık, Şamanî inanışlarında ve göçebe hayatında benzerlikler, Türk kültür ve dilinin tesirleri rol oynuyordu. Çingiz hanın, imparatorluğunu kurarken, Uygur medeniyetini yazı, teşkilât ve memurları ile benimsemesi ve Moğol istilâlarına gayri müslim Türklerin büyük bir nisbette katılmaları da bu

tesiri çok daha kuvvetlendirdi. Moğolların Türkistan, İran ve Altun-Ordu'da sür'atle Türkleşmeleri de bu sâ-yede mümkün okuyordu. Bu durum Çingiz oğulları ile birlikte Reşîd üd-din'in de Moğolları Türklerin bir kolu sayması ve Câmî'üt-tevârih'in Türk tarih ve destânı ile başlaması sebeplerini izâh eder. Nitekim Câmî'üt-tevârih Türk ve Moğollara aid destân ve efsâneleri o kadar müstakil ve sâdıkanane nakletmiştir, ki ne *Oğuz-nâme*'de en küçük bir Moğol izine ve ne de Çingiz'in menşesine dair Alangua hikâyesinde bir Türk tesirine rastlamak mümkündür. Fakat Çin kaynaklarının Gök-Türklerin menşesine aid ve Bozkurt'a bağlı menkıbe Câmî'üt-tevârih'de Ergenekon destânı adı ile Moğollara ve Çingiz han soyuna maledilmiştir, ki bu da Reşîd üd-din ile ilgili olmayıp Türklerden Moğollara geçmiş eski bir an'ane-ye dayanır.

III.

Çingiz han ile ilk haleflerinin Türkçe bilmemeleri ve Selçuklu beyleri ile tercüman vasıtasıyla konuşmaları da Moğolların Türk câmiasına dâhil sayılmalarına engel olmamıştır. Aslında Türkçe ile Moğolca'nın akrabılığı ve aynı dil ailesine mensûbiyetleri bile bugün isbat edilmiş değildir. Gerçekten Türkler ile Moğollar arasında dil ve ırk ayrılığından başka içtimâî ve siyasî teşkilât ile kültür ve an'anelerde de büyük fark ve hat-tâ zıddiyetlerin mevcûdiyetini tarih meydana koymaktadır. Moğollar yalnız müslüman Türklere değil, kendileri gibi, göçebe ve şamanî olan Türk kavimlerine karşı da çok merhametsiz davranmışlar ve onların mukavemetlerini kırmak maksadiyle aynı cinsten olduklarını söyleyerek teslim aldıkları bu göçebeleri imhâ etmiş-

lerdir. Böylece tarihte Türk adının ne kadar geniş ve umumî bir mânâda kullanıldığı anlaşılmakta ve bir tahrif bahis mevzuu bulunmamaktadır.

Reşid üd-din Türk tarihi ve Türk kavimleri ile başlamakla beraber, Uygur kültürü sâyesinde, Çingiz ve oğullarına aid yazılı vesikalar gibi Türkçe bir kaynağa dayanmamış; sâdece devrinde yaşayan şifahî rivayetleri toplamıştır. Bununla beraber bu rivâyetler, bizzat *Oğuz-nâme*'nin esere başlangıç teşkil etmesi ve kitabın içinde müstakil bir destân hâlinde dercolumması çok büyük bir ehemmiyet taşır. Bu sâyede Hunlar'dan ve Gök-Türkler'den Selçuklular'a kadar Türk tarihinin akislerini toplu bir şekilde veren İslâmî bir Oğuz destânına sâhip bulunuyoruz. Bu eser aynı asra aid olup yeni bir keşif sayılan uygurca rivâyetinden çok daha zengin olmakla da mühimdir. Oldukça zor olan neşri yapılmamış ve destân ciddî olarak işlenmemiştir¹.

Türk destânı *Oğuz-nâme* ile İran destânı *Şeh-nâme* arasındaki en büyük fark yalnız ikincisinin Firdevsî'nin dehâsı ile bir san'at âbidesi olmasından ibaret olmayıp ikincisinin daha ziyâde Oğuz han etrafında teşekkül etmiş bulunması ve diğer Türk destânları ile birleşerek bütün eski Türk tarihini aksettirememesidir. Nitekim sâde bu eser bile Oğuz destânının hepsi değil küçük bir hülâsası gözükmektedir. Nitekim bazı tarihî kayıtlar daha mufassal bir nüshanın mevcûdiyetini göstermekte ve *Dede-korkut* kitabı da daha zen-

¹ Şimdi bu eser Câmi'üt-tevarih'den mühim kısımları neşreden K. Jahn'ın, himmeti ile Faksimile ve Almanca tercümesiyle çıkarılmış ve nâsır yeni mühim bir hizmet daha yapmıştır, ki bunun üzerinde ayrıca bir makale neşredegiz.

gin ve işlenmiş bir eserden bir kısmına erişmiş olduğu muza delâlet etmektedir.

Bununla beraber Reşid üd-din, bu kadarı ile de, bize Türkler'in tarihî hayatları, düşünce ve inanışları, içtimai ve siyasi teşkilâtları, Oğuz kavmi ve kabileleri ile onların diğer Türk kavimleri ile münâsebetleri hakkında çok mühim bir kaynağı bırakmıştır. Bu eserin tarih ve destân hüviyetiyle Câmi'üt-tevârih'in başına konması devrin anlayışına, eserin yazılış gayesine ve Şeh-nâme örneğine de uygundur. Nitekim bu kitabın Şeh-nâme'ye nazîre olarak manzûm bir hâle getirilmesi bahis mevzuu idi.

Reşid üd-din ve Şems üd-din Kâşânî'nin, İran'da bu zaman'a değin, Türk ve Moğolların tarihi hakkında böyle bir eserin bulunmadığına dair ifâdeleri bu kısım için de doğrudur. Filhakîka Moğollardan önce İran'da cihân hâkimiyeti dâvası güden, Oğuz han'ın veya Afrâsyâb'ın torunkarı olmakla iftihar eden Selçuklu sultanları, kendi mâzileri hakkında tarihî ve destânî böyle bir eser bırakmamışlardır. Halbuki Selçukluların daha zengin hâtıralara sâhip oldukları, fakat put-perestlik devrini diriltmek endişesiyle bu gibi teşebbüslerden uzak kaldıkları anlaşılıyor. Nitekim XIV. asır Mısırlı Türk tarihçisi Aybeg el-Davâdâri, Türklerin zuhuruna temas ederken, onlardan Kıpçaklara ve Moğollara intikal eden *Ulu-ata Bitikçi* adlı esere çok hürmet gösterdiklerini, Oğuzların da Oğuz han ile başlayan ve ilk hükümdarlarını anlatan «*Oğuz-nâme*» adlı kitapların da aynı saygı ile elden ele doklaştığını söyler. Ona göre bu kitapta Depe-göz'ün Türk ülkelerini harap ettiği ve nihâyet kahraman Basat tarafından öldürüldüğü yazılıdır. Türklerle aid bu hurafeleri zikretmek Şeri'at'e aykırı olduğundan bu kadarı kâfi görülmüştür, der.

Bu kayıtlar mufassal bir Oğuz destânının mevcûd olduğunu, XV. asırda yazılan Dede-Korkut kitabının onun bir parçasını teşkil ettiğini, fakat bu eserlerin dinî endişelerle yüksek muhitlerde değil yarı şamanî ve göçebeler arasında yaşadığını göstermektedir. Nitekim, Şeh-nâme'yi yazarak, âteş-perest İran'ı ihyâ ettiği için Firdevsî de dindar çevrelerde iyi karşılanmamıştır. Yakın-Şark'a gelen Selçuklu Türkmenlerinin Oğuz destânını birlikte getirdiklerini XII. asır süryani tarihçisi Mihael'in kayıtları da meydana koymaktadır. Bu durum Selçukluların, Moğolların aksine olarak, eski tarih ve destânları ile alâkadar olmadıklarına, İslâm'dan önceki mâzileri ile iftihar etmekten çekindiklerine delâlet eder. Bununla beraber Sultan Sancar'ın hususî tabîbi Ali Kayîni'nin, onun nâmına, *Mefâhir ül-Etrâk*, adlı bir kitap yazmıştır, ki muhtevası bilinmeyen bu eserin ismi onun mâhiyetini belirtmektedir. Buna mukabil Türkistan'da biri XII. asırda, *Tarih-i Türkistan* ve diğeri de XI. asırda *Tarih Mülâkit-Türk* adlı iki eser yazılmıştır, ki *Oğuz-nâme'ye* aid malûmat ihtiva ettikleri Avfi ve Mervezî'nin bazı kayıtlarından anlaşılıyor.

IV.

Reşid üd-din, Câmi'üt-tevârih'in baş tarafına Türklerle dair kısmı yazarken, Türk tarihçileri ve râvilerin kayıtlarına rağmen, yazılı kaynaklara dayanmamış; sâdece Türklerden (Ozan'lardan) sözlü rivâyetleri dinleyerek *Oğuz-nâme'yi* eserine dercetmiştir. Bu destânın Sır-Derya Oğuzlarına ve oradan yeni göçmüş rivâyetçilere aid olduğu burada Yengi-Kent yabguları hakkındaki menkıbelerin mühim bir yer işgâl etmesi ile ve uygurca varyiantta bu kısım hakkında hiç bir kaydın bu

lunmaması ile sâbittir. Sır-derya Oğuz devletinin yıkılışı ile sona eren destân, zaman yakınlığı dolayısı ile, burada tarihe yaklaşır. Nitekim Selçukluların zuhûru ve yabgular ile mücâdelesı hususunda destân bize yeni malzeme getirmiş ve tarihî kaynaklarla teyid edilmiştir.

Reşîd üd-din Oğuzların nasıl Türkmen adını aldığına dair bir halk etimolojisini naklederken bunların Şark Türkleri gibi Mongoloid vasıflara sâhib olmadığını, Mâ-verâünnehr'e ve İran'a gelince, iklim tesiri ile, İranlılara benzediklerini, bu sebeple kendilerine *Türk-mânend* (Türke benzer) yani *Türkmen* denildiğini belirtir. Bu, Oğuzların veya Türkmenlerin ırkî husûsiyetleri bakımından mühim olup diğer tarihî kayıtlara uygundur. Müslüman Oğuzların, daha Sır-derya boylarında iken, Türkmen adını aldıklarını Mahmud Kâşgari ve Arap coğrafyacıları gibi iki ve üç asır evveline aid kaynaklar bildirmek sûretiyle, onların İranlılara yakın ırkî bir hususiyet arzetmeleri yani Mongoloid vasıfta bulunmalarının muhaceret ve iklim değiştirmekle alâkalı olmadığını gösterir. Oğuzların veya Garp Türklerinin bu simâ farkları diğer kaynaklarla da tesbit edilmiştir.

Câmi'üt-tevârih ve *Oğuz-nâme* Garp Türklerinin millî tarih görüşü ve şuûrunu kuvvetlendirmekte çok büyük bir rol oynamıştır. Millî destân ve an'anelere göre Osmanlılar Oğuzların en asîli olan Kayı boyuna mensup olmakla öğünür ve kendilerini diğer Türk ve Moğol hanlarından daha üstün tutarlardı. II. Murad zamanında Türk kültürü ve şuûru çok yükselirken Yazıcıoğlu *Câmi'üt-tevârih*'in *Oğuz-nâme*'sini ve Anadolu'da yaşayan millî an'aneleri topluyordu. Dede-Korkut kitabında Korkut-ata «Âhir zamanda hanlığın Kayı boyuna geçeceğini, hâkimiyetlerinin Kıyâmet'e kadar sü-

receğini» tebşir etmiş ve bununla Osmanlı hânedanının murâd edildiği belirtilmiştir. Böylece Osmanlılar Ak ve Kara-koyunlular gibi diğer Garp Türkleri de dâhil bulunarak, Oğuz destânını, parça hâlinde de olsa, millî tarihi şümûlüne almış ve tamamlanmış; Reşid üd-dîn'in eseri Türk kültürü ve şuûrunun yükselmesine büyük bir hizmet etmiştir.

Türk devlet anlayışı ve siyâsî hukuku millî türeye ve destâna göre muayyen bulunduğundan, han ve sultanların Oğuz han neslinden gelmesi kaidesi, Oğuz boyları ve diğer Türklerin hukukî mevki ve münâsebetleri bilinmek ihtiyacını doğurmuş. *Oğuz-nâme* ve millî türe de bu sebeple mukaddes sayılmıştı. Bu da Oğuzların Türklerin en asîli, en kudretli ve medenîsi olması ile ilgili idi. Nitekim Türkler «Her şey kalkar, ama türe kalkmaz» derken bu durumu güzelce belirtiyorlardı. Bu sebeple Oğuz han soyundan gelmeyen han ve sultanlar meşrû sayılmıyor; Gazne ve Harzem sultanları da bu münasebetle tarihte hakîr sayılıyordu. Büyük bir fâtihi okmasına rağmen Timür'ün han veya sultan ünvanlarını alamaması ve sâdece Emîr Timür kalması da bundandır. Türk boyları arasında hukukî kaidelerin ihlâli yüzünden çıkan mücâdeleler tarihî kaynaklarda ve Oğuz destânında zikredilmiştir.

Reşid üd-dîn'in eseri Moğol, Türk ve İran tarihleri için, şüphesiz, çok büyük bir hizmet teşkil eder. Fakat onun bir dünya tarihi vücûda getirme fikri ve teşebbüsü cihân-şümûl bir ehemmiyet taşır. İslâm medeniyetinin kuruluşu ve yükselişinde İranlılar sayısız büyük bir ilim, fikir ve siyâset adamları yetiştirmekle tarihte çok yüksek bir mevki kazanmışlardır. Bunlar arasında Reşid üd-dîn dünya tarihinde emsalsiz bir görüş ve

eserin sâhibi olarak müstesna bir sîmâdır. Bu sebeple bugünkü İran ilmi onun 650. ölüm yılında ilmî bir toplantı tertip etmekle kendisine düşen bir vazifeyi yapmış ve dünya'ya da bir örnek olmuştur. Zira Reşîd üddin, bütün insanlığa aid bu fikir ve teşebbüsü ile, diğer milletleri ve husûsiyle Unesco'yu da bu harekete katılmağa, eserlerinin neşri ve tedkikinin milletler-arası bir mâhiyet almasına dâvet etmektedir.

IRAK TÜRKLERİ MESELESİ

I. Dış Türklerin Durumuna Dair

Dünya, bugün, en hararetli bir milliyetçilik devrini yaşamakta; ve bu mefkreye aykırı Komünist devletler dahi milletlerin duygularına göre doktrinlerinden uzaklaşmaktadır. İleri ve geri bütün memleketler millî varlık ve kudretlerini sağlamlaştırmak maksadiyle bu ideale sarılmışlardır. Zamanımızda hemen bütün iptidai kavimler bile hürriyet ve istiklâllerini kazandıkları halde, çok geniş sahalara yayılmış Türk toplulukları en basit haklardan mahrum bırakılmış; millî kültür, dil ve sosyal varlıklarını koruyamayacak bir duruma düşürülmüş; hattâ bazı ülkelerde de esaret, tehcir ve katil yolları ile soydaşlarımız bir imha siyâsetine tâbi tutulmuştur. Öyle ki, dış Türklerin, çok defa, feryatları dahi boğulmakta; ara-sıra Türkiye'ye intikal eden acıklı haberler de milletimizi muhtarip kılmaktadır. Bu acıklı manzara, insanlık için de, şüphesiz, utanç vericidir.

Dış Türkler kalblerini hep Türkiye'ye vermekte; kendilerine sâhip çıkılması ümidini daima beslemektedirler. Türk devletinin kudreti ve dünya şartları Türk âleminin ağır yükünü taşımamıza müsait değilse de onların ıztıraplarını bir derece hafifletmek imkânımız da yok değildir. Milletimizin tarihî kudretini ve dünyaya yayılışını düşünen bazı devletler de, bu millî ve insanî

alâkımızı, yanlış olarak, yine bir fütûhat emeli sanmak la ve böyle göstermekle de dâvâyı zorlaştırmaktadır. Hususiyle Türk hükûmetleri de böyle bir zan psikolojisi ile cesaretsizliğe düşmekte ve en tabîi müdafaa haklarını bile kösteklemektedir. Böylece milletimiz ve soydaşlarımız, sık-sık, ezgin bir ruh hâletine duçar edilmiştir. Halbuki Türkiye'nin, kendi imkânları nisbetinde, içde ve dışta, yapabileceği birçok maddî-manevî vazifeleri vardır.

Türkiye'yi, ilk önce, ilgilendiren meseleler, şüphesiz, İmparatorluğa dahil olup bu kere millî hudutları dışında kalmış soydaşlarımıza aittir. Bunlar iki kısma ayrılmış olup bazılarının hakları milletlerarası anlaşmalar ile teminat altına alınmış bulunduğu ve devletimizin müdafaasına emânet edildiği halde yine de zulüm ve feryatlar eksilmemiştir. Bu hususta Garbî Trakya Türkleri kayda şayan bir misal teşkil eder. Gerçekten Garbî Trakya Türklerinin millî varlıkları, kültürel lisanî, sosyal ve iktisadî bakımlardan, Lozan muahedesi ile ve İstanbul rumlarına karşılık olarak, teminat altına alınmıştır. Fakat Yunan idaresi bu ülkenin kahir ekseriyetini teşkil eden eski efendilerine karşı çeşitli ve kanun dışı metodlarla, maddî-manevî zulümlerle, daimî bir tecavüz ve imha siyâseti gütmekte; bu mâsum halkı ya topraklarından ve vatanlarından mahrum etmekte veya onu parya durumuna düşürmektedir. Halbuki aynı müteakibliyet esaslarına tâbî İstanbul rumları millî, kültürel, içtimaî, iktisadî, siyasî ve lisanî bütün haklarını, tam bir hürriyet içinde, geliştirmektedir. Türkiye meşrû haklarına ve kudretine rağmen Lozan anlaşmasına karşı girişilen bu ihlâl hareketlerini ne önleyebilmiş, ne de Yunan metodlarını İstanbul rumlarına karşı kullanma silâhına başvurmuştur. Hattâ

Heybeliada'da yüksek bir din mektebine müsaade etmiş ve Yunan tebaasına verilen ticarî bir imtiyaz muahe-desi ile de İstanbul rum cemaati kuvvetlendirilmiş; Patrik-hâne de Bizans imparatorluğu hayallerini ya-şatmağa devam etmiştir.

Türkiye'nin bu müsamahalarından cesâret alan küçük Yunanistan da Türklere karşı kilisesi, mektep-leri ve diğer müesseseleri ile bir Haçlı seferine hazırlan-maktan, M e g a l o i d e a'sı ile Türkiye aleyhinde fütûhat hayalleri cezbesine kapılmaktan bir türlü kurtu-lamamıştır. Bu marazî düşmanlık ve cesâret dolayısıy-ledir ki, rumlar iki (etnik) unsura dayanan Kıbrıs dev-letinde, İstiklâlden üç yıl sonra, muahedeleri ve Anaya-sayı yıkarak yalnız Türkleri haklarından mahrûm et-meye değil, cânîyâne kıtallerle imhaya ve Ada'dan ka-çırmaya girişmişlerdir. Böylece İstiklâl ve hayatları Türkiye'nin müdâhale hakkına emânet edilen soydaş-larımız bir kaç defa boğazlanmış; devlet ve milletimizin kudretine rağmen bu hâdiselere karşı bir şey yapılmamıştır. Türkiye meşhur «*Yurtta sulh - cihanda sulh*» prensibi ile meşrû hakları ve kudretinin icaplarını ye-rine getirmediği bu sulhun, ne içeride, ne de dışarıda mümkün olabileceğini düşünüyor; aksine yeni hâdis-e-leri dâvet edeceğine inanıyoruz. Gerçekten bu davranış değişmedikçe küçük Yunanistan'ın büyük hayalleri da-ha fazla cesâret bulacak; bu sebeple de bir gün iki mem-leket arası münasebetler daha tehlikeli bir mahiyet ala-caktır. Devlet idârecileri milletlerin psikolojilerini ve Yunanlıların da ancak kuvvetten anladıklarını hesap etmek suretiyle dış siyâsette muvaffak olabilirler. Ger-çekten Türkiye, devletinin kudreti ve hakları nisbetin-de hareket edemezse Yunanlıların yeni fütûhat heves-lerini ve mâceralarını teşvik etmiş ve iki memleket için

de tehlikeli hâdiselere sebebiyet vermiş bir duruma düşecektir, kanaatindeyiz.

II. Irak Türkleri

Türk milleti ciğerini dağlayan ve millî haysiyetini kıran bu dış Türkler hâdisesinin ıstırabını çekerken bugün Irak Türklüğünün yaklaşan âkibetiyle de ezgin bir duruma düşmekte; devam eden ihmal ve hataların bir daha tekrarlanacağı endişesi ile karşılaşmaktadır. Bu sebeple Irak Türklerinin tarihî, etnik, kültürel ve siyasî durumları hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra meselenin nasıl hâllolunması gerektiğine dair görüşlerimizi arzedeceğiz. Irak Türklüğünün tarihi, Halife Mu'tasım'a (833-842), yani Abbâsî hilâfeti ordusunu tamamiyle Türklere teslim ettiği zamana kadar çıkmaktadır. Filhakika bu Halife Bağdat ile Musul arasında Tekrit'e yakın Sâmerîâ şehrini kurunca burayı Türkistan'ın her tarafından getirttiği askerlerle doldurdu. Türk askerlerinin kabiliyetlerini bozmamak için de onları hep Türk kızları ile evlendirdi. Nitekim Câhiz, «Fezâ il-ül-Etrâk» adlı eserini yazarken burada yerleşen Türklerin yüksek ahlâk ve kabiliyetlerini örnek alıyor; onların hep Türkçe konuştuklarını, Arapça konuşmayı izzeti nefislerine aykırı saydıklarını belirtiyor ve bu Türkler hakkında verdiği uzun boylu izahlardan sonra hayranlığını ifâde ediyordu. Sâmerîâ'nın Şimalî Şarkisinde bulunan Dakuk (bugünkü şive ile Tavuk) kasabası da bu Türkçe adı ile Irak'ta en eski Türk iskân sahalarından bir yadigâr olarak kalmıştır.

Bununla beraber Türklerin Irak ülkesinde, hususiyile Musul vilâyeti ve sancaklarında yerleşmesi büyük Türk (Oğuz) göçlerinin, sık-sık, buralara ulaşması ile

kuvvetlenir. Hattâ Türkmenler Büyük Selçuklu imparatorluğunu kurmadan ve Anadolu'ya dokmadan önce bu havâliye gelmişlerdi. Bu Türk muhacereti ve yerleşmeleri asıl Selçuklular, Atabekler, İlhanlılar ve Kara-koyunlular devrinde olmuştur. Tarihî kaynaklar Kerkük, Altın-Köprü, Karaçuk, Bayat, Kızıl-ribât ve Kara-tepe kasaba ve köylerinin Türk devrinde meydana çıktığını, isimleri de bunların Türkler tarafından kurulduğunu gösterir. Oğuz Türklerinin Türkistan'da bir dağa ve Fârâb şehrine verdikleri Karaçuk adını ve bu büyük Oğuz boylarından birine ait Bayat ismini bu yeni vatanlarına getirmeleri çok mühimdir. Selçuklu Sultanı Melikşâh, Hânîkîn garbinde inşâ ettiği Kızıl-ribât da bir Türk kasabası olup Arapların 637'de İranlıları mağlûp ettikleri Celulâ'nın yerine geçmiştir.

Musul vilâyeti ve sancakları en mes'ûd günlerini ve medeniyetini Selçuklular, Musul ve Erbil atabegleri zamanında yaşamıştır. Atabeglere ait câmi, medrese, hastahane, zâviyeler, kadın ve erkek aceze için vakıf yurtlar, kale ve köprüler, hâlâ ihtişamlarını muhafaza eder. İlk Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul-bey'in Bağdat civarında inşâ ettiği «Tuğrulbey şehri» Hilâfet merkezini aynı zamanda Selçukluların ikinci payitahtı hâline getirmiş: Bağdat ilim ve hayır âbideleri ve saraylarla dolmuş; Dicle nehri üzerinde inşâ olunan büyük kanallar, iktisadî ve sınaî inkişafa muvazi olarak, ziraî istihsali de arttırmıştı. Atabegler devrinde Musul ve havalisinde ilim, sanat, teknik, riyâziye, kimya ve astronomi çok ileri olduğu için Haçlılar bir takım ilmî meseleleri öğrenmek için buraya geliyorlardı. Bu ülkede Türkler de ilmî faaliyetlere katılmış ve kendi tarihlerini yazmışlardır. Mardin'e bağlı Koçhisar (Duneyser, Kızıltepe) de yetişen İl-almış oğlu Ömer kendi

memleketinin, Erbil hükümdarı Gökböri'nin Mâliye Nazırı (Müştevfî) payitahtı Erbil'in tarihini yazmışlar; Irak'ta yetişen Koz-oğlu veya Sıbt ibn-el-Cevzî ile, daha şimalde Meyyâfârkın (Silvan)lı Türkmen Zehebî de büyük İslâm tarihini telif etmişlerdir. Türklerin bu faaliyetlerini çoğaltmaya lüzum yoktur. Gök-böri payitahtı Erbil'i surları ve çarşıları ile yeniden inşâ etmiş ve çok büyüt müştür. Bu hükümdarın medenî ve kültürel hizmetleri arasında ilk defa Mevlûd âyinleri ile şöhreti büyüktür. Fîlhakîka her yıl Hazret-i Peygamberin doğum gününü ihtîşamlı âyin ve bayram merâsimleri ile kutluyor; her taraftan dâvet edilen Kur'ân ve ilâhî okuyucuları, şâirler, müzisyenler ve çeşitli oyuncular bu merâsim ve şenliklere katılıyor; dinî merâsim şehrin süslenmesi ve aydınlanması ile başlıyor; büyük ziyâfetler, eğlenceler ve ihsanların tevziî ile nihâyet buluyordu. Muzaffereddin Gök-böri Mevlûd âyinleri şöhreti ile tanınmış ve bu sâyede Türklere mahsus bu dinî ve millî an'ane Anadolu'da ve imparatorluk (Osmanlı) ülkelerinde yayılmıştır.

Selçuklular ile başlayan Türk hâkimiyeti ve göçleri sâyesinde Irak'ta, hususiyle Kerkük ve Erbil sancaklarında Türk nüfusu ve kültürünün kuvvetlenmesi tabii idi. Nitekim Hâfız Ebrû, coğrafyasında Irak'da (Arap ve Acem Irakları) Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilin hâkim olduğunu söylerken umumî durumu güzel belirtir. Fuzûlî ve Nesîmî gibi iki büyük şâirin Irak'da yetişmesi de bu kültür ve etnik şartların bir neticesidir. Nitekim bugün de Musul, Erbil ve Kerkük şehir, kasaba ve köylerinde takriben bir milyonluk bir Türk veya Türkmen halkı ekseriya Türkçe isimleri ile kurdukları yerlerde yaşar. Kerkük'de Türk nüfus ve kültürü daha kuvvetlidir. Bu sebeptendir ki, Anadolu

Ermenileri ve Rumları gibi bu beldede yaşayan küçük bir Hristiyan kolonisi de Türkçe konuşmuş ve Süryanî harfleri ile Türkçe yazmıştır. Kerkük ve Erbil bölgesi Türklerinin halk edebiyatları, şiir ve şarkıları çok zengin olup bugüne kadar millî varlıklarını muhafazada rol oynamıştır.

Bu durum bölgede soydaşlarımıza ait Türkçe kasaba ve köylerin, Ortaçağlardan beri, ahâlisi ve adları ile birlikte, devamı sebebini gösterir. Türkmenlerin tapu senedi mahiyetinde olan Türkçe isimlerden bazılarını belirtmekte fayda vardır: Altun-köprü, Köy-sancak, Tavuk, Karaçuk, Babahan, Cilâ-han, Has-han, Şirin-han, Keçi-han, Han-Sultaniye, Kara-tepe, Kara-timür, Kara-Ali, Çayır, Hatun, Çardaklı, Çırak, Kümbetli, Muratlı, Kesik-köprü, Has-kaya, Mahmud-bey, Eski-keşaf, Yenice, Gök, Toz-kümbet, Kar-kömüsük...

Bu kasaba ve köy adları yanında Baba-çiçek, Gürgün, Sultan, Karavan, Sarı-bulak, Batakılık, Hasan Gazi, Pîr Hüsnü, Boz, Ölük, Tavuk çayı gibi dağ, tepe ve çay adları Türkmen kültürü ve tarihinin vatan kuruluşunu gösteren yadigârlardır.

Tarihî kaynaklar Oğuz boyları arasında Bayat'ların mühim bir mevki aldığını gösterdiği gibi Hamdullah Kazvîni de XIV. asırda Bayat kasabasının 45000 dinâr altın (9,850,000 lira) vergi ödediğini belirtmekte de onun ehemmiyetini ifâde eder. Kara-koyunlu kaynaklarında Bayat'ların bir kısmı göçebe idi; şâîr Fuzûlî de Bayat'lara mensup idi. Bu müellif daha fazla vergi ödeme durumunda olan Tavuk'da neft (petrol) kuyularının mevcûdiyetini de kaydeder. XIII. asır coğrafyacısı Yakut, petrol (neft) kaynaklarının Hânikin'de de bulunduğunu yazar ve bu kasabaya aid köprünün 24

kemerli olduğunu ve her kemerin 20 zirâ' (15 metre) genişlikte yapıldığını ifâde eder. İbn Batûta «Se-yahat-nâme» sinde Tekrit'in şimalinde petrol kuyularının nasıl işletildiğini ve usullerini anlatır. Moğol tahribatı dolayısıyla Erbil, iyi pamuk ve hububat ziraatine rağmen, ancak 22000 dinâr vergi veren bir duruma düşmüştür. Bununla beraber Hamdullah Kazvîni yine de Erbil'i büyük şehirlerden sayar.

III. Irak Türklüğünün Karanlık Devri

Birinci Cihân Harbi sonlarında İstanbul ve Ankara meclisleri *Misâk-ı Millî* ile Türüiye'nin hudutlarını çizer; Musul vilâyetini, Kerkük ve Erbil sancakları ile Anavatana dâhil ederken, haklı olarak, bu tarihî, coğrafî, etnik ve kültürel bağlara dayanıyordu. Esasen eski İslâm coğrafyacıları gibi, Avrupa eserlerinde de Irak'ın hududu, Millî Misâk'da olduğu gibi, Hânîkîn ve Tekrit civarında kabûl ediliyor; şimali ise ya Diyarbekir bölgesine veya Erzurum'a kadar uzanan «*Yukarı Elcezi-re*» ülkesine ait gösteriliyordu. Bölgede halkın reyine başvurulsa idi Musul vilâyetinin, bütün sancak ve kazaları ile, Türkiye lehinde bir karar vereceği aşîkâr idi. Tarih boyunca Türklerle kaynaşmış; yani din ve vatan uğrunda birlikte cihâd yapmış Kürtlerin, hattâ Arapların da Türkmenlerle aynı kararı vereceği malûm idi. Bu sebeptendir ki, Türkiye ile harp yapan, Musul ve Kerkük petrollerine sâhip olmak isteyen İngiltere bu demokratik haklara saygı göstermemiştir. Lozan sulh müzakerelerinde askıda kalan Musul meselesi hakkında nihaî karar Milletler cemiyetine bırakılmış; bu tehlikeli hâl şekline Türkiye râzı olmuş; bu teşkilâtta İngiltere'nin nüfuzu kuvvetli olduğu için karar aleyhi-

mizde çıkmış ve 1926 da Musul vilâyeti Manda idaresi ile birlikte Irak dâhilinde kalmıştır.

Müstemleke idaresi bu petrol diyarını elinde bulundurmak istediği ve Türkiye'ye karşı ihtiyatlı davranmak lüzûmunu duyduğu için bölgede bir Türk ve Kürt tefriki siyâseti gütmüş; Kürtlere bâzı kültürel ve idarî haklar, Kürtçe neşriyat imkânları bahşetmiş; buna mukabil Türkleri bunlardan mahrûm kıldıktan başka bir takım baskı hareketlerine de girişerek Türkmenlerin kendi imkânlarına göre tekâmüllerine de müsaade etmemiştir. İngiltere bugünkü dünya şartları, Türkiye ile dostluğu ve işbirliği dolayısıyla bu eski siyâsetinden ayrılmış; hattâ Yakın-şarkın istikrarında daha kuvvetli bir Türkiye'nin bulunması lüzûmunu duyduğunu gösteren belirtilere de rastlanmıştır. Nuri Sait Paşa devrinde de Türklere karşı hiç bir müsbet değişiklik vukubulmamıştır.

Bu sebepledir ki, Türkmen halkı, Irak'ta başlayan ihtilâhlerle durumunun düzelmesi ümidini beslemiş ise de, devletine bağlı, vatanperver ve karakteri sağlam soydaşlarımız bazan sadece hayal kırıklığına uğramamış; 1959 da Kerkük katl-iâmına da marûz kalmıştır. Bu sâdık vatandaşlara karşı revâ görülen bu zulüm elbette Irak devletinin menfaatlerine de aykırı idi. Nitekim bu cinâyetin failleri Irak'ı ve Yakın-Şarkı karıştırmak isteyen dışarıya bağlı ajanlar, komünistler ve bozguncular idi. Komünistler, her yerde, mevcûd nizam karşı ekalliyetler tarafını tutar ve müdafileri olurlarken Irak'ta bu tersine hareketleri ile kendi doktrinlerine değil emperyalizme hizmet ettiklerini meydana koymuşlardır. Kerkük Türkleri millî şiir ve şarkıları ile kadîm Türk kahramanlığını temsil ederlerken bu bas-

kı devirlerinde yanık türküleri ile millî hasret ve ısıraplarını terennüm etmişlerdir. Şâir Nesrin Hanım:

*İki şehir bilirim
Candan bağı
Yürekten dağı
Bir Altın-köprü ile
Kalpleri bağı*

derken Kerkük ve Erbil Türkleri arasında mevcûd birlik ve sevginin, Altın-köprü kasabası ile birbirlerine ne derece maddî-manevî bağlarla bağı bulunduğunu çok güzel ifâde etmiştir. Şâir Erşed Bey de şu kıtası ile:

*Ben bir Altın-köprü yaptım, semt-i yâre gitmeye,
Sen dedemden şahesersin, yâdigârsın Erbil'im;
Hemdem ol, uy Kerkük'e sen gayrisi bigânedir,
Aç kolun, sar kardeşin, sanma ağıyarım Erbil'im.*

Aynı vatan, kardeşlik ve birlik duygularını ifâde etmiş; bu iki sancağın birbirinden ayrılmaz bir bütün teşkil ettiğini meydana koymuştur.

Bununla beraber yeni Irak hükümeti, ilk defa olarak, bu kahraman ve sâdık tebaasına güler yüz göstermiş ve ümitler vermiştir. Filhakika Irak hükümeti geçen sene Barzanî'lere muhtariyet verirken memleketin üçüncü-etnik unsurunu teşkil eden Türkmenlere de bazı kültürel, hukukî ve sosyal haklar tanıdığını ilân etmiştir. Türkiye ile Yeni Irak hükümeti arasında başlayan dostluğun güzel bir tezahürü olan bu hareket milletimizi ve soydaşlarımızı çok sevindirmiştir. Irak Türkleri, böylece, ilk defa varlıklarını tanıtıyor; bir takım kültürel ve sosyal teşkilât ve müesseselere kavuşuyordu. Irak devleti de bu kahraman, çalışkan ve sâdık halkı kazanıyor ve istikbali sağlam bir siyâsetin temelini atıyordu. Fakat bu güzel siyâsetin tatbikatta, bozgun-

cu unsurların gayretleri ile, hedefinden uzaklaştığı görüldü. Zirâ Türkmenler, bir yeni devrin açılması ile, sâhip oldukları bir takım dernek ve teşekküllerin derhal bir çok ajan, komünist ve hattâ Kerkük katliâmına katılmış insanlarla dolduğunu gördüler. Böylece kurulan yeni müesseseler Türk cemaatinin lehinde değil aleyhinde teşekküller mahiyetini aldı. Bu hâdise yalnız Türk düşmanlığı ile alâkalı olmayıp Irak'ın yeni buhranlara düşürülmesi gayesini de taşımaktadır. Türk bölgelerinde yapılan toprak tevzilerinin soydaşlarımızdan ziyâde başka unsurlara yaraması da vâdedilen hakların nasıl ihlâl edildiğini meydana koyuyor. Bu huzursuzlukların Irak'ın menfaatlerine ve hükümetin vâdettiği isabetli siyâsete aykırı olduğu, istikbâlde birbirlerine çok muhtaç Türkiye ve Irak dostluğuna zarar vereceği aşikârdır. Fakat son gelen bir haber doğru ise durum çok daha fecî bir şekilde soydaşlarımız aleyhinde gelişmektedir. Gerçekten bu habere göre muhtariyet referandumuna hazırlık yapılır ve bölgelerin dilleri tespit edilirken Türklere Türkçe değil Arapça veya Kürtçe yazmaları icbar olunmaktadır ki, böyle bir nüfus sayımına dünyanın en zâlim idarelerinde bile rastlanmamıştır. Eğer bu garip haber doğru ise Irak hükümetinin kendi menfaat ve taahhütlerine de aykırı bir inhiraf yolunda olduğu mânası çıkar.

IV. Türk - Arap Dayanışması

Yeni bir Anayasa ile Barzanî'lere muhtariyet veren Irak hükümetinin üçüncü etnik unsuru teşkil eden Türkmenlere de bir takım haklar tanınması bu memleketin huzûru ve menfaatlerine uygun idi. Zirâ memleketin Şimali ile Cenubu arasında ekseriyet hâlinde yaşayan Türkmenlerin ikinci sınıf bir tebaa hâline düşürülmesi bu ülkede ve Yakın-Şark'ta yeni bir buhran to-

humu bırakmak mânasını taşırdı. Bu sebeple ve bugünkü inhiraflara rağmen Irak hükümetinin vaadlerinde samimî olduğuna kaniiz. Fakat son haberler ağır bir dönüşün bahis mevzuu olduğunu, petrol kaynakları zengin Türk bölgelerinde Barzanî ve hakikattte yabancı hesabına soydaşlarımızın zorlandığını ifâde etmektedir. Bu da ancak emperyalist emellerin ağır bir baskısı ile alâkalı olmak icap eder. Bununla beraber bu derece büyük bir mesuliyeti taşıyamıyacak bir hükümetin, tam bir dönüş ile, Türkiye'yi, ağırlığı ile, meseleye karıştırmak ve bu yönden faydalanmak istediği de vâridir. Esasen Türkiye'nin soydaşlarımızın kaderi ile alâkası sadece millî ve insanî duyguların bir icabı değildir. İstikrara kavuşamıyan Irak'ta ikinci sınıf bir tebaa hâline düşürülen Türkmen kavminin yeni bir buhrana doğru atılması Türkiye için endişe verici bir inkişaftır.

Gerçekten Barzanî hareketi de emperyalist emellerle desteklenmiş ve kışkırtılmıştır. Hattâ, Milletlerarası kuvvetlerin meydan muharebesi sahası hâlinde bulunan Yakın-Şark'da, iyi niyetleri hâkim olsa bile, Barzanî'lerin emperyalist emeller için tekrar kullanılmıyacağı hakkında hiç bir teminat mevcut değildir. Bu sebeple Türkiye Irak'ta daha büyük bir buhranın çıkması endişesi ile Türkmenlere ve Araplara dostâne yardımını göstermeğe mecbûrdur. Bu münasebetle Barzanî hareketi ile muvazi olarak dünyanın bir çok bölgesinde tekrar bir Ermeni sesinin yükselmesi ve hududumuzda Sovyet Ermeni cumhuriyetinin, Azerbaycan aleyhinde kuvvetlendirilmesi hâdiselerini gözönünde tutmak gerektir. Nitekim Türkiye'de asırlarca refah ve saadet içinde yaşayan Ermeniler emperyalizmin bir âleti olarak kullanılmış ve bir takım felâketlere sebep olmuşlardı. Bununla beraber Rus hariciye nâzırı Sazanof'un

yine de Ermeni taleplerine karşı «Ermenistanı ermeni-siz» istediğine dair beyanatı hâlâ kulaklarımızdadır. Bu zavallı eski vatandaşlarımız tarihte zekâ ve çalışkanlıkları ile ne kadar temâyüz etmişler ise siyâsette de o derece kabiliyetsizliklerini göstermişlerdir. Anadolu'nun fethinde Bizanslılara, sonra da bazan Haçlılara karşı Türkleri tutan Ermeniler, kendi kaynaklarına göre de daima Türk idaresine ve adâletine bağlı kalmışlardı. Türk kültürü ve sanatı içinde yetişen ve Türkçe konuşan Ermeniler, iktisadî hayatta olduğu gibi ilim, idare ve siyâsette de yüksek mevkiler kazanmış bir kavim iken, XIX. asrın yarısından sonra, emperyalizmin tahrikleri ile sâdakatten ayrılmış ve bir anarşi unsuru olarak bir takım felâketlere sebep olmuş; Türkiye'de iki devlet bulunamayacağını kavrayamamışlardır.

Bugün Barzanî hareketi ile muvazî olarak Ermeni sesinin ve hayallerinin de tekrar meydana çıkması bir tesadüf eseri değildir ve buhran içinde bulunan Yakın-Şark'ın yeni çalkantılarla karıştırmak istendiği, bir-biri aleyhinde olmalarına rağmen Kürt ve Ermenilerin aynı zamanda sahneye kurbanlık olarak sürülmekte olduğu gözüküyor. Türkler ile Kürtler bin yıllık tarih boyunca din, vatan ve kültür birliği içinde kaynaştığı, son istiklâl cihâdını da beraber yaptığı ve bir millet şu-ûruna erdikleri halde bugün Türkiye'de bir çok ayırıcı gayretler ve hattâ mezhep nifakları piyasaya sürülürken Anadolu'nun Şarkında bir etnik farkın da zorlandığını müşahede ediyoruz. Dünya şartlarını ve Yakın-Şark'ı karıştıran emelleri kavrayamayan veya düşman ajanı ve komünist olarak fesada karıştırılan bazı Kürt kaçıkların, hemşehrilerinin kaderleri ile oynamalarının cezasını bizzat bu vatanperver halktan ve aydınlardan göreceği muhakkaktır. Nitekim İstiklâl Harbi esnasın-

da çökmekte bulunan bir Türkiye olduğu halde, bu unsur emperyalizme ve Ermeni taşkınlıklarına karşı şamarını atmış; hainlere cephe almış; vatan ve millet bütünlüğüne karşı vazifesini yapmıştır. Dünyanın hemen her memleketinde, bir takım etnik zümreler vardır; fakat bir kaç kaçık veya ajan dışında, bunların küçük bir millet ve devlet olma hayallerine rastlanmamıştır. Hele küçülen dünyada millet ve devletler bile birleşme yollarını ararken Anadolu'da vatan ve devlet birliğinin bozulması gayretleri düşmanların emellerine oyuncak olmaktan veya intihardan başka bir mânaya gelmez. Bununla beraber Türkiye'de millî şuûru ve vatan birliğini sarsıcı faaliyetlere Türk tahrikçi Komünist ve ajanlarının da katıldığı ve hattâ bu nifakı asıl onların körüklediği gözümüzden kaçmamaktadır.

Türk, Arap ve hususiyle Irak devletlerinin, Yakın-Şark'ta mevcûd buhranları genişletmek isteyen gayretler karşısında bir kader birliği siyâsetine girişmeleri şükre şayan bir hâdisedir. Yakın-Şark'ın bu iki büyük milleti Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları idaresinde aynı din ve medeniyete, müşterek tarih ve hâtıralara bağlı kalarak kardeşçe, birlikte yaşamanın, millî kültür ve varlıklarını da Haçlı istilâlarına karşı bu sâyede birlikte koruduklarını, bugün tecrübe ve buhranlar dolaısıyla daha iyi kavramışlardır. Bu büyük meseleler de bizleri müşterek bir siyâsete doğru zorlamıştır. Türkiye Irak'ta kendi irâdesi dışında vukubulan bir siyasî inkişafı ve soydaşlarının kaderi ile alâkadar olurken meseleye işte bu şümûl ile bakmakta; istikbâlin buhranları karşısında Irak hükümeti de herhalde aynı anlayışla bir işbirliğine başlamış; fakat iç ve dış baskılarla yeni zorluklara uğrayarak Türk hükümetinin yardımını tahrik etmiş bulunmaktadır.

NAKIŞLAR YAYINEVİNİN YAYINLARI

- 1 — Kur'an-ı Kerimden Ayetler: Mehmet Akif Ersoy
- 2 — Türk Cihân Hâkîmiyeti Mefkûresi Tarihî: Prof. Dr. Osman Turan
- 3 — Türkiye'de Mânevî Buhran Din ve Lâiklik: Prof. Dr. Osman Turan
- 4 — Türkiye'de Siyasî Buhranın Kaynakları: Prof. Dr. Osman Turan
- 5 — Türkiye'de Komünizmin Kaynakları: Prof. Dr. Osman Turan
- 6 — Sahnenin Dışındakiler: Prof. Dr. A. Hamdi Tanpınar
- 7 — Abdullah Efendinin Rüyalari: Prof. Dr. A. Hamdi Tanpınar
- 8 — Yaz Yağmuru: Prof. Dr. A. Hamdi Tanpınar
- 9 — Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat: Tercüme
- 10 — Ramayana: Tercüme
- 11 — Dost Görünen Düşman: Ö. Rıza Doğrul
- 12 — Cennet Fedaileri: Ö. Rıza Doğrul
- 13 — Bir Kültür Bir İnsan Tanpınar: Turan Alptekin
- 14 — Ölüm Kampı Komünizm: Hüseyin Yüzbaşı
- 15 — Kızıl Orduda On yılım: Tercüme Orhan Eröcal
- 16 — Seçilmiş Resimli Hikâyeler: İlhan Yardımcı
- 17 — Romanımız ve İnsanımız: Durali Yılmaz
- 18 — Geçmiş Zaman Aynası: Mustafa Miyasoğlu
- 19 — Orman Zamanı (Hicivler): H. Cengiz Alpay
- 20 — Harman Zamanı (Rubailer): H. Cengiz Alpay
- 21 — Manzaraya Bakışlar (Hicivler): H. Cengiz Alpay
- 22 — Gönülden Akışlar (Rubailer): H. Cengiz Alpay
- 23 — Nakışlar (Rubailer): H. Cengiz Alpay
- 24 — Alparslan ve Malazgirt Destanı: H. Cengiz Alpay
- 25 — Gül Attılar (Rubailer): H. Cengiz Alpay
- 26 — Okşattılar (Hicivler): H. Cengiz Alpay
- 27 — Oynattılar (Hicivler): H. Cengiz Alpay
- 28 — Başlattılar (Hicivler): H. Cengiz Alpay
- 29 — İlkbahar (Şiirler): H. Cengiz Alpay
- 30 — Yaza Doğru (Şiirler): H. Cengiz Alpay
- 31 — Yaz Dedi (Şiirler): H. Cengiz Alpay